

॥ श्री ।

कीर्तनमुक्ताहार.

सर तिसरा.

प्रकाशयित्री

❧ सौ. रमाबाई तर्ते ❧

पुस्तकें विक्रणार व प्रसिद्ध करणार,

ठाकुरद्वाररोड, पोष्ट नं. २,

मुंबई.

‘सुवर्ण-प्रिंटिंग प्रेस’ मध्ये छापिला.

शके १८३१; सन १९५०.

किंमत एक रुप

॥ श्रीः ॥

कीर्तनमुक्ताहार.

सर तिसरा.

हैं पुस्तक

भट्ट विद्याभूषण सदाशिव धोंडो तांबेशास्त्री,

यांनीं तयार केलें.

प्रकाशयित्री,

सौ• रमाबाई तर्ते,

काळबादेवी, मुंबई.

मुद्रक—हरी शंकर आपटे.

मुंबई येथें सुवर्ण प्रिंटिंग छापसान्यांत छापिळें.

आवृत्ति १ ली.

शके १८३१ सन १९१०

किंमत १०रुपया.

सन १८६७ च्या २५ साव्या आकटाप्रमाणें सौ० रमाबाई तर्टें
घांनीं या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क आपणाकडे ठेविले आहेत.

अर्पणपत्रिका.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

जीं जीं सञ्चरितें भलीं हरिगुणीं मुक्ताफळें भोषुनी ।
मुक्ताहार करुनि विठ्ठलपदीं सद्भक्तिनें अर्पुनी ॥
द्यावा जीं झणतां प्रसाद विमुनें जो हार मातें दिळा ।
तो कंठीं दिळकांचिया अति पुढें मुत्तपर्यं न्यां घातळा. ॥१॥

तांबेशास्त्री.

अभिप्राय.

विनायकशास्त्री अभ्यंकर, वे. शा. रा. रा. सदाशिवशास्त्री तांबे यांनी तयार केलेले **कीर्तनमुक्ताहार** नामक ग्रंथाचे पांच भाग मिळून एकंदर आख्याने पूर्वरंगासह (४५) पंचेचाळीस आहेत. या ग्रंथाचे प्रकाशक रा. रा. विश्वनाथ माधव तर्ते या गृहस्थांनी हे पांची भाग आमचेकडे अभिप्रायास आणिले होते. यांतील बहुतेक भाग मी तपासून पाहिले. एकंदरीने विचार केला असतां रा. तांबेशास्त्री यांनी आपली ज्ञानशक्ति व विचारसरणी या दोन्ही गोष्टींचा लोकांस चांगल्या प्रकारे लाभ करून दिला आहे. जरी पूर्वीची कीर्तनप्रकरणांची वाडे आहेत, तरी तीं दुर्मिळ आहेत. माझे मते शास्त्रीबुवांनी प्राचीन पद्धति न सोडतां नवीन पद्धतीनें मार्मिकपणाने विषयप्रतिपादन फार चांगल्या रीतीनें केले आहे. तरी हरिदासी धंदा करणाऱ्या लोकांनी व ग्रंथवाचन करणाऱ्या लोकांनी या ग्रंथाचा अवश्य संग्रह करावा, अशी माझी सर्वास विनंति आहे. कळावे. मुंबई, मि० कार्तिक शुक्ल ९ भौमवार १८३०.

गोपाळ बाळकृष्ण हरिदास, काशीकर. वे. शा. रा. रा. तांबेशास्त्री यांनी केलेल्या '**कीर्तनमुक्ताहार**' नामक ग्रंथांतील काहीं आख्याने आमचे पाहण्यांत आलीं. शास्त्रीबुवांनी केलेल्या या ग्रंथाचा उपयोग, गुरुगृहीं राहून प्राचीन पद्धतीनें कीर्तनाभ्यास करण्यास ज्यांना सवड नसेल, त्यांना होणार आहे. तसेंच शास्त्रीबुवांनी कीर्तनपद्धति जनतेच्या सांप्रतच्या प्रवृत्तीला अनुसरून लिहिली असल्यामुळे विशेष उपयुक्त आहे, यांत शंका नाही. एवंच शास्त्रीबुवांचा कीर्तनमुक्ताहार संग्राह्य जाणून संग्रही ठेवावा. मुंबई, मि० कार्तिक शुक्ल ९ भौमवार.

बाकीच्या चार सरांत ग्रथित केलेलीं आख्यानें.

सर पहिला.

विषय.		विषय	
श्रीरामजन्माख्यान	१ लें.	श्रीभिष्मप्रतीज्ञाख्यान	६ वें.
श्रीहनुमज्जन्माख्यान	२ रें.	श्रीताटकावधाख्यान	७ वें.
श्रीशिवजन्माख्यान	३ रें.	श्रीपार्थाभिमानाख्यान	८ वें.
श्रीकचदेवयानी-आख्यान	४ थें.	श्रीललित	९ वें.
श्रीकृष्णदानकथाख्यान	५ वें.		

सर दुसरा.

श्रीनृसिंहजन्माख्यान	१ लें.	श्रीशिवरात्रिमाहात्म्य	६ वें.
श्रीसुदामचरित्र	२ रें.	श्रीसीतास्वयंवराख्यान	७ वें.
श्रीपृथुकोपाख्यान	३ रें.	श्रीदेवीप्रादुर्भावचरित्र	८ वें.
हेडिंबवधाख्यान	४ थें.	श्रीशिबिचरित्र	९ वें.
बाजी देशपांडे यांचें चरित्र	५ वें.		

सर चवथा.

श्रीद्रौपदीवस्त्रहरण	१ लें.	श्रीकुमारप्रत्याभिज्ञान	६ वें.
श्रीपरशुरामचरित्र	२ रें.	श्रीगोपीचंदाख्यान	७ वें.
श्रीउपास्वयंवर	३ रें.	श्रीनानाफडणवीस	८ वें.
श्रीद्रौपदीस्वयंवर	४ थें.	श्रीश्रियाळचरित्र	९ वें.
श्रीलवकुशचरित्र	५ वें.		

सर पांचवा.

कीचकवधाख्यान	१ लें.	श्रीनलोपाख्यान	६ वें.
श्रीअंबरीषाख्यान	२ रें.	श्रीगयगंधर्वाख्यान	७ वें.
श्रीपरशुरामजन्म	३ रें.	श्रीभरतभाव	८ वें.
कर्णाजिनयुद्ध	४ थें.	श्रीअभिमन्युवधाख्यान	९ वें.
श्रीगरुडगर्वपरिहार	५ वें.		

॥ श्रीः ॥

कीर्तनमुक्ताहार.

प्रस्तावना.

कीर्तनें अवेग्रता घडे । कीर्तनें निश्चय सांपडे ॥

कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयावक्त्यांचा ॥ २९ ॥

दासबोध, द. ४ स. २.

जगदीश्वराच्या रूपेनें कीर्तनमुक्ताहार ग्रंथ तयार होऊन तो आज वाचकांच्या हातीं देण्यास सांपडत आहे, याबद्दल त्या जगच्चालकाचे आभार मानून प्रकृत ग्रंथासंबंधानें दोन शब्द लिहीत आहों. “मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरे तें राजकारण ।” हीं समर्थांच्या मुखांतील दोन सूत्रे आहेत. समर्थ हे व्यवहारांत किती निष्णात होते, हे त्यांच्या दासबोध ग्रंथावरून सहज कळण्यासारखें आहे. तेव्हां त्यांच्या वरील ओंवीत फार खोल तत्त्वे व विस्तृत अर्थ गोवलेला असल्यामुळेच आझी समर्थांचीं वाक्ये ह्मणजे सूत्रे असें समजतो. समर्थांनीं राजकारणापेक्षां हरिकथानिरूपणाचा नंबर वर लावला आहे, यावरून ऐहिक उन्नतीसही मुख्य साधन हरिकथाच होय. कोणतीही कार्ये करावयाचीं तीं फार सावधपणानें केलीं पाहिजेत. नाहीतर उगाच बडबड करून शेवटीं “विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् ।” अशांतला हास्यास्पद प्रकार व्हावयाचा ! व्यवहारांतील सावधपणा राखण्यास हरिकथेसारखी जागा नाही, मात्र हरिकथा करणारे खरे हरींचे दास पाहिजेत. रामदास स्वामींनीं जो मार्ग दाखवून दिला आहे, त्या मार्गानें हरिदास जातील, तर ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति होण्यास वेळ लागणार नाही, परंतु सांप्रत अशा हरिदासांचीच मोठी उणीव आहे.

“उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः” असेच हरिदास पुष्कळ. किल्येक हरिदास चांगले विद्वान् असतात, परंतु ते सुद्धां कीर्तन करतेवेळीं रामदास स्वामींचा इहामुत्रश्रेयस्कर मार्ग पाहत नाहीत. कीर्तनसांप्रदाय आज अनेक वर्षे प्रचारांत असून ज्या खेड्यांतून वर्षांत चार दोन तरी कीर्तनें होत नाहीत, अशीं खेडीं निदान महाराष्ट्रांत तरी थोडींच सांपडतील. शह-

रांतंतर चातुर्मास्यांत अनेक देवळांतून कीर्तनसत्रें व पुराणसत्र सुरू असतात. अशा वेळीं हरिदासपुराणिकांनीं थोडी देशकालवर्तमानाकडे दृष्टि ठेऊन जर आपल्या कीर्तनाची दिशा बदलली, तर श्रोत्यांच्या ठिकाणीं कर्तव्यजागृति उत्पन्न होईल. आज हरिदासांना ही दिशा नसल्यामुळें हरिदासांचा धंदा ह्यणजे पोट भरण्याचें साधन असें लोकांस वाटूं लागलें आहे व त्यामुळें हरिदासांच्या पवित्र धंद्याविषयीं दिवसेंदिवस अनादर उत्पन्न होत चालला आहे. हरिदास व पुराणिक हे धर्मशिक्षणाचे व व्यावहारिक शिक्षणाचे फिरते उपदेशक होत. आज मुंबईस कर्मांत कमी प्रतिवर्षीं दहा हजार रुपये हरिदासपुराणिकांच्या खिशांत पडत असतील! परंतु त्या विदांगीचा खरा मोवदला त्यांजकडून श्रोत्यांस काचित् मिळत असेल. वेदांताचें प्रतिपादन करितांना हरिदासपुराणिकांची शोड बहुधा निवृत्तीवर असावयाची, परंतु निवृत्ति व प्रवृत्ति यांची सांगड घालून मनुष्यमात्राचीं प्रवृत्तींतील कर्तव्ये कौण्ठी व निवृत्तिमार्गाचें आक्रमण पायरीपायरीनें कसें करावें, याचा विचार करणारे थोडे. वेदांतश्रवणानें श्रोत्यांनीं कर्तव्यदक्ष व्हावयाचें, तें एका बाजूस राहून उलट ते कर्तव्यशून्य बनतील, अशीच बहुधा त्यांच्या वेदांताची दिशा; यामुळें वेदांत ह्यणजे काहीं तरी बडबड आहे, असें लोकांस वाटतें.

आमच्या मतें पारमार्थिक व ऐहिक उन्नतीचें शिक्षण देणारे खरे गुरु हरिदास व पुराणिक हे होत, परंतु ते आपणावरील जबाबदारी ओळखून आपला धंदा चालवितील, तर लोक त्यांना जी मदत करितात ती अस्थानीं होणार नाही. नाहीपेक्षां लोकांवर हा एक कर बसल्यासारखा होणार आहे. सांप्रत हरिदास कीर्तनांतून जीं आख्यानें प्रतिपादनाकरितां घेतात, तीं बदललीं पाहिजेत. अशांतला प्रकार नाही, मात्र त्यांपासून श्रोत्यांनीं काय बोध घ्यावयाचा, तो श्रोत्यांच्या मनावर ठसविल्यास, असे प्रसंगही हरिदासपुराणिकांना व्यावहारिक शिक्षण देण्याला उपयोगी पडणारे आहेत.

हरिदासपुराणिक हे धार्मिक वक्ते असल्यामुळे त्यांजवर पुष्कळ स्त्री-पुरुषांची श्रद्धा बसते, तेव्हां त्यांनी केलेला उपदेश हा व्याख्यान देणाऱ्या एकाद्या वक्त्यापेक्षांहि जास्त परिणामकारक होईल, व ते तरुण मंडळींच्या सुद्धां श्रद्धेला पात्र होतील. परंतु जर नुसते “ ज्याहेत्ते ज्या कालाच्या ठायीं ” अशीच पद्धति पुराणिक सुरू ठेवितील, तर त्यांचा धंदा दिवसेंदिवस लोकांना अनादरणीयच वाटेल. हरिदासांनी सुद्धां केवळ पेटातबल्यानें व नकला करून लोकांचें मनोरंजन तेवढें करणें योग्य नाहीं; त्यांनीं सुद्धां कालानुरूप कीर्तनाची दिशा बदलली पाहिजे. भारत, भागवत, रामायण, इत्यादि ग्रंथभांडागारांचे हरिदासपुराणिक हे भांडागाररक्षक आहेत व हे ग्रंथ आमच्या धर्मशिक्षणास मुख्य आधार आहेत. नैतिक किंवा धार्मिक शिक्षण देण्याकरितां जपानी किंवा विलायती ग्रंथ अगर प्रोफेसर पाहिजेत असें नाहीं. हरिदासपुराणिक हेच प्रोफेसर पुरे आहेत, परंतु ह्या मंडळीनें आपले कर्तव्य नीट ओळखून बजावित गेले पाहिजे.

हरिदासपुराणिकांच्या धंद्यांत सुधारणा झाली पाहिजे व ती कोणत्या तत्त्वावर झाली पाहिजे, याचा अजमास वरील विवेचनावरून होईल. परंतु असे हरिदासपुराणिक वगैरे फिरते उपदेशक तयार करण्याच्या आज संस्था नाहींत, तेव्हां हरिदासांचा धंदा करणाऱ्यांस थोडीशी नवीन दिशा लागावी व नवीन होतकरू हरिदासांस कोणत्या मार्गानें कसें जावें, हें नीट कळावें, ह्मणून आम्हीं कीर्तनमुक्ताहार नांवाचा हा ग्रंथ केला आहे. कीर्तन या विषयावर कीर्तनतरंगिणी ह्मणून रा. गोंधळेकरांचा एकच ग्रंथ आजपर्यंत झाला आहे, व तो जरी बराच चांगला आहे, तरी केवळ जुन्या तऱ्हेचाच असल्यामुळे कीर्तनतरंगिणीचेंच अध्ययन करून हरिदास कीर्तन करूं झणेल, तर सांप्रत तें सर्वास रुचकर लागणारही नाहीं व सभ्यांच्या प्रसंगीं शिक्षणविषयक फायदाही अशा प्रकारच्या कीर्तनापासून फारसा होण्याचा संभव नाहीं. जरी त्या ग्रंथाची योग्यता कमी आहे असें आम्हीं

झणत नाही; तरी सध्यांच्या परिस्थितीचा व लोकांच्या-विशेषतः तरुण पिढीच्या-अभिरुचीचा विचार केला, तर त्या ग्रंथाचा व्हावा तसा उपयोग होणार नाही, असें आमचें मत आहे.

कीर्तन कशा प्रकारचें असावें यासंबंधी व कीर्तनाच्या महत्त्वासंबंधी श्रीसमर्थ रामदास महाराज यांच्या 'दासबोधांतील' खालील अवतरण आम्ही उतरून घेत आहों.

'सगुण हरिकथा करावी । भगवत्कीर्ति वाढवावी । अखंड वैखरी वदवावी । येथायोग्य ॥ २ ॥ बहुत करावें पाठांतर । कंठी धरावें ग्रंथांतर । भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥ ३ ॥ आपुलिया मुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा । हरिकथेविण सर्वथा । राहोंचि नये ॥ ४ ॥ नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा । हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ ५ ॥ मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी । सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ॥ ६ ॥ भगवंतास कीर्तन प्रिये । कीर्तनें समाधान होये । बहुत जनासी उपाये । हरिकीर्तनें कलियुगीं ॥ ७ ॥ विविध विचित्रें ध्यानें । वर्णावीं अळंकारभूषणें । ध्यान मूर्ति अंतःकरणें । लक्षून कथा करावी ॥ ८ ॥ यश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा । जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होये ॥ ९ ॥ कथा अन्वय लापणिका । नामघोष-करताळिका । प्रसंगें बौलाव्या अनेका । धौत माता नेमस्त ॥ १० ॥ ताळ मृदंग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तान मान । नाना कथानुसंधान । तुटोंचि नेदावें ॥ ११ ॥ करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें । श्रोतयांचीं श्रवणपुटें । आनंदें भरावीं ॥ १२ ॥ कंप रोमांच स्फुरणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें । देवद्वारीं लोटांगणें । नमस्कार घाळावे ॥ १३ ॥ पदें दोहडे श्लोक प्रबंध । घाटी मुद्रा अनेक छंद । बीरभाटिव विनोद । प्रसंगें करावे ॥ १४ ॥ नाना नवर-

१ शब्दपांडित्य, भाषण. २ कल्पित गोष्ट. ३ घडलेली गोष्ट. ४ वीरश्रीचें भाषण. हंसकौशकारांनी " वीरभाटीववीररस " असा शब्द दिला आहे.

सिक शृंगारिक । गद्यपद्याचें कौतुक । नाना वचनें प्रास्ताविक । शास्त्रा-
 धारें बोलावीं ॥ १५ ॥ भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण । नीतिन्याय स्वधर्मरक्षण ।
 साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावें ॥ १६ ॥ प्रसंगें
 हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ति धरावी । निर्गुणप्रसंगें वाढवावी ।
 अध्यात्मविद्या ॥ १७ ॥ पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावें
 नेमस्त । बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलोंचि नये ॥ १८ ॥ करावें वेद-
 पारायेण । सांगावें जनासी पुराण । मायाब्रह्मीचें विवरण । साकल्य
 वदावें ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें । उपासनेचीं भजनद्वारें ।
 गुरुपरंपरा निर्धारें । चळोंच नेदावी ॥ २० ॥ करावें वैराग्यरक्षण ।
 रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण । परम दक्ष विचक्षण । सर्वही सांभाळी ॥ २१ ॥
 कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्य समाधान तें उडे । नीतिन्यायसाधन
 मोडे । ऐसें न बोलावें ॥ २२ ॥ सगुणकथा या नांव कीर्तन । अद्वैत
 ह्यणिजे निरूपण । सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावें ॥ २३ ॥ असो
 वक्तृत्वाचा अधिकार । अल्पास न घडे सत्योत्तर । वक्ता पाहिजे
 साचार । अनुभवाचा ॥ २४ ॥ सकळ रक्षून ज्ञान सांगे । जेणें वेदाज्ञा न
 मंगे । उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणिमात्रांसी ॥ २५ ॥ असो हें सकळ
 सांडून । करावें गुणानुवादकीर्तन । या नांव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती
 ॥ २६ ॥ कीर्तनें महादोष जाती । कीर्तनें होय उत्तम गती । कीर्तनें
 भगवत्प्राप्ती । यदर्थी संदेह नाही ॥ २७ ॥ कीर्तनें वाचा पवित्र । कीर्तनें
 होये सत्पात्र । हरिकीर्तनें प्राणिमात्र । सुशीळ होती ॥ २८ ॥ कीर्तनें
 अवेप्रता घडे । कीर्तनें निश्चय सांपडे । कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयां-
 वक्त्यांचा ॥ २९ ॥ सदा सर्वदा हरिकीर्तन । ब्रह्मसुत करी आपण । तेणें
 नारद तोचि नारायेण । बोलिजेत आहे ॥ ३० ॥ ह्यणोनि कीर्तनाचा
 अगाध महिमा । कीर्तनें संतोष परमात्मा । सकळ तीर्थे आणि जगदात्मा ।
 हरिकीर्तनीं वसे ॥ ३१ ॥

आझीं कीर्तनमुक्ताहार ग्रंथाचे निरनिराळे पांच भाग ह्यणजे पांच सर करून प्रत्येक सरांत नऊ कीर्तनमैक्तिकें ओवळीं आहेत. सर्व हारांतील मुक्तफळांची संख्या पंचेचाळीस असून सर्व कीर्तनें पूर्वरंगासह दिलीं आहेत. पूर्वरंग प्रवृत्ति-निवृत्तीची सांगड घाळून लिहिले आहेत. आख्यानें भक्तिरस व वरिरसप्रधान असून सर्व आख्यानांचे उपसंहार दिले आहेत. हरिदासांनीं हा ग्रंथ वाचून पाहिल्यास त्यांस पुष्कळ गोष्टी जुन्या असूनहि नवीन भासतील व त्यांस नवीन वळण लागेल. हरिदासाचा धंदा करूं इच्छिणारांनीं या ग्रंथाचें चांगलें अध्ययन केलें तर ते उत्तम व लोकप्रिय हरिदास बनतील अशी आमची खात्री आहे. या ग्रंथाचा हरिदासांनीं उपयोग करून घेतल्यास आमच्या श्रमाचें सार्थक्य झालें, असें आझीं समजूं.

हा ग्रंथ तयार करण्याचा योग येण्यास दे० विश्वनाथ माधव तर्टे हे कारणीभूत आहेत. रा. तर्टे यांच्या प्रोत्साहनानें आझीं हा ग्रंथ करण्याचें काम हातीं घेतलें; तसेंच हा ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ केल्यावर लोकमान्य बळवंतरावजी टिळक यांची भेट झाली होती, तेव्हां त्यांस माझा उद्देश पसंत पडून त्यांनीं समग्र ग्रंथ तपासून देण्याचें वचन दिलें होतें. परंतु आमच्या दुर्दैवामुळें त्यांच्यावर दुर्धर प्रसंग गुजरून त्यांच्या मार्मिक तपासणीच्या फायद्यास आझीं अंतरलों ! लो० टिळकांसारख्यांच्या हातांत आमचा मुक्ताहार जाऊन मग तो छापला असता, तर मोत्यांचें पाणी जास्त खुलतें, हें सांगणें नकोच. लो० टिळकांप्रमाणेंच आमचे परम स्नेही दे० अण्णासाहेब विजापूरकर यांनीं आमचा ग्रंथ तपासण्याचें कबूल केलें होतें; पण त्यांच्या नजरेखालून हा ग्रंथ जाण्याच्या बावतीतही अपरिहार्य अंतराय आला. अशा रीतीनें आझीं वरील दोन्हीं विद्वानांपासून होणाऱ्या फायद्यास अंतरलों; तथापि माझे परम पूज्य स्नेही 'मुमुक्षु' कर्ते दे० पांगारकर यांच्या नजरेखालून ग्रंथातील कांहीं भाग गेला आहे. तसेंच

दे० जगन्नाथ मोरेश्वर सामंत बी. ए., एल्एल. बी. वकील, मु० सोलापुर,
यांनी बहुतेक समग्र ग्रंथ वाचून ज्या सूचना केल्या, त्यांबद्दल व ज्या दुसऱ्या
कित्येक विद्वान् गृहस्थांनी व इतर मार्मिक लोकांनी मला या कामी साद्व
केले, त्याबद्दल मी त्या सर्वांचा अत्यन्त आभारी आहे.

सज्जनप्रार्थना.

आकाशपंथगमनासि खगेंद्र जातो ।

पक्षी लहान अपुल्यापरि धांव घेतो ॥

ऐसे समर्थ जन जोडिति थोर पंथ ।

अज्ञान मी ह्मणुनि शुद्ध करा समर्थ ॥ १ ॥

तांबेशास्त्री.

तिसऱ्या सराची अनुक्रमणिका.

सर तिसरा.

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
श्रीकृष्णजन्माख्यान	१	श्रीदत्तात्रेयजन्माख्यान	८७
श्रीध्रुवचरित्र	२६	श्रीजयद्रथवधाख्यान	१०१
श्रीभस्मासुरवधाख्यान	४५	श्रीमहाबळभट्टचरित्र	१११
श्रीगणपति जन्माख्यान	६०	श्रीदामाजीचरित्र	१२३
श्रीआबाजीसोनदेव यांचें चरित्र	७८		

कीर्तनमुक्ताहार.

कीर्तनाचे गादीस नारदाची गादी ह्मणतात; अर्थात् कीर्तनपद्धतीचा आद्यप्रवर्तक नारद होय. हातांत ब्रह्मवीणा घेऊन भगवंताचे गुणानुवाद गात गात त्रैलोक्य धुंडाळावें, असा नारदाचा क्रम होता. नारदाचें एके ठिकाणीं वास्तव्य थोडेंच असे. हल्लीं नारदाचे गादीवर वारसा सांगणारे जे हरिदास आहेत, त्यांस सुद्धां नारदाप्रमाणेंच देशोदेश व गांबोंगांव भ्रमंति करावी लागत असते, परंतु नारदाचें भ्रमण व सध्यांच्या हरिदासांचें भ्रमण यांत फार अंतर आहे. नारद नुसते ब्रह्मनिष्ठच होते असें नाहीं, तर ते मोठे व्यवहारदक्ष होते. त्या वेळीं कोणत्याही महत्त्वाच्या गोष्टींत नारदावांचून एकाहि उलाढाल झाली नाहीं. किंबहुना नारदांनीं भूभारहरणांतही बराच मोठा भाग उचलला होता. यावरून नारदांचें कीर्तन समर्थानीं ह्मटल्याप्रमाणें 'मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण' याप्रमाणें असावें, असें मानण्यास जागा आहे. नारदानंतर या कीर्तनपद्धतीविषयींची परंपरा समजण्यास फारसा मार्ग नाहीं, परंतु बहुधा या कीर्तनपद्धतीचा पुढें फारसा उत्कर्ष झाल्याचें दिसून येत नाहीं. पुराणपद्धतीचें मात्र बरेंच प्राबल्य झालें होतें, असा ऐतिहासिक पुरावा मिळतो. नारदाचे गादीचा जीर्णोद्धार तुकाराम महाराजांनीं केला व तेथपासून कीर्तनपद्धतीचा झपाट्यानें प्रसार झाला. नारदाचे वेळीं कीर्तनांत नुसती तंबुरी होती, महाराष्ट्रीय संतांनीं तीस टाळाची जोड दिली, पुढें मृदंग व तबला यांचा समावेश झाला. मृदंग येतांच गाण्याचें प्रस्थ वाढत चाललें. पुढें करताळ, चिपळ्या, सारंगी इत्यादि वाद्ये येऊन व शेवटीं हार्मोनियमची पेटी घुसून संगीताचा प्रवेश झाला? कीर्तनांत दिवसेंदिवस ही मनोरंजनाची सुधारणा होत गेली खरी. पण त्याबरोबरच कीर्तनापासून होणाऱ्या बोधाचा

न्हास होत चालला. हरिदासांचें व श्रोत्यांचें लक्ष्य नुसत्या मनोरंजनाकडे वळलें व यामुळें श्रोत्यांना मनोरंजनावांचून खरा बोध मिळनासा झाला. अद्यापि हीच पद्धति प्रचारांत आहे. परंतु आतां लोकांचे विचारांची दिशा बदलत आहे. अनेक संकटांनीं लोकांस जागृत केलें आहे व आत्मोन्नतीचे विचार लोकांच्या मनांत घोळूं लागले आहेत, तेव्हां नुसत्या मनोरंजनापेक्षां श्रोत्यांच्या गरजा निराळ्या प्रकारच्या झाल्या असल्यामुळें आतां कीर्तन-पद्धतींत फेरफार करणें अतिशय जरूर झालें आहे. हा फेरफार - कसा पाहिजे, याची दिशा हरिदासांना कळावी, ह्मणून त्या धोरणानें हा ग्रंथ पांच भाग मिळून तयार केला आहे. पांच भागांत ४५ आख्यानें असून त्यांचे पूर्वरंग चांगले प्रौढ व मार्मिक असे दिले आहेत.

या ग्रंथाचें अध्ययन करणारांस संस्कृताचें चांगलें ज्ञान होऊन त्यांस मार्मिकपणें उपदेशद्वारा स्वजनोन्नतीचीं कामें करण्याचें सामर्थ्य येईल असा भरंवसा आहे. हरिदासांवांचून इतर लोकांसही हा ग्रंथ बोधप्रद व मनोरंजक वाटेल अशी खात्री आहे.

प्रकाशयित्रीचे दोन शब्द.

आज ज्या जगच्चालकाच्या कृपेनें प्रकृत ग्रंथ माझे हातून प्रसिद्ध झाला, त्याचे चरणीं अनन्यभावे नमस्कार करून वाचकांस दोन शब्द सांगावयाचे आहेत. मला कीर्तन व पुराणश्रवणाची बरीच अभिरुचि असल्यामुळें मी वारंवार पुराणकीर्तनांस जात असतें. परंतु पुराणकीर्तनाविषयीं लोकांची दिवसेंदिवस श्रद्धा कमी होत चालली आहे, असें मला वारंवार दिसून आलें. बहुतेक हरिदासपुराणिकांचा श्रोतृगण बायकाच ! व त्या सुद्धां कोणी वाती करित आहेत, तर कोणी सासूच्या व जावानणदांच्या निंदा करीत बसल्या आहेत, अशांतला प्रकार ! कीर्तनपुराणांकडे वास्तविक लक्ष कां लागूं नये ? तर याचा विचार करितां “ वक्तुरेव हि तज्जाड्यं यत्र श्रोता न बुद्ध्यते ” असेंच ह्मणावें लागतें. तेव्हां कीर्तनाची लोकांस अभिरुचि लागण्यास सध्याच्या कीर्तनपद्धतींत फेरफार होणें जरूर आहे, असा

माझ्या मनांत विचार आला व कीर्तनविषयावर अशा नवीन वळणाचा ग्रंथ होईल तर अशा ग्रंथाचा उपयोग उत्तम हरिदास तयार करण्याचे कामीं होऊन लोकशिक्षणास एक प्रकारें मदत होईल, असें मला वाटलें; परंतु हें काम विद्वत्तेचें, श्रमाचें व पैशाचें पडल्यामुळे ' उत्पद्यंते विली-यन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ' असें होण्याचीच पाळी आली होती. तथापि " भावनेप्रमाणें फळ मिळते " याचा मला चांगला अनुभव आला. प्रसिद्ध संस्कृत पंडित भट्ट विद्याभूषण तांबेशास्त्री, यांनीं वरील उद्देशानुरूप असा ग्रंथ करून देण्याचें पतकरिलें व त्याप्रमाणें तो छापण्याची त्यांनीं मला परवानगी दिली. शास्त्रीबुवांचा परिचय हजारों लोकांस झालेला असून त्यांची विद्वत्ता, वक्तृत्वशैली व विषयप्रतिपादनपद्धति सर्वास माहित आहे, तेव्हां त्यांच्या हातून हा ग्रंथ कसा उतरला असेल, हें निराळें सांगणें नकोच. पांच भागांत मिळून ग्रंथ पुरा केला आहे व प्रत्येक भागांत नऊ नऊ कीर्तनमुक्ताफळें ओविलीं आहेत. मुक्ताफळांचें पाणी कसें काय आहे, हें पाहून त्यांची किंमत ठरविणें हे जवाहिर्यांचें काम आहे. पण अगदीं स्वस्ताई झाली, तरी या कीर्तनमुक्ताहारांतील कोणतेहि मोर्ती संपादन करण्यास किती तरी श्रम व खर्च लागला असून आह्मी नऊ मोल्यांचा एक सर-ह्मणजे एक भाग-फक्त एक-१ रुपया किंमतीस देत आहों! हरिदास लोकांनीं मुक्ताहार आपले गळ्यांत घातला असतां हार गुंफणाराचे व प्रकाशकांचे श्रम सफल झाले, असें मी समजेन. वे. शा. सं. रा. रा. भालचंद्र शंकरशास्त्री देवस्थळी यांनीं मुफें काळजीपूर्वक तपासलीं व छाप-खान्याचे मालक रा. रा. विनायक पांडुरंग गोठसकर यांनीं पुस्तक छापण्याचें काम वेळेवर करून दिलें, याबद्दल त्यांचेही आह्मी फार आभारी आहों.

वि० सूचना—या ग्रंथासंबंधानें कोणांस कांहीं सूचना कराव्याशा वाटल्यास त्यांनीं मेहेरबानीनें त्या कराव्या. पुढील आवृत्तींत त्यांचा अवश्य विचार करूं.

आपली भगिनी,

सौ. रमाबाई तटें.

॥ श्रीः ॥

कीर्तनमुक्ताहारः.

तृतीय सरः.

पहिलें मौक्तिक.

श्रीकृष्णजन्मकथा.

नमन.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ।
श्रीगुरुचरणारविंदाभ्यां नमः ॥ अथ स्वस्थाय दे-
वाय नित्याय हतपाप्मने । त्यक्तक्रमविभागाय चै-
तन्यज्योतिषे नमः ॥ १ ॥ यस्माद्विश्वमुदेति यत्र
रमते यस्मिन्पुनर्लीयते भासा यस्य जगद्विभाति
सहजानंदोज्ज्वलं यन्महः ॥ शान्तं शाश्वतमक्रियं
यमपुनर्भावाय भूतेश्वरं द्वैतध्वान्तमपास्य यान्ति
कृतिनः प्रस्तौमि तं पूरुषम् ॥ २ ॥ अगजाननपद्मार्कं
गजाननमहर्निशम् । अनेकदंतं भक्तानामेकदंतमुपा-
स्महे ॥ ३ ॥ पातु वो निकषग्राबा मतिहेम्नः सर-
स्वती । प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसैव करोति या ॥४॥
या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता या वी-

गावरदंडमंडितकरा या श्वेतपद्मासना ॥ या ब्रह्मा-
च्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा पूजिता सा मां पा-
तु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥ ५ ॥
मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरीन् । यत्कृपा
तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥ ६ ॥

(यानंतर देवास साष्टांग नमस्कार करून भजनास आरंभ करावा.)

भजन—राधा-रमण हरि गोविंद जय जय राधा-रमण हरि गोविंद.
(भजनसमाप्तीनंतर) पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल, पार्वतीपते हर हर महा-
देव, सीताकांतस्मरण जय जय राम; असा नामस्मरणपूर्वक गजर करून
ध्रुपद ह्यणावें. पुन्हां पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल इ० गजर करावा. **इति
नमनं संपूर्णम् ॥**

पद ॥ निशिदिनिं मुखिं गा रे! गा रे! गोविंद हरे ॥ ध्रुवपद ॥ अ-
गणित-गुण-वृंदा ॥ मंदर-धर सुंदर-मुख कुंद-रदन मंद-हसित ॥ गा
गोविंद हरे ॥ जय जगदा-नंदा ॥ अंबुज-कर कंबु-धरणा शंभु न स्त-
विति बंधु तनु ॥ गा गोविंद हरे ॥ त्रिभुवन-चर सुरवर ॥ विदलित-मुर अनंत
सत्कृति-छंदा ॥ गा गोविंद हरे ॥

भजन—राधारमणा कंसारी तारीं भविं जन संसारी ॥ पार्वतीपते हर
हर महादेव ॥

पूर्वरंगनिरूपण.

आशौ कीर्तनप्रसंगी परम दयाळु, महाज्ञानी, भगवद्भक्त अनंतराय कवि
सकळ संसारी जनांला उपदेश करितात कीं—बाप हो, तुझाला हा दुस्तर
अशा प्रकारचा संसार-समुद्र तरून जावयाचा असेल तर काय करा ॥
पद ॥ निशिदिनिं मुखिं गा रे! गा रे! गोविंद हरे ॥ ध्रु. ॥ अनंतराय ह्य-
णतात, बाप हो, रात्रदिवस जर मुखानें गोविंद, गोविंद ह्यणाल तर या
संसारबंधापासून मुक्त व्हाल ॥ **श्लोक ॥** गोविंद-सेवनमिदं यदि ना-
द्रियन्ते दृष्टा निःकृष्टमतयो विषयैकनिष्ठाः । किं तावता ज्वरवतामरुचेर्न जातु

दुग्धस्य शुद्धमधुरस्य विदूषणं स्यात् ॥ १ ॥ **अर्थ**-परमात्म्या गोविंदाची नामस्मरणपूर्वक भक्ति केली असतां जर मुक्ति मिळते तर मग सर्व लोक ती कां करित नाहीत? अशी शंका काढून तिचे निरसन करितात-केवळ विषयी क्षुद्र बुद्धीचे व दुष्ट असे लोक जरी गोविंदाचे भजनपूजनाविषयी आदर दाखवित नसले तरी तो दोष त्या गोविंदाचा नाही. कारण, तापकन्यास दूध कडू लागते हा त्या शुद्ध व मधुर दुधाचा दोष आहे काय? खरोखर तो दोष त्या तापकन्याचाच होय. दुसरें असें कीं, मनुष्याची वासना विचित्र असते त्यामुळें खरें श्रेयःसाधन कोणतें याचा विचार न करितां अनेक विषयी जन परमात्म्याची भक्ति न करितां विषयसुखांतच निमग्न असतात. याविषयीं दृष्टांत ॥ **श्लोक** ॥ सर्व-लोक-परि-तोषकारिणि स्वर्धुनी-विमल-बारिणि स्थिते । श्रुति-गंध-वति पल्वलोदके सुकरः सुखमतीव मन्यते ॥२॥ **अर्थ**-सर्व लोकांना संतुष्ट करणारी अशी स्वच्छ उदकानें भरलेली गंगा सोडून दुर्गंधि-युक्त अशा डबक्यांतील पाण्यामध्ये डुकराला अतिशय सुख वाटतें, परंतु जे खरोखर संसारदुःखाचा तिरस्कार करणारे असे पुरुष श्रेष्ठ असतात, त्यांस परमात्म्याची भक्ति प्रिय असते ॥ **श्लोक** ॥ नित्यं स्वधर्मविषये विहिताभिमुख्याश्चित्ते तृणीकृतगृहादिसमस्तसौल्याः । श्रीकृष्णनाथपदपंकजबद्धसख्याः श्रूयंत एव बहवो बलिभीष्ममुख्याः ॥ ३ ॥ **अर्थ**-निरंतर स्वधर्मानें चालणारे, विहिताचरण करणारे, आणि श्रीकृष्णचरणांबुजाच्या ठिकाणीं दृढभक्ति असणारे असे बलि, भीष्म आदीकरून पुष्कळ भगवद्भक्त प्रसिद्ध आहेत. आतां कोणी हणेल कीं श्रीकृष्णभक्ती वांचून दुसरें श्रेयःसाधन नाहीच काय? तर ॥ **श्लोक** ॥ एतस्मिन्समये कलिः किल बली कामादिभिः संवृतो । वेदांतश्रवणादिसर्वमकरेन्निर्वीर्यमुर्वीतले ॥ तेन व्यासपराशरप्रभृतिभिर्दीने दयासिंधुभिः । श्रेयःसाधनमभ्यधाय बहुधा श्रीकृष्णभक्तिः परा ॥ ४ ॥ **अर्थ**-सांप्रत बलिष्ठ अशा कर्तानें कामादि विषयवासनांचें साम्राज्य चालविलें आहे. पृथ्वीवर वेदांतश्र-

वणादि सर्व गोष्ठींचा नायनाट केला आहे, असें पाहून कृपासागर व्यास, पराशर, इत्यादि मुनिवर्यांनी श्रेष्ठ अशी श्रीकृष्णभक्ति हेंच दीनजनांना साधन सांगितलें आहे. कारण ही भगवद्भक्ति कशी आहे पहा ॥ श्लोक ॥ सद्यः श्रमं सकलमेव शमं नयन्ती, चित्तस्य निर्वृतिमतीव च निर्वहन्ती । श्रीकृष्ण-भक्तिरिहं भूरिविवर्धमाना, स्पष्टं परिस्फुरति चंद्रिकया समाना ॥ ५ ॥ अर्थ- ही कृष्णभक्ति तात्काल संपूर्ण श्रम नष्ट करते, चित्त स्थिर करते, आणि चंद्रकलेप्रमाणें दिवसेंदिवस वाढत जाऊन स्वच्छ प्रकाश पडिते. अशा प्रकारची श्रीकृष्णभक्तीची योग्यता असूनहि लोक ज्या अर्थी ती करीत नाहींत, आ अर्थी तीत कांहीं तरी काठिण्य असलें पाहिजे. किंवा तिच्यापासून तादृश्य सौख्य नसलें पाहिजे अशी शंका सहज येते. परंतु धन, पुत्र, कलत्र, विद्या इत्यादिकांपासून जें सौख्य होतें तें खरें सौख्य नसून सुखाभास आहे. खरें सौख्य परमेश्वरभक्तीतच असतें ॥ श्लोक ॥ अनेन खलु जन्तुना सकलशास्त्रमभ्यस्यतां । धनं विपुलमाप्यतां सकलमभ्यता लभ्यतां । न तावदयमश्नुते हृदयसौख्यमात्यंतिकं । न यत्र द्रव्यं वते यदुपतेः पदां-भोरुहम् ॥ ६ ॥ अर्थ-खरोखर या मनुष्यप्राण्यानें संपूर्ण शास्त्रांचें अभ्ययन केलें, पुष्कळ धन मिळविलें व सर्व प्रकारची सभ्यता प्राप्त करून घेतली तथापि जेथपर्यंत कृष्णपरमात्म्याच्या चणकमश्चें अवलंबन केलें नाहीं, तेथपर्यंत त्याला आत्यंतिक अशा प्रकारचें सुख अंतःकरणास होणार नाहीं. कारण विद्या, धन आणि प्रतिष्ठा यांची प्राप्ती होण्यास पूर्वी व ती झाल्यावर पुढेंहि क्लेश किती आहेत पहा ॥ श्लोक ॥ अर्जने बहवः क्लेशा अर्जितस्य च रक्षणे । सर्व-लोक-प्रतिष्ठायां यतंते ब्रह्मो जनाः ॥ ७ ॥ अर्थ-विद्यादिकांच्या प्राप्तीसाठीं क्लेश करावे लागतात व प्राप्त झाल्यावर त्यांचें रक्षण करण्यासहि क्लेशच पडतात ! असें असूनहि सर्व लोकांत प्रतिष्ठा व्हावी यास्तव बहुतेक लोक त्याच्या प्राप्तीसाठीं यत्न करितात. आतां यावर आमची कर्म-निष्ठ वैदिक मंडळी ह्मणताळ कीं 'अपे कोयं कृष्ण-भक्तेरुत्कर्षः ! यद्वैदिकेभ्योऽपि कर्मेभ्योऽमुष्यामेव आदरः

क्रियते ॥ अर्थ—अहो केवढा हा कृष्णभक्तीचा उत्कर्ष, कीं वैदिक कर्मापेक्षांहि हिचाच आदर जास्त केला जात आहे? तर आक्षी असें ह्मणतो कीं 'सिद्ध एवोत्कर्षः सकल-वैदिक-कर्म-फल-भूतत्वात्' । अर्थ— तो उत्कर्ष सिद्धच आहे. कारण, संपूर्ण वैदिक कर्मांचें फलहि तेंच आहे. ईश्वराचे ठिकाणीं भक्ति उत्पन्न व्हावी एतदर्थच कर्म करावयास सांगितलें आहे. ॥ श्लोक ॥ संसारिणां सुखनिधावपि गोप-नाथे भक्तिः प्रभूत-सुकृता-चरितेन साध्या । संजायते ज्वरवतां रुचिरुत्तमान्ने नाना-रसायन-कषाय-निषेवणेन ॥ ८ ॥ अर्थ— कृष्ण परमात्मा सुखाचा निधि असूनहि त्याच्या ठिकाणीं प्रीति जडणें हें संसारी जनांस पुष्कळ सुकृताचरणानेंच साध्य असतें. जसें तापकन्यास उत्तम प्रकारच्या अन्नाची गोडी लागण्यास नाना प्रकारचीं रसायने व काढे घ्यावे लागतात, त्याप्रमाणेंच कृष्णपरमात्म्याची प्राप्ति होण्यास वैदिक कर्म हीं केवळ रसायनेच होत. कृष्ण परमात्मा साक्षात् ब्रह्मच असल्यामुळें त्याच्या प्राप्तीसाठींच सर्व कर्म करून तीं त्यालाच अर्पण करण्यास सांगितलें आहे. कर्मातीं 'तसत् ब्रह्मार्पणमस्तु' ह्मणून ह्मणतात, त्यांतील बीज तरी हेंच होय. सारांश कृष्ण परमात्म्याचे प्राप्तीस जशीं वैदिक कर्म सांगितलीं आहेत तशीच नवविध भक्तिहि सांगितली आहे; परंतु या दोन साधनांत भक्तीचीच योग्यता जास्त आहे. कारण— ॥ श्लोक ॥ अतीव खेदः खलु कर्म-काले को वेद भावीनि सुखानि कानि । संसारि-संसेवन-काल एव संसार-खेदः प्रशमं प्रयाति ॥ ९ ॥ अर्थ— कर्म करीत असतांना पार त्रास भोगावे लागतात, व इतकें करूनहि भावी सुखाचे आशेवर स्वस्थ बसावयाचें, पण भावी सुखें कोणी पाहिहीं आहेत? कृष्ण परमात्म्याचे भक्तीचें तसें होत नाहीं; त्याचें सेवन करीत असतांच संसारदुःख पार नष्ट होऊन जातें. कर्माविषयीं दुसरा एक दोष आहे तो असा ॥ श्लोक ॥ यज्ञे पश्य विशस्यमान-पशुभिः स्पष्टैव बीभत्सता । ग्लानिर्देह-गता व्रतेन महता हानिर्धनस्यापि च ॥ श्री-कृष्णस्य निषेवणं तु विविध-क्लेशप्रणाशं नृणां । सद्यः संतनुते मनश्च म-

नुते संतोषमंतोज्झितम् ॥ १० ॥ **अर्थ**-पहा यज्ञामध्ये मारल्या जाणाऱ्या पशूंच्या योगाने बीभत्स प्रकार स्पष्टच दिसून येतो. मोठ्या व्रताच्या योगाने शरीराला ग्लानि प्राप्त होते व धनाची हानि होते; परंतु श्रीकृष्णाच्या सेवनाने मनुष्यांचे नाना प्रकारचे क्लेश तत्काल नष्ट होतात. मन शांत होते व अमर्याद आनंद होतो ह्मणूनच तुकोबा ह्मणतात-**अभंग** ॥ गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥ ध्रु. ॥ मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तथा ॥ आनंदलें मन । प्रेमें पाझरती नयन ॥ तुका ह्मणे आळी । जेवीं नुरेची वेगळी ॥ ११ ॥ सारांश नामस्मरणाने मनुष्य साक्षात् देवच बनतो ह्मणून ह्मणतात- ॥ निशिदिनिं मुखिं गा रे ! गा रे ! गोविंद हरे ॥ (ध्रुपद ह्मणाने) ॥ एतावता यज्ञादि वैदिक कर्मांमध्ये कष्ट सोसावे लागून द्रव्यक्षयहि होतो ह्मणून अति सुलभ अशा प्रकारचे गोविंदसेवनच करावे, ह्मणजे आत्यंतिक सुख होईल असे ठरले. पण यावर तार्किक ह्मणतील कीं 'अथे सेवने परोपसर्जनतया काल-परि-कलनेन च प्रत्यक्षतः क्लेशः परिदृश्यते । दूरापास्तः संतोषः । श्री-गोविंद-सेवनेन कथं वैपरीत्यमुच्यते ?' । **अर्थ**-अहो ! सेवा करित असतां दुसऱ्याचे आर्जव करून कालक्षेप करण्याने होणारे क्लेश प्रत्यक्ष दिसतात. संतोषाची गोष्ट लांबच राहिली ! मग गोविंदसेवनाविषयीच हा विपरीतपणा कसा काय सांगतां ? परंतु 'अन्येषां सेवनेन क्लेशपरंपरैव.' **अर्थ**-भगवंतावांचून इतरांची सेवा करणे यांत नुसता क्लेशच नव्हे तर क्लेशपरंपराच असणार ! कारण-॥ **श्लोक** ॥ येषां परिक्लेशमयः पतिः स्यात्तेषां कुतः क्लेशपरिक्षयः स्यात् । कुतश्च शुष्कं तरुमाश्रितानां विहंगमानामिव सौख्यलाभः ॥ १२ ॥ **अर्थ**-ज्याचा धनीच स्वतः दुःखी, त्या सेवकाचा दुःखपरिहार कसा व्हावा ? वाळलेल्या झाडाचा आश्रय केला तर पक्ष्यांना सौख्य कोटून मिळणार ? एकाद्या सावकाराची नोकरी करणारे सेवकास कष्ट होतांना दिसते खरे, परंतु कसे झाले तरी सावकार पडला मनुष्य व मनुष्य ह्मणजे कीं तो सदोदित दुःखमयच मग तो प्रत्यक्ष राजा कां असेना,

अशा क्लेशमय धन्याची सेवा करणाराचे तरी क्लेश कसे चुकतील ? परंतु कृष्ण परमात्मा तर ' पादनखमारम्य यावच्छिखाग्रं परमानंदरूप एव. ' **अर्थ**—पायांच्या नखापासून तो शिखाग्रापर्यंत परमानंदरूपच आहे, या-विषयी व्यासादिकांनीं हि अनुभव घेतलेला आहे. ॥ श्लोक ॥ गोविंद एष सुखसिंधुरिति श्रुतीनां संशीलनादवगतं शतशो महद्भिः । किंचास्प चित्तनकृतां तनुरंचितैव रोम्णां चयैर्भवति हर्षजलैश्च नेत्रे ॥ १३ ॥ **अर्थ**—श्रुतींचें परिशीलन केल्यामुळे—व्यासपराशरादि महाशयांना गोविंद हा सुखसिंधु आहे असे समजले, त्या गोविंदाचें चित्तन केले असतां आनं-दानें शरीराचे ठिकाणीं रोमहर्षण होतें, व डोळे आनंदाश्रूंनीं भरून ये-तात ? हणून अशा परमात्म्यास शरण गेले असतां भक्तजनांना क्लेश होण्याचा संभव कोठला ? पण यावरहि तार्किकांची शंका अशा येते कीं, ' तेषामपि द्वेषिजनेभ्यः क्लेशसंभावनास्त्येव. **अर्थ**—त्यांना सुद्धां द्वेषी जनां-कडून पीडा होणारच. प्रल्हादास हिरण्यकशिपूपासून पीडा झाली नाही काय ? होय झाली खरी; परंतु प्रल्हादाची प्रेमलक्षणाभक्ति जेव्हां परमा-त्म्याने पाहिली, तेव्हां हिरण्यकश्यपूस शासन करून परमात्म्याने प्रल्हादास सुखी केले. कारण असे पहा— ॥ श्लोक ॥ क्षुद्रा अपि प्रभुजना निजसे-वकानां नान्याहितं परिभवं सहसा सहंते । लोकत्रयाधिपतिरेष दया-स-मेतः किं वा सहेत परपीडनमात्मभक्ते ॥ १४ ॥ **अर्थ**—लुंगासुंगा धनी असला तरी तो आपल्या सेवकांस दुसऱ्यांनीं त्रास दिला किंवा त्यांचा अ-पमान केला तर सहन करीत नाही, मग हा त्रैलोक्याधिपति व दयाळु भ-गवान् आपल्या भक्तांस झालेली पीडा कशी बरे सहन करील ? मात्र आ-पण त्यास अनन्य भावानें शरण गेले पाहिजे. आपणांस पीडा देणारा इ-सम किती जरी बलाढ्य असला तथापि त्याची त्रैलोक्याधिपति श्रीकृष्ण-परमात्म्यापुढें काय किंमत ? ज्या परमात्म्याने सज्जनवृंदाचा पीडक, व के-वळ आत्मोन्नतीकरता यत्न करणाऱ्या स्वतःच्या पुत्र प्रल्हादासहि गांजणारा, जो हिरण्यकशिपु त्यासही होता नव्हता असें करून दाखल;

त्यास इतरापासून भक्ताचें रक्षण करावयास कितीसा वेळ लागणार आहे ? भगवंतांनीं आपणांस वचन देऊन ठेविलें आहे कीं ॥ **श्लोक** ॥ परि-
 त्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंरक्षणार्थाय संभवामि युगे
 युगे ॥१५॥ **अर्थ**— यांत भगवंतांनीं साधूंच्या रक्षणार्थ मीं वारंवार अवतार
 घेतों ह्मणून सांगितलें आहे. परंतु साधु असतील तर त्यांच्या रक्षणार्थ प्रभु
 अवतार घेणार. साधूच नसतील तर प्रभु तरी अवतार कशाला घेतील.
 साधूंच्या रक्षणाबरोबर इतरांचेहि रक्षण होतें. परंतु प्रभूचा अवतार व्हाव-
 याचा तो साधूंच्या रक्षणाकरितांच हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तेव्हां प्रभूला
 अवतार घ्यावयास लावणें हें आपल्या हातीं आहे. आपण त्याची भक्ति
 करूं लागलों, साधु बनलों, मग परिस्थिति जरी फारशी अनुकूल नाहीं
 असें वाटत असलें, तरी परमेश्वरकृपेनें दुःस्थितीची सुस्थिति बनते.
 आमच्या मुखांतून जेथपर्यंत प्रातःकाळीं सुद्धां गोविंद, असें नामस्मरण न
 होतां, वर्षांतून एक वेळ, देवास जाण्याची मारामार पडते; पण दिवसांतून
 तीन खेपा आगांतुक कारणानें मोठेपण मिळालेल्यांच्या घरी होत आहेत !
 देवास नैवेद्य दाखवितांना 'नैवेद्यार्थे अक्षतां समर्पयामि' व प्राकृत यजमानांना
 नैवेद्य दाखवितांना ' दाडिमसफरचंदांजीरादीनि सुपक्कमधुराणि फलानि सम-
 र्पयामि' ह्मणून नमस्कृतिपूर्वक ह्मटलें जात आहे, तेथपर्यंत प्रभु भगवान्
 आमचेकडे डुंकूनही पाहाणार नाहीं. अगोदर साधु झाले, पाहिजेत मग ईश्वराचा
 अवतार होणार. पण आम्ही गीतेंतील वाक्यावर भरंवसा ठेऊन त्याचा खरा अर्थ
 मनांत आणला पाहिजे. देव ह्मणतो, बाबांनो, तुम्ही साधु व्हा, मग तुमचें रक्षण
 करणें माझ्याकडे लागलें ! पण जेथपर्यंत तुम्ही मला पूर्ण विन्मुख आहां, ते-
 थपर्यंत ह्मणजे जेथपर्यंत साडेतीन हातांचा देह ह्मणजे सर्वस्व समजून तुमची
 कृती उंबरांतल कीटकाप्रमाणें आहे तोंपर्यंत तुम्हांस कीटकदशाच योग्य आहे.
 व्र माझे नियम त्रिकालाबाधित असल्यानें 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भ-

जाम्यहं ' याप्रमाणे मी तुह्यांकडे विलकूल लक्ष देणार नाही. तुहीं माझी भाक्ति करावयास लाग, साधु बना, व मग तुह्यांस त्रास होऊं लागला तर मला हांक मारा. ती तुही मराठी भाषेनें मारा, कानडी भाषेनें मारा, गुजराथी भाषेनें मारा, कीं पाहिजे त्या भाषेनें मारा, मी लागलाच धांवत येऊन तुह्यांस संकटांतून मुक्त करीन. खरोखर कृष्णपरमात्मा कसा आहे पहा

॥ श्लोक ॥ ब्रह्मांड-कोटि-घटना-पटुरेष कृष्णः कृत्स्नं प्रसाधयति कां-
क्षितमाशु येषां । लोकत्रयेऽपि न स कश्चन भाति धृष्टो यो वक्रदृष्टिमपि तेषु
रुषा विदध्यात् ॥ १६ ॥ अर्थ—ब्रह्मांडकोटि-घटना-पटु असा हा

श्रीकृष्ण जें जो भक्त इच्छील तें सर्व त्यास देतो. त्रैलोक्यनाथ भगवाना-
च्या ठिकाणीही जो दुर्बुद्धीनें वांकडा डोळा करील असा उद्धट कोण आहे?
कोणी ह्मणतील कीं कां बरें, चार्वाक आहेत तर खरे. मग त्यांना भगवा-
नांकडून शासन कसें होत नाहीं? तर त्यांस उत्तर हेंच कीं—॥ श्लोक ॥

मंदा विदधतु निंदां निपुणो हरिपादसेवनं कुरुते । मंडूकेषु रटस्वपि मधुपः
सरसिज-रसं न संत्यजति ॥ १७ ॥ अर्थ—मूर्ख लोक खुशाल निंदा
करोत, परंतु शहाणा पुरुष हरिपादसेवनच करितो. वेडूक ओरडतात ह्म-

णून भुंग्यांनीं कमळांतील रस पिण्याचें थोडेंच सोडलें आहे! तसेंच
॥ श्लोक ॥ कुर्वति केपि यदि केशव-पाद-भक्त-निंदां तथाप्यनपराधिन
एव तेऽमी । विश्रांतिमस्य हृदयांतरभिस्फुरंतीं किं ते कदाप्यनुभवति हि पु-

ण्यशून्याः ॥ १८ ॥ जर कोणी भगवद्भक्तांची निंदा करणारे असतील तर
ते बालकाप्रमाणे अज्ञानी असल्यामुळे निरपराधीच होत. अशा पुण्यशून्य

लोकांना भक्तीपासून होणारा आनंद त्यांच्या अंतःकरणांत कसा स्फुरण
पावणार? असे नास्तिक लोक विश्रांतिमुखाचाच अनुभव घेत नाहीत
असेंच केवळ नव्हे, तर ते भगवद्भक्ति करणारांचा उलट द्वेष करितात.

पण यांत तरी आश्चर्य कसलें? कारण— ॥ श्लोक ॥ नेत्रोत्सवो भवति
सर्वजनस्य येन सूर्योदयेन हतसंतमसोच्चयेन । तेनैव दैवाविहतस्य विहंगमस्य
नक्तंचरस्य नयनांध्यमुदेति गाढम् ॥ १९ ॥ अर्थ—अंधकार नष्ट करणाऱ्या

सूर्योदयानें सर्व लोकांची दृष्टि प्रफुल्लित होते, पण त्याच सूर्योदयानें घुबे-
डाला अंधत्व येतें? शिवाय बुडऱ्याचा पाय खोलांत या न्यायानें हरिभक्त
व हरिभक्ति यांचा दुष्टांनीं द्वेष केला तर आश्चर्य तें काय? कारण-

॥ **श्लोक** ॥ पाखंडान्यवलंब्य भंडमतयः प्रौढाभिमानाच्च ये । स्वल्पज्ञा बहु-
दुःखिनः स्फुटतरं कालस्य भक्ष्याच्च ये ॥ द्वेषं ते दधते सुखात्मनि हरौ नाम्ना
भवाब्धेस्तरौ । कांक्षाकल्पतरौ जगन्नयगुरौ विश्वंभरौजस्यपि ॥ २० ॥

अर्थ-पाखंडमतावलंबी, ढोंगी आणि गर्वानें फुगलेले असे अल्पज्ञ
अत्यंत दुःखी असून कालाच्याच भक्ष्यस्थानीं पडणारे होत. ते आ-
नंदकंद, भवाब्धितारक, इच्छाकल्पतरू, जगन्नयगुरु आणि विश्वंभर अशा
परमात्म्याचा द्वेषच करणार! परंतु ज्यांस सुखाची आवड, उन्नतीची इच्छा
व मुक्तीची आकांक्षा असेल त्यांनीं काय करावें तें कवि सांगतात.

॥ **श्लोक** ॥ विविध-विषय-भोग-भ्रांत-चित्ताः शृणुध्वं । भवदुपकृति-
हेतोः प्रब्रवीभ्येतदुच्चैः । सकल-सुख-समीहा-पूरकः सेवकानां । यदुपति-

रयमेकः सेव्यतां किं ततोऽन्यैः ॥ २१ ॥ **अर्थ**-नाना प्रकारच्या विषयो-
पभोगांनीं भ्रमण पावलेले लोक हो! तुमच्यावर उपकार करण्याचे हेतूनें मी
मोठ्यानें ओरडून सांगत आहे इकडे लक्ष द्या. सेवकांच्या सकल इच्छा
करणाऱ्या एकट्याच श्रीकृष्णपरमात्म्याची सेवा करा! दुसऱ्यांची सेवा
करून काय फळ मिळणार? हाच अभिप्राय मनांत आणून अनंतराय प्रा-
र्थना करितात कीं-निशिदिनिं मुखिं गा रे! गा रे! गोविंद हरे ॥ अशा
प्रकारे जे कृष्णपरमात्म्याची भक्ति करितात, त्यांचीं संकटे निवारण करून
दुष्टांचा नाश करणाऱ्यासाठीं प्रभु अवतार घेत असतात, हे कृष्णजन्मचरित्र
कथन करून कवि विशद करून दाखवितात.

कृष्णजन्माख्यान.

आर्या ॥ कृष्ण-कथा-मृत-सेवानि आदर धरि मन तसें न अन्याते ।
घृत असुनि कोण हणतो ओदरिं वाढा मला कुतैलाते ॥ १ ॥ **श्लोक** ॥

पुराणीं जशी बोलली व्यासवाणी । कथा वर्णितों रम्य ऐसी पुराणी । धरा-
 भार हारावया माधवाचा । घडे जन्म तो वर्णितों येथ साचा ॥२॥ भा. **श्लोक** ॥
 भूमिर्दत्तनृपव्याजद्वैत्यानीकशतायुतैः । आक्रांता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं
 ययौ ॥ ३ ॥ **अर्थ**- गर्विष्ठ अशा नृपरूपी दैत्यांच्या बळाढ्य सेनासमु-
 दायाच्या योगानें भार होऊन पीडित झालेली भूमि ब्रह्मदेवास शरण गेली.
 त्या वेळीं पृथ्वीवर जे राजे होते, त्यांनीं आपलें सैन्यबळ अतिशय वाढ-
 विष्ठें होतें. यावरून त्यांची परस्परांविषयीं साशंकवृत्ति व राज्यविस्ताराची
 हांव कशी होती हें दिसून येतें. सैन्याच्या जोरावर गर्वानें त्यांनीं अनेक
 देश पादाक्रांत केले, अनेक गरीब लोकांस पीडा दिली, इत्यादि कारणांमुळें
 अर्धम वाढून पृथ्वीस भार झाला व ती ब्रह्मदेवाकडे शरण गेली. ब्रह्मदेव
 तिला बरोबर घेऊन देवांसहवर्तमान विष्णूकडे गेले. ॥**आर्या**॥ नलिनोद्भव
 शरणागत दितिदनुजभारार्तभूमिच्या अवना । प्रार्थी जाउनि देवांसह दुग्धोद-
 धितटीं रमाभवना ॥ ४ ॥ **श्लोक** ॥ स्तोत्रं वेदपुराण जे निजगिरा वेदांत-
 सिद्धें पदें । सानंदें सुगमें स्तवोनि हरिला संप्रार्थितां चित्पदें ॥ केलें तें
 अपणासि दृष्टिविषयी ब्रह्मयासि पै तेधवां । ताक्ष्यस्कंधवरासनीं विलसला तें
 देखिलें माधवा ॥५॥ **श्लोक** ॥ करी प्रार्थना देवदेवा दयाळा । तदा बो-
 लला श्रीपती रम्य बोला ॥ विधी देवसंधें धरित्रीसमेतें । मनीं काय इच्छूनि
 आलासि येथें ॥६॥ **श्लोक** ॥ महीभार साहों शकेना खळांचा । महारा-
 क्षसांच्याहि सेनाबळांचा ॥ न चालों शके धर्मयज्ञादि कांहीं । नसे भाग
 संप्राप्ति देवादिकांही ॥ ७ ॥ **श्लोक** ॥ बहु त्रास देती सदा सज्जनांला ।
 मुनींचे थवे मारिती दुष्ट हेळा ॥ पुढें काय कीजे वदें देवदेवा । घडे केंवि
 लोकां तुझी पादसेवा ॥८॥ **श्लोक** ॥ असें ऐकितां तोषला तो विधाता ।
 मुखें सांगतो देवसंधासमेता ॥ घडावें तुझीं यादवांचे स्वरूपीं । रहा गो-
 कुळीं युद्धकर्ते प्रतापी ॥ **श्लोक** ॥ महीलार्गि आश्रासिलें देवनाथें । नम-
 स्कारिती सर्व आद्या विभूतें ॥ सुखें चालिला सयलोकास धाता । हणगे पूत
 केलें हरीनें अनाथां ॥ ९ ॥ **पद** ॥ रसने ! नील-नीरदसुंदर निरुमशील

सादर गाई ॥ ध्रु. ॥ पळभरि तरि गुरुपाया । स्मरपर मन होशिल ज्याया ॥
 रसने० ॥ १ ॥ विसर सकळ भवगाथा । मनिं समजुनि चिन्मयता ॥
 रसने० ॥ २ ॥ वदसि सुखाभय वरवी । तरि वरदकृपें जग भरवी ॥
 रसने० ॥ ३ ॥ स्मरणभयोत्कर चुकवी । मति अनंतकाविसुत शिकवी ॥
 रसने० ॥ ४ ॥ १० ॥ **श्लोक** ॥ एवं संस्तूममानस्तु भगवान्परमेश्वरः ।
 उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥ ११ ॥ उवाच च सुरानेतौ म-
 त्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ॥ १२ ॥ सुराश्च
 सकला स्वांशैरवतीर्य महीतलं । कुर्वतु युद्धमुन्मत्तैः पूर्वोत्पन्नैर्महासुरैः ॥ १३ ॥
 ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले । प्रयास्यंति न संदेहो मदृक्पातविचू-
 णिताः ॥ १४ ॥ **अर्थ**-मुनि हो ! याप्रमाणें स्तुति केल्यानंतर भगवंतांनीं
 आपले सित व कृष्ण असे दोन केश उपटून देवांला ह्मटलें कीं हे दोन
 केश भूमीवर अवतार घेऊन भूभार हरण करितील. संपूर्ण देवांनीं आपा-
 पत्या अंशांनीं अवतार घेऊन उत्पन्न झालेल्या दैत्यांशीं युद्ध करावें. माझ्या
 केवळ दृष्टिपातानेंच संपूर्ण दैत्य निःसंशय नाश पावतात. ॥ **श्लोक** ॥ मी
 उद्धवेन यदुच्याच कुळीं असा रे । सारे तुझी सुरहि यादव व्हा पसारे ॥
 मारून दुष्ट करूं पालन सज्जनांचें । हें ऐकतां सुरसमुच्चय सज्ज नाचे
 ॥ १५ ॥ नंतर ब्रह्मदेवानें देव व पृथ्वी यांस विष्णुची आज्ञा सांगितली
 कीं- ॥ **आर्या** ॥ वपु धरुनि मनुष्यांचें सुर हो यदुच्या कुळीं भजा देवा । देव-
 स्त्रियाहि भूवरि उपजोत करोत विष्णुची सेवा ॥ १६ ॥ **पद** ॥ पुरविल
 काम तुझा यदुराय गे ॥ ध्रु० ॥ असदनुशासनिं साधुजनावनीं । अव-
 तरेल श्रोललाम गे ॥ १ ॥ सज्जनरंजनमति स्मरणीं असो । नयनिं दिसो
 गुणविश्राम गे ॥ २ ॥ विधि कथि ऐसें धरेप्रती कीं । ह्मणे सुखें तूं
 जाय गे ॥ ३ ॥ ॥ १७ ॥ **श्लोक** ॥ आश्वासिलें यापरि कीं महीला ।
 तै सर्व देवांप्रति मोद झाला । गेला विधाता मग सत्यलोका । पुढें कथा
 सादर सत्य एका ॥ १८ ॥ **श्लोक**-शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीं ।
 माथुरांच्छूरसेनांश्च विभयान् बुभुजे पुरा ॥ १९ ॥ **अर्थ**-पूर्वीं यादवांचा

राजा शूरसेन हा मथुरानगरीत राहून माथुर व शूरसेन या दोन देशांचें राज्य करीत असे. ॥**गद्य**॥ अथ कदाचिच्छौरिर्वसुदेव उग्रसेनस्य सुतां देवकी-मुपयेमे ॥ **अर्थ**—पुढें एकदां शूरसेनाचा पुत्र वसुदेव याचा उग्रसेनाची कन्या देवकी हिच्याशीं विवाह झाला. ॥ **श्लोक** ॥ उग्रसेनतनया आजि देवकी । नेमिला वर तिला वसुदेव कीं ॥ वोहरें मिरवितां रथयानीं । कंससारथि वरातप्रयाणीं ॥ २० ॥ **कटाव**—रथोपरी तो कंस सारथी, घेउनि हातीं हयरश्मींप्रति, मंदमंदची ठेवि रथगति, थाटमाट हा लोक पाहती, वरात ऐशी मार्गि चालली, नरनारींची गर्दि जाहली, दीपांची बहु प्रभा फांकली, मंगलवाचें दुमदुम वाजति, नर्तकि तैशा छुमछुम नाचति, घडाघडा ते जाति रथ किती, थाटें ऐशी वसुदेवाची, वरात नगरांत चालली. ॥२१॥ **दिंडी** ॥ महोत्साहें मिरवितां वधुवरां या । थोर वाटे स्वानंद कंस-राया ॥ रथीं सारथि आपण जाहलासे ॥ करी कौतूकालागिं महोल्हासें ॥ २२ ॥ **आर्या** ॥ भगिनीप्रियकर कंसाप्रति त्या परमोत्सवीं नभोवाणी ॥ ऐसें सहसा सांगुनि चित्तांत विरोध तत्क्षणीं आणी ॥ २३ ॥ गर्भ इचा जो अष्टम तो काळ तुझा विनिश्चये जाण ॥ मूर्खा सावध हो रे कंसा हरणार कीं तुझे प्राण ॥ २४ ॥ **दिंडी** ॥ अशी गर्जे अंबरो नभोवाणी । ऐकतांची दचकला कंस कानीं ॥ हणो कैची हे भगिनि मृत्युखाणी । रथाखालीं पाडिली धरुनि वेणी ॥ २५ ॥ **श्लोक** ॥ इत्याकर्ष्य समुधृत्य खड्गं कंसो महाबलः । देवकीं हन्तुमारब्धो वसुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ न हंतव्या महाबाहो देवकी भवता तव । समर्पयिष्ये सकलान् गर्भानस्योदरोद्भवान् ॥ २७ ॥ **अर्थ** ॥ हें ऐकतांच महाबलाढ्य कंस तलवार उपसून देवकीचा वध करण्यास उद्युक्त झाला असतां त्यास वसुदेव हणाला कीं हे महाबाहो, आपण देवकीचा वध करूं नये. कारण मी हिच्यापासून होणारीं सर्व मुलें आपणांस अर्पण करीन ! हाय ! हाय ! काय हा दुष्टपणा ! लग्नासारख्या मंगलकार्यांत प्रत्यक्ष आपल्या बहिणीचा वध करण्यास तयार होणें यापेक्षां नीचपणा तो कोणता ? या प्रसंगी वसु-

देवानें 'सर्व-नाश-समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः' या न्यायानें मुळें देण्याचें कबूल करून त्या नराधमाचे हातून नवोढा देवकीची कशीवशी सुटका करून घेतली. कंस हा सार्वभौम राजा असून वसुदेव वगैरे सर्व राजे त्याचे मांडलिक होते. कंसास दरसाल खंडणी देऊन व त्याची मन-धरणी करून त्यांनीं जेमतेम आपलीं हीं लहान राज्यें रक्षण केलीं होती. कंस वारंवार त्यांचा अपमान करीत असे व इतर दैत्यांकडून सर्वास त्रास होत असे; परंतु सर्व दुःख गिळून ते दिवस कंठीत होते. भगवंताच्या मनांतून कंसादिकांस शासन करावयाचें होतेंच, परंतु त्यांच्या पातकांचे घडे पुरे भरले पाहिजे होते. भगवद्भक्तांचा छळ केल्यावांचून मनुष्याच्या पातकाचे घडे भरत नसतात. वसुदेव हा खरोखर सत्व-गुण-संपन्न असा सत्पुरुष होता, हणून कंस वसुदेवाचा छळ करील अशी युक्ति देवांनीं करून त्याप्रमाणें आकाशवाणीनें कंसास विवेकभ्रष्ट केले. 'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः'-मनुष्य एकदां विवेकभ्रष्ट झाला कीं त्याची शेंकडों प्रकारांनीं अधोगति होते ! तो हलक्या कानांचा वनतो. स्वार्थाकरितां पाहिजे तीं पातकें करण्यास तयार होतो. स्वार्थसाधु लोकांच्या शब्दावर विश्वास टाकून सज्जनांचा छळ करूं लागतो, भूतदया, प्रजावात्सल्य इत्यादिकांच्या योगानें प्रेमबंधन दृढ करावयाचें तें न करितां केवळ धाकदपटशहानें काम भागवून घेण्याचा यत्न करण्यांत येतो. खरोखर दयारूरी अह्मानें जसा शत्रूचा नायनाट करितां येतो, तसा पर्वतास्त्रादिकांनीं करितां येत नाहीं. दया, लोकप्रीति, प्रजावात्सल्य इत्यादि गुण हीं शत्रूचा संहार करण्याचीं दिव्य अस्त्रें होत. या अस्त्रांच्या योगानें शत्रु कायमचें नष्ट होतात. पाशुपतास्त्र, ब्रह्मास्त्र इत्यादि प्राणहरण करणाऱ्या शक्तींनीं शत्रु कांहीं वेळ दबले जातात, इतकेंच; परंतु योग्य संधि आल्याबरोबर ते उचल खातात. यामुळें कोणत्या वेळेस शत्रु उठेल याचा नेम नसल्यामुळें राजांस सैन्यबळ वाढवून जय्यत तयारी ठेवावी लागते. पण विवेकभ्रष्टेमुळें ते खरा मार्ग चुकतातच. असो, कंसाची स्थिति अशीच झाली. आकाशवाणीवर भरंवसा

ठेवून जेव्हां तो भगिनीचा वध करण्यास उद्युक्त झाला, तेव्हां अनेक लोकांनी प्रार्थना केली कीं अशा पिशाच्यांच्या शब्दावर भरंवसा ठेवणें बरें नव्हे. ॥ **श्लोक** ॥ विभेषि वीरस्त्वं भूत्वा भूतभापितभाषया । यशोमूल-
विघातार्थमुपायस्त्वारिणा कृतः ॥ २८ ॥ यशशस्ते विघाताय वसुदेवगृहस्य
च । अरिणा रचिता वाणी गुणमायाविदा नृप ॥ २९ ॥ **अर्थ**—अरे! तूं वीर
असून भूतानें उच्चारलेल्या वाणीमुळें भीत आहेस ! पण तुझी कीर्ति समूळ
नष्ट करण्यास्तव शत्रूनें ही युक्ती योजिली आहे. राजा ! तुझ्या अथवा वसु-
देवाच्या शत्रूनें गुप्त राहून ही अनर्थावह वाणी कशावरून उच्चारली नसेल ?
याप्रमाणें लोकांनीं बोध केला, परंतु तो दुरात्मा कंस वळेना; तेव्हां वसुदे-
वानें देवकीस होणारीं मुलें कंसाचे स्वार्थीन करण्याचें कबूठ करून त्या
प्रसंगांतून तिचा सुटका करून घेतली ॥ **आर्या** ॥ सुतदान मान्य करितां
जाय गृहा कंस शौरिही सुकवी । झालें होतें प्राप्त स्त्रीप्राण-व्यसन परि सुखें
चुकवी ॥ ३० ॥ **दिंडी** ॥ उभयतां मग ठेवि बंदिशाले । रक्षणातें वै-
सवी दैत्यपाळें ॥ प्रथम झाला तिस पुत्र तये वेळे । दिला कंसा नेउनी
शीघ्र काळें ॥ ३१ ॥ वसुदेवास पुत्र झाल्याबरोबर तो कंसाकडे नेऊन
देण्याकरितां देवकीच्या मांडीवरून उचलूं लागला, तेव्हां ती ह्मणाली—
॥ **श्लोक** ॥ मिथ्या यदि प्रकर्तव्यं वचनं शुभमिच्छता । न तत्र दूषणं
किंचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३२ ॥ महाराज ! अनर्थ टाळण्याकरितां
असत्य बोलावें लागतें, तरी पंडित तो दोष मानीत नाहींत. सारांश, कांहीं
तरी युक्ति योजून या बाळकाचें रक्षण करावें. परंतु वसुदेव सत्यसंध होता.
त्यानें तिचें सांत्वन करून सांगितलें कीं, मनुष्याला तीन कर्में असतात.
त्यांपैकीं पहिलीं दोन ह्मणजे संचित व क्रियमाण हीं उद्योगानें नाश पाव-
तात, परंतु प्रारब्ध भोगलेंच पाहिजे. ॥ **श्लोक** ॥ प्रारब्धकर्मणां भोगा-
त्संक्षयो नान्यथा भवेत् । तेनायं ते कुमारो वै देयः कंसाय सर्वथा ॥ ३३ ॥
अर्थ—प्रारब्धकर्माचा क्षय भोगावांचून होत नाहीं. ह्मणून हा तुझा पुत्र
तूं सर्व प्रकारानें कंसाला अर्पण कर. ॥ **श्लोक** ॥ नृपे देखितां गोजिरे

बाळ तानें । तयाची लया रूप तें क्रूरता ने ॥ ह्मणे कंसराया नव्हे म-
 द्विपू हा । तदा चालला शौरि हर्षे स्वगेहा ॥ ३४ ॥ **आर्या** ॥ वाणी मृषा
 न केली वसुदेवें कंस यास्तव द्रवला । द्या आठवाचि हा न्या ऐसें बोद्धनि
 तःपदीं रमला ॥ ३५ ॥ **श्लोक** ॥ नंदाद्या ये ब्रजे गोपाश्चामीपां या च
 योपितः । वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ३६ ॥ सर्वे वै दे-
 धता प्राया उभयोरपि भारत । ज्ञातयो बंधुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः
 ॥ ३७ ॥ ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति । देवक्या गर्भसंभूतं
 विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ३८ ॥ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ।
 जातं जातमहन्नुत्रं तयोरजनशंकया ॥ ३९ ॥ **अर्थ**-नारद ह्मणाले कंसा!
 नंदादिक गोकुळांतील गवळी, वसुदेवादिक सर्व यादव हे देव असून गोपी
 व देवक्यादि यादवस्त्रिया ह्या देवता आहेत; फार काय तुझे बांधव, सोयरे-
 धायरे सर्व देवच आहेत. नारद इतकें सांगून गेल्यानंतर कंसानें सर्व या-
 दव हे देव आहेत व देवकीचा गर्भ हा आपला वध करणारा विष्णूच
 आहे असें मनांत आणून त्या उभयतांस बंदिशाळेंत घातलें व देवकीचें प्र-
 त्येक मूल मारून टाकण्याचा क्रम चालविला. ॥ **आर्या** ॥ वदला असें
 यथार्थ त्रिदिशांचा कार्यभाग साधाय । गेला मुनि मग लागे तो कंसहि
 यादवांसि बाधाय ॥ ४० ॥ अगोदर कंस ह्मणजे दुष्टशिरोमणि, त्यांत
 नारदानें असे कान फुकल्यावर मग काय विचारतां? नारदाचे वाक्यावर
 भरवंसा ठेऊन त्या अविचारी कंसानें सर्व यादवांस त्राहि त्राहि करून
 सोडलें. यादवांच्या व गोपांच्या मसलती काय चालतात, याची गुप्त तपा-
 सणी सुरू झाली? यादवांच्या नायकाला कारागृह पाहावें लागलें! व दे-
 वकीच्या लहान बालकांना उपजतांच स्वर्गाची वाट धरावी लागली. सर्व
 लोक अतिशय त्रस्त होऊन कोणा मोठ्या गृहस्थावर कोणत्या वेळीं काय
 प्रसंग येईल याचा नेम नसल्यामुळें लोक कंसाचें अनिष्ट चिंतन करूं ला-
 गले! कारण राजाच्या अंगी चांगले गुण असून तो योग्य प्रकारें प्रजा-

पालन करीत असेल, तसेंच तो सदय असेल तर राजाकरितां प्रजाजन-प्रसंगीं आपले बायकांचे गळ्यांतील भंगळसूत्रेहि काढून देतील ! कारण—

॥ **इलोक** ॥ नृप-दीपो धन-स्रहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि । अंतरस्थैर्गुणैः शु-
भ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ ४१ ॥ **अर्थ**—राजा व दीप हे दोन्ही तुल्य होत.

दिवा जसें तेल हरण करितो, तसें राजा प्रजेपासून द्रव्यरूपी तेल हरण करितो ! परंतु वात स्वच्छ असून प्रकाश चांगला पडत असला ह्मणजे तेल जळाल्याबद्दल वाईट वाटत नाही; पण वात मळीण असल्यामुळे धड प्रकाश पडत नाही व तेलाचा मात्र नाश होतो. असें झालें ह्मणजे वाईट वाटतें. त्याप्रमाणें राजाचें अंतःकरण शुद्ध अशा सत्वगुणानें युक्त असलें ह्मणजे त्यास द्रव्य देण्यास लोकहि खुप असतात. ॥ **इलोक** ॥ फलार्थी

नृपतिर्लोकान् पालयेद्यत्नमास्थितः । दान-मानादितोयेन मालाकारोऽ-
कुरानिव ॥ ४२ ॥ **अर्थ**—जसा माळी उदक घालून लहान रोपड्यांपासून

फळें मिळवितो, तसें जो फळार्थी राजा असेल त्यानें प्रयत्नानें लोकांना

मान, दान वगैरे देऊन त्यांचें पालन करावें परंतु जर— ॥ **इलोक** ॥

अनामिव प्रजां हन्याद्यो मोहात् पृथिवी-पतिः । तस्यैका जायते तृप्तिद्वि-
तीया न कथंचन ॥ ४३ ॥ **अर्थ**—मोहानें भांवावून जाऊन जो राजा

आपल्या प्रजेचा जीव एकाद्या बकऱ्याप्रमाणें बळी देतो, त्याची एकदांच

त्या योगानें तृप्ति होते; पुन्हां मात्र समाधान होत नाही. कंस हा अशा-
पैकींच होय. ॥ **ओंवी** ॥ कंस क्रोधे धाविन्नला । वंदिशाळेमाजीं आला ।

जैसा तस्कर संचरला । धनाढ्याचे गृहांतरीं ॥ ४४ ॥ **आर्या** ॥ तेंणें

कंसें वधिला प्रथमसुत तसेच आणखी पांच । भगिनीपति वांचविला

जाणों घेऊनि पुत्रधनलांच ॥ ४५ ॥ अंगावर रोमांच आणगारें असें तें

बालहत्येचें कृत्य कंसानें केलें व या कृत्यास नारदमुनींनीं प्रोत्साहन दिलें ! यावरून अशा नीच कृत्यास नारदांनीं संमति कशी दिली ? अशी शंका येते. नारद हा देवांचा हितचिंतक असल्यामुळे देवगुह्य आपण होऊन त्यांचे शत्रूस सांगणें हा देवद्रोह नव्हे काय ? असाहि एक प्रश्न

उद्भवतो; परंतु यें हैं लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं नारद हा पूर्ण सत्यवचनी होता. यामुळें देव आणि दैत्य या उभयतांचा त्याजवर विश्वास असे ! तेणेंकरून त्यास उभयतांच्याहि दरबारांत जाण्यास मनाई होत नसे. नारद ज्या कळी लाऊन देई, त्यांचे योगानें तात्कालिक अल्प स्वल्प अनर्थ होत खरे; परंतु नारदाचीं सर्व कृत्यें देवांना व सत्वशील मनुष्यांना हित-परिणामी होत असत; पण तींच कृत्यें दैत्यांना दुःखपरिणामी होत. अर्थांत नारदास समाजाचा हितचिंतकच ह्मटलें पाहिजे. कंसानें देवकीचे पांच पुत्र ठार मारल्यानंतर त्याच्या पातकांचे घडे पूर्ण भरले. श्रीभगवंतांनीं लागलाच त्याच्या नाशाचा विचार केला. ॥ **ओंवी** ॥ आतां क्षीरसागरीं श्रीहरी । कैसा यावरी विचार करी । तें कथाकौतुक चतुरीं । सेविजे सादर होऊनियां ॥ ४६ ॥ पाप बहुत जाहलें जाण । गांजिले गाई ब्राह्मण । यावरी क्षीरसागरीं जगजीवन । काय करिता जाहला ॥४७॥ अनंतासी ह्मणे अनंत । चला अवतार घेऊं त्वत्ति । करूं दुष्टांचा निःपात । संत भक्त रक्षूं पै ॥ ४८ ॥ तंव बोले रणधीर । मी न घेतों अवतार । पूर्वीं झालों सौमित्र । कष्ट फार भोगिले ॥ ४९ ॥ तैं बोले रमावर । होई माझा ज्येष्ठ सहोदर । मी तुझी आज्ञा पाळीन साचार । बळभद्र होई तूं ॥ ५० ॥ **श्लोक** ॥ सप्तमो वैष्णवं धाम यमनंतं प्रचक्षते । गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ५१ ॥ **घनाक्षरी** ॥ गर्भ आये फनीपाल । भयी देवकी खुशीयाल । बडी अखिया भयी लाल । मग-नमस्त मेहलमो ॥ ५२ ॥ बडी सासकी लत्कार । मुसल नांगर दे हत्यार । लावो दैतनको विमार । करूं ठार पलखमों ॥ ५३ ॥ **आर्या** ॥ भद्रे संप्रति आहे शौरिस्त्री देवकी सुगर्भवती । तींच्या उदरीं साक्षात् मद्दाम अनंत जाण तें भवती ॥ ५४ ॥ गर्भासि तिच्या नंद-व्रज-विवरीं शौरिच्या स्त्रिया वसती । त्यांमाजि रोहिणीच्या उदरीं घालीं तशी दुजी न सती ॥ ५५ ॥ वरदर्भम मग मी त्या देवक्युदरीं शिरेन जन्माया । जन्म य-शोदाजठरापासुनि धरिशील तूंहि जन्माया ॥५६॥ **ओंवी** ॥ तों लागला

सातवा मास । निद्रा आली देवकीस । वसुदेवही सावकाश । निद्रार्णवीं
निमग्न ॥ ५७ ॥ गर्भ नेऊनी ते अवसरीं । घातला रोहिणीचे उदरीं ।
सप्तमासिक गर्भ अंतरीं । देखूनि घाबरी झाली ते ॥ ५८ ॥ भ्रतार नसतां
सन्निधानीं । नवल परी गर्भाधानीं । तों वदली आकाश-वाणी । चिंता
गेहिणी न करावी ॥ ५९ ॥ हा वसुदेवाचा गर्भ देख । पुत्र होईल दैत्यां-
तक । ऐसें ऐकतां सम्यक । झाला हर्ष रोहिणीतें ॥ ६० ॥ **आर्या** ॥
देवक्युदर रिकामें होतां पौरांत जाय ते वार्ता । ह्मणती गर्भ गळाला हा !
किती सोशाल ताप शोकार्ता ॥ ६१ ॥ गर्भच्युतिची वार्ता दूतमुखें कंस
आयके कानें । रक्षा अष्टम-पुत्रा मृत्यु मला होय त्याच तोकानें ॥ ६२ ॥
॥ **दिंडी** ॥ आठव्यानें व्यापिल्या दिशा दाही । दिसे त्यातें तो बाह्य
अंतरींही ॥ कोण त्याचा योग तो असा पाहीं । वर्णितां त्या भाग्यासि पार
नाहीं ॥ ६३ ॥ **आर्या** ॥ यज्ञपतिप्रभु पोटा येतां बहु तेज देवकीस चढे ।
आला विष्णु असा तों कंस मनीं करुनि तर्क फार कढे ॥ ६४ ॥ नव्हतें तेज
असें यामार्गे, मारिन तरी महापाप । काय करूं कंस ह्मणे शिरला सदनांत
दुखविला साप ॥ ६५ ॥ **दिंडी** ॥ असो ऐसा लागला छंद कंसा ।
पुढें झाला वृत्तांत अहो कैसा ॥ दीन-बंधु त्या पयोनिधीवासा । दया
आली योजिला योग ऐसा ॥ ६६ ॥ देवकीचे डोहळे- ॥ **आर्या** ॥
शौरि ह्मणे देवकिला त्वत्सुत-रवि-राहु कंस टपला गे । प्रासाया अष्टम सुत
चिंता मानसिं कशी न तुज लागे ॥ ६७ ॥ **ओंवी** ॥ भुजा पिटोनी
बोले वचन । कंसास मारीन आपटून । मुष्टीक चाणूरांचा प्राण । क्षण-
मात्रें घेईन मी ॥ ६८ ॥ वसुदेव बोले वचन । देवकी आतां धरीं मौन ।
येरो ह्मणे कैची देवकी पूर्ण । ब्रह्म सनातन मी असें ॥ ६९ ॥ **गद्य** ॥
तत्र संजाते दशमे मासेऽथ शुभे श्रावणे प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ते कृष्णपक्षेऽष्टमीदिने
निशीथे रूप कर्म-स्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे यस्याखिलप्रमाणान्येतादृशः
परमाद्भुतो बालमिषेण श्रीविष्णुर्देवक्युदरादाविर्बभूव ॥ ७० ॥ **अर्थ**-देव-
कीला दहावा मास लागला असतां पवित्र अशा श्रावणांतील रोहिणीयुक्त

कृष्णाष्टमीस मध्यरात्री ज्याचीं रूपें व कर्भें यांचें स्वरूप प्रमाणांनीं जाणतां
 येत नाहीं, अशा प्रकारें परम आश्चर्यकारक बालरूपानें श्रीभगवान् विष्णु
 देवकीपासून प्रगट झाले ॥ **इलोक** ॥ प्रहर दोन निशा विमलक्षणीं ।
 प्रगटला निजउत्तमलक्षणीं ॥ दिसतसे भुवनत्रय-पालक । त्रिदश-नायक
 अद्भुत बालक ॥ ७१ ॥ **दिंडी** ॥ विमानांची जाहली नभीं दाटी ।
 अंमर हर्षें वर्पती सुमनवृष्टीं ॥ विधि-प्रमुखहि होउनी हृष्ट पोटीं । बंदिशाले
 पातले देव कोटीं ॥ ७२ ॥ **इलोक** ॥ तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं । चतु-
 र्भुजं शंखगदार्युदायुधम् ॥ श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं । पीतांबरं सांद्रपयो-
 दसौभगम् ॥ ७३ ॥ महार्ह-वैदूर्य-किरीट-कुंडल-त्रिषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलम् ।
 उद्दामक्रांच्यं गद-कंकणादिभिर्धिरोचमानं वसुदेव ऐक्षत् ॥ ७४ ॥ **अर्थ-**
 कमलनेत्र, चतुर्भुज, शंख, चक्र, गदा धारण करणारा; श्रीवत्सलांचन; कं-
 टांत कौस्तुभमणी, पीतांबरधारी, घनश्याम, किरिटकुंडलांच्या प्रभेनें ज्याचे
 केंस सुशोभित झाले आहेत असा; कटिसूत्र, बाहुभूषणें, हस्तांतील कंकणें,
 इत्यादिकांनीं शोभणारा असा तो बालक वसुदेव पहाता झाला. ॥ **इलोक** ॥
 नें गोकुळासि मज ये रिति देवदेवें । आज्ञापिला निजपिता वसुदेव देवें ॥
 विष्णुत्व दावुन शिशू जलजा-क्ष जाला । तो चाललाचि उचलोनि अधो-
 क्षजाला ॥ ७५ ॥ **चूर्णिका** ॥ नेणों नें विबुध-विभव-भांडार प्रकटलें कीं,
 मनोहर मनुजा-कृति सहस्रकरसहस्र-तेज गोठलें कीं, किसलय-समकर,
 कमल-रुचिर-पद, कुवलय-दलनिभ-नयनयुगलें, अतिमृदु पद-तळ, झळ-
 झळ तळपति, किळ बहु-विध-मणि-गण-खचित मुकुट-तटीं, छत-पट वि-
 लभित कटीं, सकलिंही अवयवीं नग झगझगितीं, घमघमित विराजिति मा-
 ळा, ऐशिया श्रीपुरुषोत्तमाया करीं घे वसुदेव तो, दिसतसे भूपाळ देव-
 आगळा, मोक्षासि अटक-रूप तुटली पुत्राम नरकांची अरगळा, आनंद-
 समुद्रीं संक्रीडित, घडिघडि रोमांच विजृंभति ॥ ७६ ॥ **दिंडी** ॥ वसु-
 देवें घेतला कृष्ण वाळ । तदा मोहें झोंपले द्वारपाळ ॥ तटातट त्या तू-
 ल्या अरगळाही । निशीथीं तो चालला घाइवाई ॥ ७७ ॥ **आर्या** ॥

न निजति दिवाहि कारागारांतचि जागती जसे कुतरे । ते एकदांचि नि-
जले जाणों सर्वासि पाजिले धुतरे ॥ ७८ ॥ **श्लोक** ॥ उचलुनि हरि
जों तों होय सानंद राया । प्रसवलि गुणमाया गोकुळीं नंद-जाया ॥ त्रिमु-
वनपतिची ते शक्ति हो योग-निद्रा । करि सकल जनांतें भ्रांति
संयोग-निद्रा ॥ ७९ ॥ कवाडें लोहाचीं न निघति कदा जेंवि नि-
करें । घणीं जीं लोहारें वसवुनि खिळे ठोकुनि करें ॥ असंगाचें शस्त्र प्रभु
उचलितां तीं उघडती । प्रतापें कृष्णाच्या अघटित चरित्रेंचि घडती ॥८०॥
पद ॥ कसा तरी उतरूं मी पार, यमुना भरली आहे ॥ ध्रु० ॥ रात्र
अंधारी मार्गी न दिसे । आतां तरी कवण उपाय ॥ कसा० ॥ दिवस
उदेल्या विघ्न हें मोठें । कंस करील अपाय ॥ कसा० ॥ उद्धव चिद्धन
भव तरण्यासी । भगवन्नाम उपाय ॥ कसा० ॥ ८१ ॥ **कटाव** ॥ वसु-
देवानें कृष्ण घेतला, राजपथानें शीघ्र चालला, गाढ तमानें दृष्टि झांकली,
सौदामिनिही चमकुं लागली, वारि-वाहही सोडी धारा, मंदमंदची वाहे
वार, अनंत होई तयीं आसरा, यापरि येतां यमुनातीरा, नीर पाहुनी धीर
सुटला, मार्गा दे ती वसुदेवाला, नंदगृहीं मग सुखें पोचला, कृष्णालागीं
ठेवुनि तेथें, नंदनंदिनी घेउनि परते, कारागारीं पुनरपि स्वारी, येउनि
भारी मोद जाहाला, ह्मणे तमारी नाहिं उदेला ॥ ८२ ॥ **आर्या** ॥ तेजें-
करुनि पूर्वीं दे वाट नदी-पती जशी रामा । प्रभुला घेउनि आला पथ त्याची
त्या न दे कशी रामा ॥८३॥ **श्लोक** ॥ वामनी भुजंगप्रयात ॥ यशोदेसि
होतां सुता योग-निद्रा । समस्त स्त्रियांयुक्त ये गाढ निद्रा ॥ न जाणेचि ते पुत्रिका
पुत्र कांहीं । न तें लक्षिलें आणिकां वायकांहीं ॥८४॥ **कटाव** ॥ **पद** ॥ बाट दई
वृजसुमारसें ॥ गोकुळमें आये ॥ जोगमयावह ॥ जनी जसोदा ॥ भूल रहे
सब ॥ कौवन पूछ ॥ इतनेमोहर पलंगपर ॥ पोहोचाय कुमारिले ॥ ८५ ॥
आर्या ॥ देव यशोदाशयनीं ठेवुनि घेऊनियां तिची तनया । जाय
यथागत मार्गी स्वाश्रुभरेंकरुनि वाहवीत नया ॥८६॥ **श्लोक** ॥ वसुदेवेन
स्वसुतो नंदगृहे निर्गुणो न्यस्तः ॥ तत्कन्यापि गुणवती नीता तस्माद्गुणाः पूज्याः

॥ ८७ ॥ अर्थ—वसुदेवानें आपला निर्गुण पुत्र नंदाचे घरीं ठेविला व त्याची गुणवती कन्या नेली ह्मणून गुण पूज्य आहेत. ॥ आर्या ॥ भगिनीप्रसूतिवार्ता कानीं पडतांचि तो त्यजी शयन । आला काळ असें मनिं मानुनि झाला भयें भ्रमनयन ॥ ८८ ॥ वज्रहृदय तो जातां त्यासि ह्मणे देवकी नृपासून ॥ हे सत्य तुझी दादा निश्चय केलाचि आजपासून ॥ ८९ ॥ सुमनो-हर-चरण-युगीं धरुनि शिळे-वरि वधार्थ जों हाणी । तों ती उडोनि गगनीं जाय तिला धरिल काय खळ-पाणी ॥ ९० ॥ नष्टा मज मारुनि फळ काय तुझा काळ वेगळा आहे । कोठें तरि वाढतसे वधिल तुला उक्ति मनिं धरीं गा हे ॥ ९१ ॥ दोहा ॥ जागृत बालक, देखतही आह्लाद भये है, तव सब वृजजन मंगल गाये, भेरि बजाये हरख बढाये ॥ विप्र बुलाये, मंगलजल पशु-पालक न्हाये, देव दुंदुभीनादा मोद प्रमोद करभई, सुस्वरदाई ॥ ध्रु. ॥ माई गोकुलकी क्या कहुं बन्हाई ॥ जहां खेळत फन-साई ॥ माई गोकुलकी क्या कहुं बन्हाई ॥ ९२ ॥ श्लोक ॥ करें घे वरें बाळ पायावरी तें । तदा त्यास न्हाणावया आदरीते ॥ भरी भक्तिगंगालथीं प्रेमपाणी । स्नेहें माखला तो शिशू चक्रपाणी ॥ ९३ ॥ पद ॥ न्हाणी न्हाणी त्या निर्मळातें न्हाणी ॥ खाणी तीचिया भाग्याची कोण वाणी ॥ ध्रु. ॥ ज्याच्या स्नेहें देहभाव केले परते ॥ ज्याच्या स्नेहें जाळिलीं सकळहि दुरितें ॥ ज्याच्या स्नेहें सायुज्या सौख्य भरतें ॥ त्याच्या स्नेहें जावळमाखी करी ते ॥ १ ॥ न्हाणी ॥ गंगा जन्मे ज्याचिया चरणकमळीं ॥ त्यावरी पाणी घालिते हस्तकमळीं ॥ ब्रह्मादिऋ वंदिति पद-रज-धुळी ॥ पदिंची माती घेउनी लावी कपाळीं ॥ २ ॥ न्हाणी न्हाणी ० ॥ देवनाथ प्रभु अंबर या विश्वा कीं ॥ अंग त्याचें पुसोनि वस्त्रें झांकी ॥ सर्वात्मा जो व्यापक अणुरेणू कीं ॥ मुखा-निळें तयाचे कान फुंकी ॥ न्हाणी. ॥ ९४ ॥ पाळणा ॥ जो जो जो जो रे ॥ घन-श्यामा ॥ निजबाळा गुण-धामा ॥ जोगी आलासे विश्रामा ॥ तो मी दाविन तुहां ॥ ध्रु. ॥ जोगी दिसतो विचित्र ॥ त्याला तीन नेत्र ॥

चमोवेगळें नसे वस्त्र ॥ ह्यणवी तुझा मित्र ॥ बाळा जो जो रे ॥ १ ॥
 अंगीं चर्चुनियां विभूती ॥ अर्धांगी पार्वती ॥ वृषभारूढ तो पशुपती ॥
 त्रिशूळ डमरू हातीं ॥ बाळा जो जो रे ॥ २ ॥ आणिक एक नवल दयाळा ॥
 कंठ दिसे नीळा ॥ मस्तकीं जळ वाहे झुळझुळां ॥ नेत्रीं अग्निज्वाळा ॥ जो
 जो जो रे ॥ ३ ॥ आणीक नवल परियेसीं ॥ गजचर्म पाठीशीं ॥ शिक्षा
 लाविली दक्षासी ॥ ठकविलें देवासी ॥ बाळा जो जो जो रे ॥ ४ ॥ जोगी
 आलासे आंगणीं ॥ तुळशीवृंदावनीं ॥ तुजला देखोनि नयनीं ॥ घालित
 लोटांगणीं ॥ बाळा जो जो जो रे ॥ ५ ॥ उगला राहें बा जगदीशा ॥
 बाहेर आला पिसा ॥ योगियां लाविलें निजध्यासा ॥ भाळीं चंद्र ठसा ॥
 बाळा जो जो रे ॥ ६ ॥ आळी घेतली ना राहे ॥ जोगी दावी माये ॥
 सर्वा भूषणीं तो आहे ॥ परब्रह्म तो पाहे ॥ बाळा जो जो रे ॥ ७ ॥
 गोकुळीं जन्म घेतलें निधान ॥ परब्रह्म तें जाण ॥ तयाचे चरणीं शरण ॥
 एका जनार्दन ॥ बाळा जो जो रे ॥ ८ ॥ ९५ ॥ **आर्या** ॥ नव-पुत्रो-
 त्सव-परवश नंद करी जात-कर्म-क विधीतें ॥ सुकवि वदान्य मिळाला, पूर्वी
 तैसा कधीहि न विधीतें ॥ ९६ ॥ **पद** ॥ यशोदेबाई ऐकें पुत्राचीं लक्षणें
 गे ॥ ध्रु. ॥ यार्तें ह्यणतिल जन भगवान ॥ परि हा होईल गाडीवान ॥
 बळीचे द्वारीं द्वारवान ॥ देवडी राखील त्याची ॥ य. ॥ १ ॥ करिल
 दह्यादुधांची चोरी ॥ भोंदील गोपाळांच्या पोरी ॥ अवध्या शिंदळांचा
 चौधरी ॥ लाज आणील बायकां ॥ य. ॥ २ ॥ पांडवराजयाचे मेळीं ॥
 काढेल उच्छिष्ट पत्रावळी ॥ ढोरें तुमचे घरीं वळी ॥ गाई दुभविल
 निश्चयें ॥ यशोदेबाई. ॥ ९७ ॥

उपसंहार.

असो. याप्रमाणें प्रभु श्रीकृष्ण अवतीर्ण होऊन पुढें त्यांनीं कंसादि दुष्ट
 जनांस चांगलें शासन करून भूभार हरण केला. कृष्णपरमात्मा अवतीर्ण
 झाले ही गोष्ट योगमायेनें कंसाचे हातून सुटून आकाशांत जातांना सांगि-
 तली, तेव्हांपासून तर कंस अतिच भयभीत झाला ! आपले सर्व उपाय

व्यर्थ होऊन अखेर आपला शत्रु जिवंत आहेच, असें समजल्यावर तो फारच चिडून जाऊन त्यानें राज्यांतील नुकतींच जन्मास आलेलीं सर्व मुलें ठार मारून टाकण्याचा हुकूम केला ! अशा भयंकर प्रसंगीं सुद्धां नंदासारखे धैर्यवान् पुरुष सर्व लळ सोसून आपापलीं कर्तव्ये करीत असत ! वसुदेव व देवकी यांणीं परमेश्वरावर भरंवसा ठेऊन जें दुःख सोसलें तें नुसतें मनांत आलें असतां अंगावर रोमांच उठतात ! त्या दुष्ट कंसानें केवळ आपल्या हिताकरितां दुसऱ्यांचीं बाळकें ठार करून त्यांच्या आयांना धाय-धाय रडविलें; पण अखेर त्याचें प्रायश्चित्त त्यास भोगावें लागलें. दिवसा-मागून रात्र व रात्रीमागून दिवस, त्याप्रमाणेंच दुःखामागून सुख व सुखामागून दुःख अशी ईश्वराची योजना आहे. जसजशी यादवांचे दुःखाची परमावधि झाली, तसूतसे त्यांचे सुखाचे दिवस जवळ येत चालले. दुःखाचा कडेलोट हणजे सुखाचा आरंभ होय. कंसासारखे दुष्ट दुरात्मे हे एका दृष्टीनें जगाचे हितकर्तेच ह्मटले पाहिजेत. कारण ते आपल्या कृती-नेच ईश्वरास अवतार ध्यावयास लावीत असतात. आणि हणूनच नारदा-सारखेही अशांच्या पापाचा घडा लौकर भरावा हणून अशांच्या हातून अन्यायपरंपरा घडविण्यासाठीं प्रोत्साहन देत असतात. ॥ **श्लोक** ॥ अ-क्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ॥ भुव आक्रम्यमाणाया अमाराय कृतोद्यमः ॥ ९८ ॥ **अर्थ**-मोठे फौजबंद व आसुरी संपत्तीनें युक्त अशा राजांकडून होणारा भूभार हरण करण्यास्तव प्रभु अवतार घेण्याचे श्रम करितात. तेव्हां सज्जनपालक, दुष्टनाशक, धर्मसंरक्षक, भक्त-काम कल्प-द्रुम असा परमात्मा कोणास वंच नाही ? ह्यास्तव केशवस्वामी हणतात कीं ॥ निशिदिनिं मुखिं गा रे गा रे गोविन्द हरे ॥ अगणित गुणवृंदा इ०-हणून आपणहि देवापाशीं हेंच मागणें मागूं कीं ॥ हेंचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ गुण गाईन आवडीं । हेचि माझी सर्व जोडी ॥ ॥ २ ॥ नलगे मुक्ति धनसंपदा ॥ संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥ तुका हणणे गर्भवासी ॥ सुखें घालावें आह्मांसी ॥ ४ ॥ **आरती**-ओंवाळुं

धारती मदनगोपाळा ॥ श्यामसुंदर गळां ॥ वैजयंती माळा ॥ ध्रु० ॥ च-
 रणकमल ज्याचें अति सुकुमार ॥ ध्वज वज्रांकुश त्रिदाचा तोडर ॥ भों० ॥ १ ॥
 नाभिकमळीं ज्याच्या ब्रह्मयाचें स्थान ॥ हृदयीं पदक शोभे श्रीवत्सलांच्छन
 ॥ ओं० आ० ॥ २ ॥ मुखकमल पाहतां सूर्याच्या कोटी ॥ मोहियलें
 मानस कोंदियली दृष्टी ॥ ओं० ॥ ३ ॥ जडित मुकुट ज्याचा दैदीप्य-
 मान ॥ तेणें तेजें कोंदलें अवघें त्रिभुवन ॥ ओं० ॥ ४ ॥ एका जनार्दनीं
 देखियेलें रूप ॥ रूपची पाहतां तेव्हां शालें तद्रूप ॥ ओं० ॥ ५ ॥ का-
 वेन वाचा मनिसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा नृसृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं
 परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ अच्युतं० ॥ पुंडली० ॥ पार्वतीप० ॥
 सीताकांतस्मरण जय जय राम ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इति श्रीकृष्णजन्माख्यानं समाप्तम् ॥

दुसरें मौक्तिक.

श्रीध्रुवचरित्र.

पूर्वरंगनिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदनिवहं (इ० नमन) .
 नंतर जय जय राम कृष्ण हरी इ० (भजन) . पुढें ॥ पद ॥ साधन
 तोंवरि सोडूं नये, हातीं जोंवरि मोक्ष नये ॥ ध्रु० ॥ अभ्यासानें ज्ञानाचा
 जंव, चित्तीं मोडु नये ॥ साधन० ॥ १ ॥ मार्गी रांधुनी अन्न न खातां,
 मडकें फोडुं नये ॥ सा० ॥ २ ॥ कुळाकडुनि जंव द्रव्य न आलें, कतबा
 फाडुं नये ॥ सा० ॥ ३ ॥ कामक्रोधां सांडावें परि, विवेक दवडुं नये ॥
 सा० ॥ ४ ॥ सद्गुरु सांगे कृष्णसुताला, श्रद्धा मोडुं नये ॥ सा० ॥ ५ ॥
 नंतर ध्रुपद ह्यणावें. पुंडलीक वरदे हरि वि० इत्यादि गजर.

आदौ कीर्तनप्रसंगे निरतिशयसुखोपायार्थं मुमुक्षवे परमकारुणिकः
 पंडितविचारण्यमुनिः सुलभोपायं वर्णयति ॥ साधन सोडुं नये, जोंवरि हातीं
 मोक्ष नये ॥ ध्रु० ॥ प्राणिमात्राची प्रवृत्ति साहजिकपणें सुखाकडे असते.
 जो तो आपल्यास सुख कोणत्या उपायांनीं होईल, याच विचारांत गढून
 गेलेला असतो. दुःख हें कोणासच नको असतें, असें जरी आहे, तरी या
 संसारांत सुखापेक्षां दुःखच अधिक प्राप्त होतें ! तेव्हां मनुष्याला खरें सुख
 कोणत्या उपायांनीं प्राप्त होईल हें सांगण्याकरितांच वेदांतशास्त्राची प्रवृत्ति
 आहे. परंतु ॥ श्लो० ॥ पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।
 न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ १ ॥ मनुष्य पुण्याच्या
 फलाची इच्छा करितात, पण पुण्याची करित नाहीत; पापाचीं फळें इच्छीत
 नाहीत, पण हरप्रयत्न करून पाप करित असतात. सारांश, गहूं पेरूनच
 गहूं मिळतील. नागळी पेरून गहूं उत्पन्न होणार नाहीत, ह्यणून निरतिशय
 सुखेच्छूनें सुखोत्पादनाचेच उपाय केले पाहिजेत. आतां, वेदांतशास्त्रप्रति-
 पादित उपायांनीं सर्वासच निरतिशय सुखाचा लाभ होणें, शक्य नाही.

जो त्याचा योग्य अधिकारी असेल, त्यासच तन्निर्दिष्ट फलप्राप्ति होणार ह्मणून निरतिशय सुखेच्छूनें प्रथम अधिकारसंपन्न झालें पाहिजे.॥श्लोक॥
 श्रेयः प्रेयश्च लोके द्विविधमभिहितं काम्यमात्यंतिकं च । काम्यं दुःखैकवीजं
 क्षणलवविरसं तच्चिकीर्षति मंदाः ॥ ब्रह्मैवात्यांतिकं यन्निरतिशयसुखस्यास्पदं
 संश्रयंते । तत्वज्ञास्तच्च काठोपनिषदभिहितं षड्विधायां च वल्ल्यां ॥ २ ॥
अर्थ—या जगामध्ये काम्य आणि आत्यंतिक असें दोन प्रकारचे श्रेय व प्रेय सांगितलें आहे. त्यांमध्ये काम्य हें केवळ दुःखोत्पादक असून त्याचे रमणीयत्व क्षणिक असतें व मूढ पुरुष तें करण्याची इच्छा करितात. ब्रह्म हेंच आत्यंतिक होय. जें ब्रह्म निरतिशय सुखाचें स्थान असून ज्याचा तत्ववेत्ते आश्रय करितात, तें कठवल्ली उपनिषदामध्ये वर्णिलें आहे. लोके श्रेयः प्रेयश्च द्विविधमभिहितं—श्रेय व प्रेय हें दोन प्रकारचे आहे. पण श्रेय कोणतें तर 'श्रेयः सुकृतसाधनं'—श्रेय ह्मणजे पुण्यसाधन. 'प्रेयः प्रेमास्पदं'—प्रेय ह्मणजे प्रीतिस्थान. श्रेयाचे प्रकार दोन. 'काम्यं आत्यंतिकं च'. काम्य व आत्यंतिक. 'फलोद्देशेन क्रियमाणमुपयाचितादिकं काम्यं ।' फलप्राप्तीस्तव जें कर्म करावयाचें तें काम्य व 'आत्यंतिकं मोक्षसाधनं'—मोक्षसाधनाकरितां जें करावयाचें तें आत्यंतिक. प्रेयाचेहि असेच दोन प्रकार आहेत. जायापुत्रादिकांवर जी प्रीति तें काम्य प्रेय व आत्मप्रीति हें आत्यंतिक प्रेय होय. यांपैकी काम्य श्रेय किंवा प्रेय केवळ दुःखाचेंच कारण असतें. आतां कोणी ह्मणेल कीं 'तर्हि तत्र लोकानां प्रवृत्तिः कथं दृश्यते !' तर मग तेथे लोकांची प्रवृत्ति कशी होते ? पण याचें कारण असे आहे कीं 'क्षणलवविरसं शुक्तिकारजतवन्निमिषमात्रदृष्टिरम्यं तन्मंदाश्चिकीर्षति ।' तें काम्य क्षणभर मोठें रमणीय दिसत असतें, ह्मणून ज्याप्रमाणें शुक्तिकेचे ठिकाणीं होणाऱ्या रजताभासास मनुष्य फसतो, त्याप्रमाणें मंदमति पुरुष क्षणिक रमणीयत्वास भुद्धन काम्य श्रेय व प्रेय यांचाच स्वीकार करितात ! पण तत्वज्ञ पुरुष फक्त आत्यंतिक जें ब्रह्म तेंच खरें सुखाचें स्थान असल्यामुळें त्याचाच स्वीकार करितात. या उभयाविध सुखप्राप्तीला प्रथम अ-

धिकारसंपन्न झाले पाहिजे. ती अधिकारसंपन्नता अशी-॥ ओंवी ॥
 नित्यानित्यवस्तुविवेक । इहामुत्रफळभोगविराग देख । शमदमादि साधन-
 संपत् । तैसैं मुमुक्षुत्व हीं साधनें ॥ ३ ॥ इतक्या गोष्टींनीं अधिकारसंप-
 न्नता प्राप्त झाली असतां, आत्यंतिक सुखार्थ जास्त यत्न करावयास न-
 कोत. प्रकाश करण्याचे श्रमांतच जसा तमनिरास होतो, तद्वत्च पूर्वनि-
 दिष्ट अधिकारसंपन्नतेनेच निरतिशय सुखाचा लाभ होणारा आहे. इहलो-
 कींचीं धन, सुत, दारादिक सुखें अथवा स्वर्गलोकीं मिळणारीं सुखें हीं अ-
 नित्य असल्यामुळे त्यांस निरतिशय सुख झणतां येत नाहीं. कारण स्वर्ग-
 लोकींचीं सुखें कशा प्रकारचीं अनित्य आहेत हें पहा. व्यावहारिक दृष्टीनें
 आपण घटकाभर अशी कल्पना करूं कीं, महाबळेश्वर हा स्वर्ग आहे, व
 मुंबई हा मृत्युलोक आहे. मुंबईत द्रव्यसंपादन करून मे महिन्यामध्ये म-
 हाबळेश्वराचे बंगस्यांतून पुष्कळ धनिक मंडळी इहलोकींचें स्वर्गसुख अ-
 नुभवित असते. रम्य उद्यानें, स्फटिकासारखें स्वच्छ पाणी, आसमंतातचा
 भाग चेतोहर, अशा प्रकारचा देखावा, चित्रविचित्र रंगांच्या पक्ष्यांचे मधुर
 शब्द, नाना प्रकारच्या पुष्पवाटिका, मधुरतर अशा प्रकारच्या फळांची स-
 मृद्धी व टोलेंजंग आणि संपूर्ण ऐषआरामाच्या पदार्थांनीं युक्त असैं मंदिर,
 इतक्या गोष्टींची त्या ठिकाणीं अनुकूलता असते; परंतु ही अनुकूलता, को-
 ठपर्यंत ? तर जेथपर्यंत आपणाजवळ द्रव्य आहे तेथपर्यंतच. एखाद्या गृ-
 हस्थाजवळचें द्रव्य संपले व बंगल्याचा मालक भाडें मागण्यास आला अ-
 सतां जर त्यास भाडें पुढें देऊं, तूर्त पैसे संपले आहेत, असैं झटलें तर तो
 लगेच सांगेल कीं, येथें उधारीचा धंदा नाहीं. तुमच्या जवळ पैसे नसतील
 तर परत मुंबईस जाऊन पैसे घेऊन या, झणजे तुझास आह्मी येथें पुन्हां
 जागा देऊं. हाच गोष्ट स्वर्गाची. या मृत्युलोकांमध्ये मनुष्य जें पुण्य संपा-
 दन करितो, तें पुण्य संपेपर्यंत त्यास स्वर्गामध्ये रहावयास मिळतें. सारांश,
 स्वर्ग हा पुण्यरूपी भाड्याचे पैसे देऊन घेतलेला एक वाडाच होय. पुण्य
 संपले कीं स्वर्गांतून आपणास मृत्युलोकीं आलेंच पाहिजे. उपनिषदांतहि

असेंच झटलें आहे. “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पु-
 ष्यचितो लोकः क्षीयते ॥” अर्थ—इहलोकीं कर्मानें मिळविलेला लोक
 जसा नाश पावतो, तसा परलोकीं पुण्यानें मिळविलेला लोक नाश पावतो.
 ऐहिक व पारमार्थिक दोन्ही सुखें कृतिजन्य असल्यामुळे तीं अनित्यच
 होत. सर्व जगताचें आदिकरण जें ब्रह्म तेवढेंच नित्य होय. त्याला ज्यानें
 जाणलें तोच जन्ममरणापासून सुटला, व निरतिशय सुख मिळविता झाला.
 सारांश नित्य वस्तु जें ब्रह्म त्यापासून इतर अनित्य वस्तूचें विवेचन प्रथ-
 मतः झालें पाहिजे. यालाच नित्यानित्यवस्तुविवेक अथवा आत्मानात्म-
 विचार ह्मणतात. ॥श्लोक॥ नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतकं ॥ एवं
 यो निश्चयः सम्यक् विवेको वस्तुनः स वै ॥ ४ ॥ अर्थ—आत्मस्वरूप मात्र
 नित्य असून सर्व दृश्य अनित्य आहे, अशा प्रकारचा जो यथार्थ निश्चय
 त्यालाच नित्यानित्यवस्तुविवेक ह्मणतात. हें साधनचतुष्टय देहलीदीप-
 कन्यायानें प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्या मधील दरवाजावर आहे. यामुळेच
 स्वार्थ आणि परमार्थ यांना तें सारखेंच प्रकाशित करित आहे.
 लौकिक व पारमार्थिक अशा दोन्ही प्रकारच्या अर्थसिद्धीला त्याची अ-
 त्यंत आवश्यकता आहे. तें नसेल तर एकहि अर्थसिद्धी होणार नाही. ह्मणून
 ह्मणतात ॥ ‘साधन तौवरि सोडूं नये, हातीं जौवरि मोक्ष नये ॥ या साधन-
 चतुष्टयाच्या सिद्धीकरितांच यम, नियम, जप, तपानुष्ठान, व्रतोपासनादि
 धर्माची योजनाहि केलेली आहे. आचार्यांनीं अपरोक्षानुभूतींत सांगितलें
 आहे कीं— ॥ श्लोक ॥ स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् । साधनं
 प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥ ५ ॥ अर्थ—आपला वर्ण आणि आश्रम
 यांचें पालन करून परमात्मा हरि याचें सेवन केलें असतां पुरुषांला
 वैराग्यादि साधनें प्राप्त होतात. सारांश, साधनचतुष्टयसंपन्नतेला साधन यम,
 नियम, व्रतें, उपवास, वगैरे धर्माचरण आवश्यक आहे. हिंदु धर्माचें सर्व
 सार या साधनचतुष्टयांत आलें आहे, याकरितां आपणांस साधनचतुष्टय-
 संपन्नता प्राप्त झाली पाहिजे. कदाचित् कोणी ह्मणेल कीं नित्यानित्यवस्तु-

विवेक हा निवृत्तिमार्गाच्या उपासकांचा आहे. तेव्हां पाहिजे तर त्यांनी त्या त्याबद्दल विचार करावा. आह्मां प्रवृत्तिमार्गाच्या उपासकांना तो विचार करून काय उपयोग ? परंतु, वेदांतशास्त्राच्या केवळ अज्ञानानेच अशी शंका आली. साधुजन ह्मणतात कीं-- प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ ज्याने केला । तो नर भला भला ॥ ६ ॥ वेदांतशास्त्राच्या अध्ययनाने मनुष्य धैर्यशाली, कर्तव्यदक्ष व कार्यक्षम बनतो. दधीची मुनीसारखे महात्मे महत्कार्याकरितां आपल्या अस्थि काढून देण्यास तयार झाले, यांतील इंगित तरी हेंच कीं त्यांस खरें वेदांततत्व समजलें होतें व ते खरोखर साधनचतुष्टयसंपन्न होते. त्या घेळीं खऱ्या आत्मतत्वाची ओळख ठिकठिकाणीं होती. साधनचतुष्टयसंपन्नतेच्याच जोरावर निवृत्तिमार्गाच्या उपासकांनीं आत्यंतिक सुखाची प्राप्ती करून घेतली होती; व प्रवृत्तिमार्गाच्या उपासकांनीं ऐहिक सुखाच्या अत्युच्च पदावर आरोहण केलें होतें. आज पाश्चात्य राष्ट्रांना सुद्धां वेदांताच्या बाबतीत आमचा देश मुख्य स्थानीं आहे. आज त्या राष्ट्रांची जी उन्नती झाली आहे, ती मुख्यतः आमच्या साधनचतुष्टयाच्याच जोरावर होय. परंतु पाश्चात्य राष्ट्रे स्वार्थ व परमार्थ यांच्या देवडीवर असणाऱ्या साधनचतुष्टयरूपी विद्युदीपाच्या प्रकाशाची स्वार्थाकडची बाजू मात्र पहात आहेत. परमार्थाकडची बाजू पहाण्याइतकें सामर्थ्य अद्याप त्यांस आलेलें नाही. यास्तव त्यांना त्याची खरी गोडी काय आहे, हें आजमितीस समजणें शक्य नाही. त्यांची दृष्टि बहिर्मुख असल्यामुळे इंद्रियद्वारा प्राप्त होणाऱ्या अनित्य सुखाच्याच मार्गे ते लागलेले असतात. परंतु अंतर्दृष्टि पुरुष असा असतो—॥ श्लो० ॥ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यन्न विद्यते ॥ मृदो यद्ब्रह्मटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ७ ॥ यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखं ॥ यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ८ ॥ अर्थ—आत्मा हेंच सर्व जग आहे. आत्म्यावांचून दुसरें काहीं नाही. ज्याप्रमाणें सर्व घट मातीनें व्यापलेले असतात, त्याप्रमाणें सर्व जग आत्ममय आहे. ज्या लाभपेक्षां दुसरा श्रेष्ठ लाभ नाही, ज्या सुखापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ सुख नाही, ज्या

ज्ञानापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ ज्ञान नाही, तेंच ब्रह्म समजावें. परंतु अशी भावना होण्यास इंद्रियसुखाला लुब्ध न होतां खरी आत्मप्रीति असली पाहिजे. पाश्चात्यांचें तत्त्वज्ञान केवळ ऐहिक व काम्य सुखापुरतेंच, अर्थात त्यांचें वेदांताचें अध्ययन केवळ एकमार्गी व एकदेशी झाल्यामुळे आमच्या प्राचीन महर्षीप्रमाणें पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांस निरतिशयानंद होण्याची आशाच नको ! आमच्या तत्त्ववेत्त्यांचें अंतिम साध्य परमार्थसाधन असून त्यांनीं अधिकार-परत्वे पायरीपायरीनें वेदांताचा उपदेश अशा खुबीनें केला आहे कीं, प्रवृत्ति-मार्गीतील उपासकांपासून तों निवृत्तिमार्गाच्या उपासकांपर्यंत तो सारखाच लागू पडतो. सारांश, वेदांतशास्त्र ही आमची घरची कामधेनू असून आह्मी तिला ओढाळ मानूं लागल्यामुळे आह्मांस सध्यां अशी अवनति प्राप्त झाली आहे. साधनचतुष्टयापैकीं आत्मानात्मविचार या एकाच साधनाची केवढी योग्यता आहे पहा ! एक ब्रह्मस्वरूप नित्य व बाकीचें सर्व दृश्य वस्तुजात अनित्य असें समजल्यावर व तें मनांत पकें ठसल्यावर मनुष्यास नित्य वस्तु जें ब्रह्मपद त्याच्या प्राप्तीची उत्कंठा प्राप्त होईल ! याला धन, कलत्र, पुत्र, मित्र, इत्यादि मोह पाडणार नाहीत; कारण लग्नांत मांडवशोभेकरितां दुसऱ्याकडून दागिने मागून आणून ते मुलीवर घातले असतां हे आपलेच आहेत असें वाटून तिला जो आनंद झालेला असतो तो आनंद, हे दागिने जायाचे आहेत, आपल्या आंगावर फार तर वरातीचे खेपेपर्यंतच राहणारे आहेत, असें तिला समजल्यावर टिकेल काय ? तिला या दागिन्यांचा उलट तिरस्कार वाटेल. कारण जे केवळ अनित्य, ते दागिने आंगा-घर घातल्यानें तिला त्यांपासून आनंद व्हावा कसा ? व तिनें पति-रायाची वडेजाव करावी कशी ? सारांश, हे दागिने जसा मुलीस श्रीमंतीचा मोह उत्पन्न करीत नाहीत, तसा आत्मज्ञानाचा अनुभव प्राप्त झाले-ल्यांस नानाप्रकारचे भोग आनंददायक व मोहकारक होत नाहीत. ज्ञानेश्वर महाराज ह्मणतात— जो आत्मलाभासारखें । गोमटें कांहांच न देखे । ह्मणोनि भोगविशेखें । हरिखेना जो ॥ ९ ॥ हें आत्मज्ञान जसें निवृत्तिमा-

गीत तसेंच तें प्रवृत्तिमार्गीतहि श्रेष्ठतर आहे. प्रवृत्तिमार्गीतील उपासक हे सुद्धा एका दृष्टीनें ब्रह्मोपासनाच करित आहे. कारण, ब्रह्मपद ह्मणजे “ बृहत्पद-मोठें पद ” तेव्हां जो तो मनुष्य मोठ्या पदाकरितां धडपड करित असतो. ज्या पदाच्या ठिकाणीं गेलें असतां अखिल विश्वावर आपली सत्ता चालेल असें पद एक ब्रह्मपदच होय; परंतु निवृत्तिमार्गीतील ब्रह्मपद सर्वासच प्राप्त होणें शक्य नाहीं. तथापि त्याच्या जवळ जवळ जाण्याचा तरी प्रयत्न केला पाहिजे. प्रवृत्तिमार्गीतील उपासकांना हें श्रेष्ठतम ब्रह्मपद जरी प्राप्त झालें नाहीं, तरी ज्या पदाचे ठिकाणीं पोचलें असतां आपली सत्ता एकाद्या समाजावर, प्रांतावर, देशावर किंबहुना सर्व पृथ्वीवर चालेल असें पद मिळवितां येईल. शिकंदर बादशहानें सर्व पृथ्वी जिंकली, अर्थात् प्रवृत्तिमार्गीतील सर्वांत मोठें पद त्यानें मिळविलें. परंतु आतां आणखी जिंकण्यास कांहीं राहिलें नाहीं ह्मणून तो रडला, असें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. परंतु शिकंदराची दृष्टी खऱ्या ब्रह्मपदाकडे गेली असती तर हें भासमान ब्रह्मपद प्राप्त झाल्यावर त्यानें खरें ब्रह्मपदहि मिळविलें असतें. असो. शिकंदरानें एवढें तरी केलें, पण आपले हातून तें सुद्धा होत नाहीं. फार झालें तर आमची मजळ चिठनिसीचें पद मिळालें ह्मणजे ब्रह्मपद मिळालें असें मानण्यापर्यंत ! परंतु जर आमची दृष्टि साफ असली तर या पदाची अशाश्वती किती आहे हें समजेल. अगोदर आत्मस्वरूपाची ओळख होऊन त्याचीच गोडी उत्पन्न झाली पाहिजे. एकदां आपण कोण हें पुरतेपणीं समजलें व मनांत पकें बिंबलें ह्मणजे मनुष्य कोणत्याहि स्थितींत असो, नोकर असो, किंवा स्वतंत्र धंदा करणारा असो, कारागृहांत असो अथवा मंदिरांत असो, तो खात्रीनें आपलें व समाजाचेंहि हितच करील. शतश्लोकींत आचार्यांनीं झटलें आहे कीं ॥ स्वीकुर्वन् व्याघ्र-वेषं स्वजठर-भृतये भीषयन् यश्च मुग्धान् । मत्वा व्याघ्रोऽहमित्थं स नरपशुमुखान् धाधते किं नु सत्वान् ॥ मत्वा स्त्री-वेषधारी रुयहमिति कुरुते किं नटो भर्तारिच्छां ॥ तद्वच्छारी आत्मा प्रथगनुभवतो देहतो यः स साक्षां ॥१०॥

खरोखर आत्मा हा शरीराहून भिन्न असून तो केवळ साक्षी आहे; अर्थात देहाचा व त्याचा वास्तविक संबंध नाही. मात्र तो शरीरी असेपर्यंत शरीरा-भिमानी असतो, आणि अनुभवाने देहाहून निराळाच असतो. यास आचार्यांनी व्यावहारिक दृष्टांतहि फार मार्मिक दिले आहेत. हे दृष्टांत प्रवृत्ति-मार्गात असणाऱ्या मुमुक्षुंनी मनन करण्यासारखे आहेत. कारण, पुष्कळ लोकांची अशी तक्रार असते कीं काय करावें हो ? आमचे मनांतून आपली सर्वांची उन्नति व्हावी, समाजाचें कल्याण व्हावें असें आहे; पण काय करावें, आह्मी पडलों नोकर, तेव्हां आह्मांस प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षहि कांहीं करितां येत नाही. अशा लपंडावीच्या उत्तरानें ते आपला दोष झांकीत असतात. परंतु अशा लोकांस वरील दोन दृष्टांतांनीं खाशी थप्पड मारतां येते. बहुरूपी पोट भरण्याकरितां वाघाचें कातडें पांघरून जरी हुबेहुब वाघ बनला तरी तो एखादें मूल तोंडांत टाकतो काय ? छे ! कसें बरें टाकील ? आपण पोटाची असल्यामुळें हें वाघाचें चर्म परिधान केलें आहे. हें दूर केलें असतां आपला देह मनुष्याचा आहे हें तो जाणतो, ह्मणूनच तो एखादें वासरूं अथवा मूल भक्षण करित नाही. परंतु जर त्यास आपल्या स्वरूपाचाच विसर पडेल, तर मात्र तो खऱ्या वाघासारखें आचरण करील. नाटकांत स्त्रीची भूमिका घेतलेल्या पोराने पाहून प्रेक्षक जरी मोहित झाले, तरी त्या स्त्रीविषयारी नटास प्रेक्षकांपैकीं एखादा सुंदर पुरुष आपल्यास पति मिळावा अशी इच्छा होईल काय ? कदापि होणार नाही. कारण स्वस्वरूपाचा दृढ परिचय असल्यामुळें तो नट आपणांस स्त्री मानीत नसतो. प्रेक्षकांचें मनोरंजन करून द्रव्यप्राप्ती करून घेणें एवढेंच त्याचें अंतिम साध्य असतें. अशा रीतीनेच आत्मस्वरूपाची ओळख न विसरतां आपणासारखे प्रवृत्तिमार्गातील अर्थात् संसारी मनुष्य कोणत्याहि स्थितीत असले तरी ती स्थिति त्यांच्या उन्नतीला बाधक होणार नाही. कल्पना करा कीं, एकाद्या गृहस्थाला अधिकाराची जागा मिळाली तर तो गृहस्थ आपण कोण, कोणत्या देशांतील व कोणत्या धर्मांतील

आहों, हें स्मरत असेल तर त्याच्या ह्या आत्मज्ञानाचे योगानें आपल्या पोटाची खळगी भरण्याकरितां तो आपल्या देशबांधवांचें कधीहि नुकसान करणार नाही. परंतु सांप्रत आपणास हें आत्मज्ञान नसल्यामुळें क्षणिक सुखाकरितां व अत्यल्प तात्कालिक फायद्याकरितां आह्मी निंद्य पशुतुल्य वर्तन करीत आहों. आह्मी पशूंना ज्ञानशून्य ह्मणतो, व स्वतः ज्ञानी ह्मणून शेखी मिरवतो, परंतु वास्तविक पशूंतकेंहि आत्मज्ञान सांप्रत आमच्यांत राहिलें नाही ! कारण पहा कीं वाघहि आपल्या ज्ञातिबंधूंस खात नाही. तो हरण, बैल, गाई, इत्यादि जनावरें भक्षण करील; पण आपल्या जातीपैकीं एकादा वाघ धरून त्यास खाईल काय ? पण तेच आह्मी पहा, अल्प फायद्याकरितां प्रत्यक्ष भावाचे नरडीचा घोंट घेण्यास तयार ! केवढा हा नीचपणा ? एवढा अनर्थ आत्मज्ञानाच्या अभावामुळें झाला आहे. यावरून आत्मानात्मविचार हा व्यवहाराचे किती उपयोगी आहे, याची कल्पना होईल. ज्यांस हा विचार नाही, त्यांचें सर्वस्व जाऊन ते उलट उपाहासाला पात्र होतात. याविषयीं एक लहानसा चुटका आहे. कोंकणांत एक वाणी होता. दुष्काळाचे दिवस, व्यापारास भांडवल मिळण्याची मारामार, व घरीं खाणारी माणसें पडलीं फार. तेव्हां त्यानें देशांतरास जाण्याचा विचार केला. रिकाम्या हातानें देशांतरास जाऊन पैसे कमावण्याची आशा नव्हतीच; पण कोठें भोळ्या लोकांपासून फसवाफसवी करून कांहीं लाग साधेल तर पहावें, असा विचार करून स्वारी निघाली; व या विचारास त्याचा सभ्यपणा, भव्य चेहरा, गोड भाषण, यांची मदत होण्यासारखी होती. त्यानें पोषाकहि चांगला थाटाचा केला. जातां जातां हे राजश्री एका मोठ्या धनाढ्य नगरांत पोचले. तेथें एका प्रसिद्ध वकिलाला भेटून बिऱ्हाडाची व्यवस्था केली, व आपण कोंकणांतील मोठे व्यापारी असून येथें पेढी स्थापन करावयास आलों आहों, अशी त्यानें बात झोंकून दिली ! व फक्त आजचा दिवस आपण जागा द्यावी, उद्यां शहरांत एकादें स्वतंत्र बिऱ्हाड पाडूं असें सांगितलें. वकीलसाहेबांनीं त्या गृहस्थाचा चांगला स-

त्कार केला. रात्री जेवणखाण आटोपल्यावर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी होऊन मंडळी निजावयास गेली. तो गृहस्थ मात्र एकटाच दिवाणखान्यांत गादीवर तळमळत पडला. संभावितपणानें लोकांस कसें फसवावें या विचारांनीं त्याचे अंतःकरणांत गर्दी करून सोडली होती. इतक्यांत त्याची दृष्टि एका कपाटाकडे गेली, ह्मणून उठून त्यानें तें उघडून पाहिलें, तों त्यांत एक जुनें, परंतु भारी किंमतीचें पागोटें सांपडलें. तें त्यानें काढून त्याचा जर तेवढा कापून घेतला. कारण सूत जीर्ण झाल्यामुळें त्याची फारशी किंमत नव्हती. तथापि तें जर कापलेलें पागोटेंहि त्यानें आपले गांठोड्यांत बांधून ठेविलें व विचार केला कीं आपणास वकीलसाहेबांनीं आश्रय दिल्याबद्दल त्यांस हें बक्षीस द्यावें. असा बेत करून दुसरे दिवशीं एका प्रसिद्ध ठिकाणीं मोठी सभा करण्याचें ठरविलें. शहरांत 'दादासाहेबांस पानसुपारी' अशा मथळ्याचीं हस्तपत्रकें वांटलीं गेलीं! दादासाहेब निरंतर समाजशत्रु व पक्के एकलकोंडे असे असतां त्यांस व्यापारी गृहस्थाची पानसुपारी होत आहे, हें ऐकून लोक आश्चर्यानें थक्क होऊन काय चमत्कार आहे हें पाहण्यास सभास्थानीं उत्सुकतेनें आले. सर्व शेट सावकार, विद्यार्थी व वर्तमानपत्रांचे एडिटरहि सभेस हजर होते. रीतीप्रमाणें एका बड्या घनफळाचे गृहस्थानें अध्यक्षस्थान मंडित केलें व आजच्या सभेचा उद्देश व त्या परकी गृहस्थाची ओळख अध्यक्षानीं करून दिली व सर्वास विनंति केली कीं असे बडे व्यापारी व अत्यंत कृतज्ञ असे गृहस्थ आपले देशांत आल्यानें आपणांवर मोठा अनुग्रह झाला आहे. आमचे दादासाहेब वकील यांनीं त्यांस एक दिवसच आश्रय दिला, परंतु त्याबद्दल हे आमचे शेट कृतज्ञतापूर्वक त्यांस पागोटें अर्पण करून गौरव करित आहेत! तेव्हां यापेक्षां उदात्त व उज्वळ अशी कृतज्ञता कोणती बरें? अशा गृहस्थांनीं आपल्या शहरांतच प्रथम आगमन केलें ही आपणांवर ईश्वराची कृपा होय. येथील व्यापारी यांच्याशीं व्यापाराचा संबंध ठेऊन आपली व शहराची भरभराट करितील अशी मी आशा करितों! इतकें

हणतांच टाळ्यांचा ध्वनि दशादिशा व्यापून राहिला. जो तो त्या परकी गृहस्थाची स्तुति करू लागला. आमच्या दादासाहेबांनीं बक्षीस मिळालेलें पागोटें घाडून चांगलें दोन तास स्तुतिस्तोत्र गाडलें व दुसरे दिवशीं आपणांकडे चहाचा बेत ठरविला. शहरातर्फें या शेटजींस मानपत्र देण्याचा ठराव झाला ! पण लोक इतके मोहून गेले कीं पागोट्याचे जराकडे पाहण्याचें एकासहि सुचलें नाहीं किंवा ते अंधच बनले ह्याटलें तरी चालेल ! वर्तमानपत्रांतून या शेटजींचे धन्यवादानें भरलेलीं आर्टिकलें लिहिलीं गेलीं व मानपत्राचा मसुदा तयार होऊन तो रुप्याचे करंड्यांतून अर्पण करण्यांत आला ! दादासाहेबांकडे चहासाठीं सर्व मंडळी जमली व शेटजी मुख्य स्थानीं आरूढ झाले ! इतक्यांत एका चाणाक्ष गृहस्थाची दृष्टि दादासाहेबांचे पागोट्याकडे जाऊन तो हणाला कीं काय हो दादासाहेब, या पागोट्याचा जर हो काय झाला ? तेव्हां दादासाहेबांनीं पागोटें हातांत घेऊन पाहिलें तों खरोखरच जर नाहीं ! मग काय विचारतां, जो तो त्या पागोट्याची वाटाघाट करू लागला. कोणी हणगे बक्षीस मिळालेलें तें का हें पागोटें ? कोणी हणगे छे ! तें नसेल हो ! असा एकच गोंगाट सुरू झाला. इतक्यांत तो चाणाक्ष गृहस्थ हणाला अहो, पण हें तुमचे आजोबांचें तर पागोटें नव्हेना ? इतकें हणतांच ते शेटजी लघुशंकेचें निमित्त करून अदृश्य झाले. दादासाहेब कपाट उघडून पाहतात तों आपलें वडिलार्जित पागोटें दिसेना, तेव्हां खात्री झाली कीं त्या लुच्च्यानें माझेच पागोटें उपटून जर कापून घेतला व मूठभर सूत मला बक्षीस दिलें ! आपल्या वडिलार्जित वस्तूपैकींच गचाळ वस्तूंचा आपणास अहेर करणाऱ्याचा आपण सन्मान केला व वर्तमानपत्रांतून आर्टिकलें लिहिलीं गेलीं. मानपत्रांचा वर्षाव केला, इत्यादि गोष्टींबद्दल सर्वास खेद झाला व मग सर्व पोरें सुद्धां त्या लफंग्याचा शोध करीत निघालीं व त्यांमग गांठून त्यांनीं जर परत घेतला. यावरून पहा कीं हें पागोटें माझे आहे हें आत्मज्ञान नष्ट झाल्यामुळें दादासाहेबांची कशी फजीती झाली ती. सारांश, व्यवहारांतही आत्मज्ञानाची फार आवश्यकता

आहे. तेव्हां प्रवृत्तिमार्गांतील लोकांनीही हें व्यावहारिक आत्मज्ञान संपादन केलें पाहिजे, व निवृत्तिमार्गांच्या उपासकांनी पारमार्थिक आत्मज्ञान संपादन केलें पाहिजे; व तें प्राप्त होऊन मोक्षपदाचा लाभ होईपर्यंत साधन सोडतां कामा नये. ह्मणून ह्मणतात—साधन तोंवरि सोडूं नये । जोंवरि हार्ती मोक्ष नये ॥ याप्रमाणें ऐहिक व पारमार्थिक ब्रह्मपदाची प्राप्ति ध्रुवानें करून घेतली व ती होईपर्यंत त्यानें साधनचतुष्टयाची पूर्ण उपासना केली. तो कथाभाग वर्णन करितात.

ध्रुवचरित्राख्यान.

॥ दिंडी ॥ सूर्यवंशी उत्तानपाद राजा । रूपवती तयास दोन भाजा ॥ कनिष्ठेशीं अत्यंत प्रीत माया । ज्येष्ठराणी नावडे तया राया ॥१॥
 ॥ श्लोक ॥ भा० ॥ जाये' उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरचिः प्रेयसी पत्युः नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ २ ॥ एके दिनीं नृपाति आसनिं वैसलासे । सनीध केवळ सती सुरुची विलासे ॥ तीचा सुपुत्र अति सुंदर उत्तमातें । मांडीवरी वसवुनी करि लालनातें ॥ ३ ॥ एकदा सुरुचेः पुत्र-मङ्गमारोप्य लालयन् । उत्तमं नारुक्षंतं ध्रुवं राजाभ्यनंदत ॥ ४ ॥ धिक्कारुनी मग ह्मणे सुरुची ध्रुवातें । तूं कारच्या उचित काय नृपासनातें ? ॥ ऐसें वदोनि ढकली सुरुची ध्रुवातें । हें देखतां परि पिता न वदेचि तीतें ॥ ५ ॥ हाय ! हाय ! कोण हा मत्सर ! भूपतीला वास्तविक सर्व ख्रिया व सर्व प्रजा समानच प्रिय असाव्या, परंतु विषयलंपटतेनें विचार-शून्य बनल्यामुळे त्यास हा विचार राहिला नाहीं. सुरुची व तिचा पुत्र उत्तम नांवाप्रमाणेंच सुंदर असतील व सुनीतीचा पुत्र ध्रुव कदाचित् काळासांबळा असेल; परंतु ती आपलीच प्रजाना ? ही गोष्ट राजानें मनांत आणली पाहिजे होती. तसेंच उत्तमासारखा तो देखणा किंवा गोरगोमटा नसला, तरी सुनीतीचा पुत्र आहे, अनीतीचा नव्हे ! व ध्रुव आहे, अध्रुव

टीपा—१ दोन ख्रिया. २ प्रिय. ३ दुसरी नव्हे—सुनीति नव्हे. ४ मांडीवर घेऊन.

५ उत्तमनमक. ६ आरुक्षंतं—वर चढण्यास इच्छिणारा ध्रुव त्यास. ७ ध्रुवास.

नव्हे, हें तरी मनांत आणलें पाहिजे होतें. हक्कांची वांटणी प्रजा आवडती असो, कीं नावडती असो, दोघांनाहि समान दिली पाहिजे. आपल्या आवडत्या प्रजेनें सिंहासनापर्यंत कारभार करावे व नीतिसंपन्न परंतु नावडत्या प्रजेनें देवडीवर बसवें, किंवा आपला हक्क शाबीत करण्याचा प्रयत्न करित असतां अपमान सहन करावा, हा न्याय कोठला ? ॥ पद ॥ पोरा ये माझे उदरीं । मग या बैसें मांडिवरी ॥ चल उठ येथुनि जा स्वघरीं । कैचें हें तव मुख पदरीं ॥ ध्रु० ॥ केलिस पूर्वक्रिया खोटी । झणवुनि जन्म तिचे पोटीं ॥ आतां तुज राज्यसुखासाठीं । लागली आस बहू मोठी ॥ १ ॥ कैशा घडतिल या गोष्टी । पाहिजे पदरिं पुण्य कोटी ॥ दुराशा व्यर्थ मनीं न धरीं । कैचें हें तव मुख पदरीं ॥ २ ॥ असे हो शब्द जणूं कांटे । लागतां हृदय सर्व फाटे ॥ चिर्तीं फार खेद वाटे । तेणें कंठनाळ दाटे ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥ ६ ॥ ध्रुवास राजपुत्राचे हक्क नसण्याचें कारण काय तर उत्पत्तिभूमी निराळी ! हा राजाच्या लाडकीचा कोटिक्रम ! हा कुटिल नीतीचा उत्कृष्ट मासला आहे. सुरुचीच्या अत्याचारास राजानें आळा घातला नाहीं, कीं त्याबद्दल तिला तो चकारशब्दहि बोलला नाहीं ! यावरून त्यानें आपलें उत्तानपाद-वर केला आहे पाय ज्यानें—हें नांव यथार्थ केलें ! कारण सुनीतीच्या मुलास लत्ताप्रहार करून त्याचा अपमान करण्याचें साहस ज्यानें केलें त्यासच उत्तानपाद नांव शोभतें. असो, तो मानहानी झालेला ध्रुव आईकडे रडत गेला. ॥ श्लोक ॥ यथापूर्व सांगोनि वृत्तांत माये । सुनीतीस तो खेद पोटीं न माये ॥ झणे तातसिंहासनासन्निधानीं । सुरुचीमुखें पावलों मानहानी ॥ ७ ॥ वचन परिसतांची खेद झाला मनासी । ढळढळ जलधारा चालल्या लोचनासी ॥ सुरुचिवचन दुःखें अंतरीं नावरोनी । रुदन करित तेव्हां दीर्घलापेंकरोनी ॥ ८ ॥ जेव्हां वास्तविक हक्कांची पायमल्ली होते, न्यायदानसमर्थ मध्यवर्ती व्यक्ति सुरुचीच्या ओढ्याची असल्यामुळें आपले हक्काची दाद लागण्याचा संभव नसतो, तेव्हां रडण्यावांचून मनःस्वास्थ्यास दुसरें साधन काय ? ध्रुव हाच

ज्येष्ठ पुत्र असल्यामुळें हक्कांचा मोठा वांटा त्याचा होता; पण विचारा अपमानांचा वांटेकारी बनला. सुनीतीनें ध्रुवाचें सांत्वन केलें. ती हणाली—
 ॥ इलोक ॥ नान्यं तंतः पद्मपैलाशलोचनाद्दुःखंच्छिदंतं मृगयामि कंचन ।
 अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ ९ ॥ हें
 ऐकिलें त्या ध्रुव बालकानें । मातामुखें बोधक शब्द कानें । जाया वनाला-
 गुनि सिद्ध झाला । मनीं स्मरे त्या जगदीश्वराला ॥ १० ॥ कुमार जातां
 समयी वनासी । सखेद झाली जननी मनासी ॥ हणो सुपुत्रा तुजवांचुनी रे ।
 क्रमं कशी या भवनीं क्षणा रे ॥ ११ ॥ दिंडी ॥ उभा जैसा तैसाचि
 निघे वेगें । रडत पाठी लागली माय मागें ॥ पुत्र गेला रायासि दूत सांगे ।
 राय झाला घाबरा मोहसंगें ॥ १२ ॥ फीर मागें देईन एक गांव । ध्रुव
 बोले देईल देवराव ॥ पांच गांव दीधले फीर आतां । ध्रुव बोले मागेन जग-
 न्नाथा ॥ १३ ॥ अर्ध राज्य दीधलें आण तूझी । ध्रुव बोले देवास लाज
 माझी ॥ सर्व राज्य दीधलें फीर मागें । ध्रुव बोले देइजे रमारगें ॥ १४ ॥
 जसजसा ध्रुवाचा दृढनिश्चय दिसूं लागला, तसतसा राजा त्यास परावृत्त
 करण्याकरितां जास्त यत्न करूं लागला; परंतु तें त्याचें करणें केंवळ लौ-
 किकार्थ होतें. ती निरुपायाची देणगी होती. यास्तव जरी राज्याची सनद
 ध्रुवास देण्याइतका वचनांत उदारपणा राजानें दाखविला होता, तरी पुढें-
 मागें हें वचन पावलें न जाण्याचाच फार संभव होता. यास्तव ध्रुवानें
 आशाबद्ध न होतां तडक जंगलाचा रस्ता धरिला ! ध्रुव अदृश्य होतांच
 सुनीतीनें आक्रोश मांडिला. ॥ पद ॥ माझें मूल आढळलें काय, कोणी
 सांगा हो ॥ ध्रु० ॥ अंगीं लहानसें अंगडें । माथां शोभतसें टोपडें ।
 गेलें रडत रडत बापडें । बाळ मजकडे पहात कीं ॥ माझें० ॥ कैसा काय
 विपिनीं जाय । नीलोत्पल-दल-कोमल-पाय । सर्व जन करितीं हाय हाय ।
 न सुचे उपाय काय करूं ॥ माझें० ॥ १५ ॥ असा शोक करीत सुनीती

टीपा—१ दुसरें नाहीं. २ त्यापेक्षां. ३ कमालपत्राक्षापेक्षां. ४ दुःखनाश करणाऱ्या.
 ५ अनन्यभावानें. ६ स्वधर्मभावनेनें. ७ मनीं सांठवून.

ज्याला त्याला प्रश्न करूं लागली. ध्रुव थेट अरण्यांत शिरला. ॥ **श्लो०** ॥
 रिसें सारसें शार्दुळादीक जाती । मृगें व्याघ्र मार्गावरूनीच जाती । न
 शंके मनीं धीटही फार चित्तें । हरींचितनें वारिलें सर्व चिते ॥ १६ ॥
 ॥ **दिंडी** ॥ सर्व भावें उभवूनि दोन बाही । ह्मणे देवा भेट दे लवलाहीं ॥
 निरंजनीं जावोनि उभा राहे । शोक आक्रोशें करूनियां वाहे ॥ १७ ॥
 ॥ **श्लोक** ॥ लंबोनियां तो ऋषिआश्रमांतें । जातां न मानी मनि तो
 श्रमातें ॥ तों भेटला नारद त्यासि वाटे । देखोनि आनंद मनांत वाटे
 ॥ १८ ॥ **गद्य** ॥ भो भोः क्षत्रियदायाद रोचते यदि कथ्यतां । साहाय्यम-
 मितच्युतेस्तवास्माभिः कार्यं विविक्षुस्त्वमस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ १९ ॥ **श्लो०** ॥
 करीं शोभे वीणा सुरस हरिचें गायन करी । करी पादन्यासें क्रमित पथ
 येतो झडकरी ॥ ध्रुवातें देखोनी सदय मग होऊनी पुसतो । गृहीं ऐश्वर्यातें
 त्यजुनि विपिनीं काय फिरतो ॥ २० ॥ ह्मणे लेंकुरा खेद हा कासया रे ।
 वदे तो तया स्वामि सर्वज्ञसा रे । सुरूची गृहीं विंधितां शब्दबाणीं ।
 क्षतें तीं बरीं जो करी चक्रपाणी ॥ २१ ॥ त्याकारणें जात असें वना-
 सी । भेटेन आतां भवभंजनासी ॥ ऐकोनि ऐशीं वचनें तयाचीं । नि-
 वृत्ति त्याच्या करितो मनाची ॥ २२ ॥ यानंतरें जाउं नको वनासी । घे-
 ऊनि जातों तुझिया गृहासी ॥ दूषूनि राया सुरूची सतीतें । स्थापिन तूतें
 तुझिये पदातें ॥ २३ ॥ **श्लोक** ॥ नूनं भवान् भागवतो योंऽगर्जः परमे-
 छिनः । वितुदन्नटंते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ २४ ॥ असें असून
 मला कर्तव्यपराङ्मुख होण्याचा उपदेश कसा बरें करतां? ॥ **श्लोक** ॥
 समाधियोगासहि आकळेना । वेदश्रुतीतें महिमा कळेना ॥ तूं बाळ पांचां व-
 रूषां वयाचा । नको करूं आग्रह जावयाचा ॥ २५ ॥ ध्रुव ह्मणतो—
 ॥ **श्लोक** ॥ आकाशही जरि तुटोनि पडेल माथां । आतां पडो तरि तपीं
 न चळें समर्था ॥ हा ब्रह्मगोल जरि आजि लयासि जातो । जावो, तथा-
 पि हरिचा निजदास होतो ॥ २६ ॥ मुनिवरें दृढानिश्चय देखिला । त-

टीपाः—१ अरे, अरे. २ क्षत्रियवंश ता. ३ अत्यंत तेजस्वी. ४ बोलण्याची इच्छा
 करणारा. ५ पुत्र. ६ ब्रह्मदेवाचा. ७ वाजवीत फिरतो.

दुपरी मुळ मंत्र निरूपिला ॥ वरदहस्तक मस्तकिं ठेविला । तदुपरी मुळ-
 मंत्र निरूपिला ॥ २७ ॥ ध्यानादि षोडश पुजा उपचारअर्चा । बोधूनि
 त्या प्रकटली मतिवाक्यचर्चा ॥ सच्छिष्य तो ध्रुव गुरुक्त क्रमेंकरुनी ।
 साधीन हें मनि धरी दृढ आंवरुनी ॥ २८ ॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमु-
 नायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं निकटं हरेः ॥ २९ ॥
 नृपसुत तप साधी एकनिष्ठा मनांत । शचिपति भय मानी सर्व देवांस-
 भेत ॥ तपविमुख कराया यत्न चिंता सुरांसी । करुनि वचन सारें लक्षिलें
 मानसासी ॥ ३० ॥ अहि अजगर मोठे तक्षकादीक जाती । विषधर वि-
 षधारा आननांतूनि जाती ॥ निवडुनि सुरनाथें टाकितां तें धुरू तो । ग-
 रुडसम दिसे त्यां भाव तेव्हां कळे तो ॥ ३१ ॥ खुगपतिवरि बैसे वेग
 तो वर्णवेना । गरुडगति नभाच्या अंतरीं लक्षवेना ॥ मधुवन यमुनेच्या
 जो तटाकासि आला । ध्रुवहृदयनिवासी तोचि प्रत्यक्ष झाला ॥ ३२ ॥
 दयासागरें श्रीरमानायकानें । ध्रुवाची स्तुती आयकीली स्वकानें ॥ मनो-
 भीष्ट जें इच्छिलें लेकरानें । वरा अर्पिलें ते क्षणीं श्रीवरानें ॥ ३३ ॥ अ-
 चळ बहुत कल्पी भंग नाही जयासी । प्रहगण ऋषि तारा त्याहुनी थोर
 होशी ॥ भ्रमण करिति तूझ्या मंडळाभोंवताले । सदयहृदय ऐसें श्रीज-
 गन्नाथ बोले ॥ ३४ ॥ ध्रुवा जाईं जातां सुखें तूं घरासी । पाळीं घरा हे
 अतिवैभवेसीं ॥ पाळूनि वर्णाश्रम संविधीसीं । त्यानंतरे जा अढळास-
 नासी ॥ ३५ ॥ आला हो पुत्र आला ह्यणवुनि जनका थोर आनंद झाला ।
 मातेचा प्राण आला शुभ दिन फळला दान देती द्विजांला ॥ सामोरा राव
 आला हय रथ गज यां फार शृंगार केला । वाद्यांचा घोष झाला जन
 वदति चला पाहुंया त्या ध्रुवाला ॥ ३६ ॥ पूर्ण चंद्र ध्रुव देखुनि डोळां ।
 सिंधुतुल्य नृप टाळुनि वेळा ॥ ऊर्मिब्राह्म पसरुनिच धांवे । सौख्य तें
 वदनि केंवि वदावें ॥ ३७ ॥ सुरूचीस आधीं नमस्कार केला । प्रसादें
 तुझ्या श्रीहरी प्राप्त झाला ॥ तुझी पूर्वप्रारब्धरेषाचि तैशी । ह्यणे ते सुता

बंध होशी सुरांसी ॥ ३८ ॥ आळिगिलें त्या मग उत्तमासी । सुबंधु दोषे
अति संम्रमेशी ॥ स्नेहाब्धि ज्यांचा न कदापि आटे । आश्चर्य तेव्हां सक-
ळांसि वाटे ॥ ३९ ॥ रायें मनीं मग असा सुविचार केला । राज्याधिकार
करितां बहुकाळ गेला ॥ यालागि जाइन क्षणे विपिनीं प्रभाते । न स्पर्शतां
बरवि होय रविप्रभा ते ॥ ४० ॥ सांगे असें मग पुढें शुक तो वृंसासी ।
राज्याभिषेक करुनी मग त्या ध्रुवासी ॥ सिंहासनीं बसविलें सुनितीसुतातें ।
त्यानंतरें त्वरित जाय अहो वनातें ॥ ४१ ॥

उपसंहार.

या ध्रुवचरित्रांत ध्रुवाचें तेज व दृढनिश्चय व्यक्त होतात. सुरुचि व
सुनीति यांच्या या झगड्यांत शेवटीं सुनीतीचाच जय झाला आहे. आतां
कांहीं काळपर्यंत सुनीतीचे पुत्रास जन्मभूमीस मुकावें लागले, त्याचे व-
नांत फार हाल जाहले, राजविलांसांत बालपण जावयाचें, तें जंगलांतील
काठ्यांतून फिरण्यांत व दगडांवर निजण्यांत गेलें. राजमंदिरांतील षड्सा-
न्नांच्या ऐवजीं कडू लिंबाचे पाल्यावरच त्यास दिवस काढावे लागले, प-
रंतु अखेर त्याचा अंतिम हेतु सिद्ध झाला. ध्रुव निघून गेल्यामुळें राजाचे
अनीतीवर लोक टीका करूं लागले. यामुळें त्यास खेद होऊन ध्रुव परत
येतांच त्यास त्यानें राज्याभिषेक केला. ध्रुवाचा निश्चय दळविण्यास दे-
वांनीं सुद्धां यत्न करून पाहिले, पण ध्रुवाचा निश्चय अढळ होता. त्याचें
साध्य निश्चित झालेलें होतें व तें सिद्ध होईपर्यंत येणाऱ्या अडचणी व सं-
कटें सोसण्यास तो कंवर बांधून तयार होता. त्याचें अंतिम साध्य ईश्वर-
प्राप्ति होऊन त्यापासून अढळ पद मिळावें हें होतें, व तें प्राप्त होईपर्यंत
त्यानें तपश्चर्येचें साधन सोडलें नाहीं. पुष्कळ लोकांस मोठ्या पदाची इ-
च्छा असते. पण तें आयतें पाहिजे असतें. कोणी मुक्तीकरितां प्रयत्न
करावयास लागतात, पण एकादा बागुलबुवा दिसला कीं घाबरेघुबरे हो-

उन मार्गे फिरतात ! पण अशानें इष्टप्राप्ति कशी होणार ? यामुळें एकादे वेळीं अपमान झाला असतां वैतागून मनुष्य अपमान करणाऱ्यांची कान-उघडणी करतो अथवा सौम्य मार्गानें त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करावयास लागतो; परंतु थोडेंसें भयाचें चिन्ह दिसतांच मार्गे फिरून त्यांचेंच उलट आर्जव करूं लागतो ! हा प्रकार अनिष्ट होय. यानें जास्त अप्रतिष्ठा मात्र होते. अपमानानें जगण्यापेक्षां मरण बरें, हा दृढ निश्चय पाहिजे. नुसता वैताग असून उपयोग नाही. ध्रुवाचा अपमान होतांच त्यानें अपमान करणाऱ्या प्रत्यक्ष बापावर व सुरुचीवर पूर्ण बहिष्कार घातला व तो इष्टसिद्धि हेईपर्यंत कायम ठेवला ! याचें नांव निश्चय ! असा निश्चय असल्यावर फळ मिळालेंच पाहिजे. 'निश्चयाचें बळ, तुका ह्मणे तें-ची फळ'. पण हा निश्चय वैराग्य अंगीं बाणल्यावांचून व इष्टसिद्धीची तळमळ लागल्यावांचून होत नाही. अपमान करणारे व छळ करणारे लोका हेच आपले उन्नतीस कारण होतात, ह्मणून त्यांचे उपकारच मानले पाहिजेत. ध्रुवानें आपल्या हक्कांचे आड येणाऱ्या सुरुचीस वंदन केलें, यांतील हेतु हाच होय. सारांश ध्रुवानें दृढनिश्चयानें ऐहिक पदाची व पारमार्थिक अदृळ पदाचीहि प्राप्ती करून घेतली व ती हेईपर्यंत साधन सोडलें नाही. ह्मणून ह्मणतात 'साधन तोंवरी सोडुं नये । जोंवरि हातीं मोक्ष नये ॥' करितां आपणहि हेंच मागणें मागूं कीं-हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ गुण गाईन आवडी । हेचि माझी सर्व जोडी ॥ नलगे मुक्ति धन-संपदा । संतसंग देई सदा ॥ तुका ह्मणे गर्भवासी । सुखें घालावें आह्मांसी ॥

आरती ॥ येउनि मानवदेहा भुललों संसारी । धन सुत जाया माझीं ह्मणोनियां सारीं ॥ नाहीं स्मरणें तुजला क्षणही कंसारी । वारीं भवदुःखा-तें शरणागत तारीं ॥ जय देव जय देव जय राधारमणा । चुकवीं लक्षयोनी चौऱ्यायशीं भ्रमणा ॥ जय ॐ ॥ १ ॥ जाणत जाणत अपुलें नच केलें हीत ॥ स्वेच्छें रतलों विषयीं त्यजुनियां विहित ॥ गेला जन्महि सज्जनसंगा-

विरहित ॥ त्वत्पदकमळीं मिनळें नाहीं हें चित्त ॥ जय० ॥ २ ॥ केलें
 अगणित पातक आतां तुज पाई ॥ आलों शरणागत मी लक्षीं लवलाहीं ॥
 करुणादृष्टिं विभो त्या दीनातें पाहीं ॥ विनवी कृष्णदास मनिं घेउनियां
 राहीं ॥ जय० ॥ कायेन वाचा० ॥ अच्युतं केशवं० ॥ हरे राम हरे
 राम० ॥ पुंडलीक वरदे० ॥ पार्वतीपते० ॥ सीताकांतस्मरण जय जय
 राम ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इति श्रीध्रुवचरित्राख्यानं समाप्तम् ॥

तिसरें मौक्तिक.

भस्मासुरवध.

पूर्वरंगानिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदानिवहं । भ्रमरकुलानी-
कसेवितकपोलं । अभिमतफलदातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ (इ०नमन,
नंतर भजन, नंतर नामस्मरण व पुढें पद ह्मणावें.) ॥ पद ॥ मनुजा
श्रीहरिची माया, दुर्घट समजाया ॥ जनन मरण संसरण चुकाया, शरण
सदा चल सद्गुराया ॥ ध्रु० ॥ गर्भी वीर्याचा विंदु पडला, देहरूप व-
नला ॥ कैसा चैतन्यकलेनें भरला, मग बाहिर आला ॥ जाणे रस श-
ब्दादिक विषयाला, बोले वाचेल ॥ बाल, तरुण, मग वृद्ध दशात्रय भो-
गुनि अंती जाई विलया ॥ मनुजा श्रीहरिची माया ॥ १ ॥ पुंडलीक व-
रदे हरि विठ्ठल ॥

आदौ कीर्तनप्रसंगे संसारदुःखोपशमोपायभूतात्मोपलब्धये प्रथमं दुः-
खत्रयार्कसंतप्तानुपदिशति कश्चित् भक्तावतंसः सद्गुरुचंद्रमाश्रयतेति । स-
त्पुरुष ह्मणतात-वापहो, या आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक ता-
पत्रयानें संतप्त होऊन हाय, हाय करीत बसलां आहां, परंतु नुसतें बसून
तुमचा दाह शांत होणार कसा ? उपाय केले पाहिजेत. चांगलें औषध
घेतलें पाहिजे, त्यावांचून दाहोपशांति होणार नाही, याला उत्तम व सुलभ
असा उपाय काय ह्मणाल तर सद्गुरूची चंद्राचा आश्रय. चंद्रिकेचा आ-
श्रय केल्यानें जर ताप हरण होतो, तर प्रत्यक्ष चंद्राचा आश्रय
केल्यानें ताप हरण होणार नाही काय ? अशा प्रकारें सद्गुरूचा
आश्रय करून त्याचे सहाय्यानें आनंदरूप व अमृतस्वावी अशा कृष्णप-
रमात्म्याचे पदाची प्राप्ति करून घेतल्यानें इहामुत्र कल्याण होईल. याच
अभिप्रायानें पदकार ह्मणतात ॥ मनुजा श्रीहरिची माया दुर्घट समजाया ॥
(इ० पद ह्मणावें, नंतर एकादें ध्रुपद ह्मणावें) ॥ तेव्हां गुरूला शरण
जाऊन परमात्मपदाची प्राप्ती करून घेणें हेंच तापत्रयोपशमाचें साधन ह्म-

पून सांगितलें; परंतु गुरूला शरण जाणाराचें अंतिम साध्य परमात्मप्राप्ति होय व गुरु साधन होय. तेव्हां गुरूकडे शरण जाणाऱ्या साधकास साध्याविषयी कळकळीची आस्था पाहिजे, व पुण्याईवांचून ही आस्था उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. ह्मटलें आहे कीं ॥ श्लो० ॥ काश्चित्पुण्यंप्रकृतिर-
नैघोऽधीत्य वेदं यथावद् । बुध्वास्यार्थं तर्दुदितमसौ धर्ममीशार्चनारुच्यं ॥ कु-
र्वन् कृष्णे प्रवर्ण-धिषणो भक्तियोगेन नित्यं । प्रेम्णां-विष्टो जयति सुमतिर्वै-
भवं प्राप्य बौद्धम् ॥ १ ॥ अशा प्रकारें श्रिकृष्णचरणीं संलग्नचित्त होण्यास पूर्वसुकृत लागतें. कृष्णाच्या ठिकाणीं प्रेम जडल्यावांचून अध्यासाचें मूल जो संसारवृक्ष त्याचें छेदन होणार नाहीं. ॥ श्लो० ॥ योवत्कृष्णे परिचित-
मतिर्जायते नो मुमुक्षुः । तावद् भ्रांतिं विषमभयंदां नैव भेतुं समर्थः ॥ त-
स्मात् धीमान् हरिपदयुगे प्रेमभक्तिं विशुद्धां । संपाद्यासौ प्रभवति भवं छे-
तुमर्घ्यांसमूलम् ॥ २ ॥ तेव्हां भ्रमनिरास होऊन सत्स्वरूपाची ओळख पट-
ण्यास गुरूपसत्ति व कृष्णभक्ति यांची अत्यंत अपेक्षा आहे. गुरूची योग्यता सामान्य आहे काय? परंमैद्वैतविज्ञानं कृपयैव ददाति यः । सोयं गुरुर्गुरुः साक्षात् शिव एव न संशयः ॥ ३ ॥ गुरु ज्ञान देतात, तें द्रव्याच्या लालुचीनें अगर शिष्यापासून आपणांस कांहीं लाभ होईल या आशेनें नाहीं, तर केवळ परोपकारबुद्धीनेंच देतात. ह्मणूनच गुरूला साक्षात् शंकर ह्मटलें आहे ॥ श्लोक ॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावंमै-
न्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ ३ ॥ ह्मणूनच—
॥ गद्य ॥ साक्षाच्छिवरूपो गुरुर्बोध्यः तस्य तत्त्वोर्पदेष्टुर्गुरोः पादपद्मेरूपा महती नौकैव तत्राधिकारिणः शरणमस्ति ॥ श्लोक ॥ भागवत ॥ निर्मै-

टीपा— १ पुण्यशील. २ निर्दोष. ३ यथाविधी. ४ त्यांत सांगितलेले. ५ युक्त. ६ बुद्धि. ७ प्रेमानें. ८ ज्ञान. (बुद्धिविषयक.) ९ जोंपर्यंत. १० मुक्तीचा इच्छा करणारा. ११ फार भयंकर. १२ खऱ्या वस्तूचे ठिकाणीं खोटी भासणें-भ्रम. १३ पूर्ण अद्वैत. १४ गुरूचा गुरु. १५ जाणवें. १६ अवमान करूं नये. १७ सर्व देवांनीं युक्त. १८ तत्त्वोपदेश करणाऱ्या. १९ चरणकमलरूप. २० रक्षण करणारा. २१ बुद्ध्या मारणारांना, गटंगळ्या खाणारांस.

जौन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ हि परायणं । संतो ब्रह्मविदः शांता नैर्दृष्टेवाप्सु
 भैजताम् ॥ ५ ॥ सारांश, सद्गुरुचरणांचा आश्रय केल्यावांचून आपल्याच
 बुद्धिवलानें जे भवसमुद्र तरण्याचा यत्न करितात, ते नौकेचा आश्रय
 न करितां समुद्रावरून चालत अगर पोहत जाणाऱ्या वेडगळ व्यापाऱ्या-
 प्रमाणें होत. सद्गुरूस शरण जाण्यानेंच भवसमुद्रांतून मुक्ता होते अशा-
 विषयीं श्रुतींतहि अनेक प्रमाणें आहेत. मुंडकोपनिषदांत ह्मटलें आहे, 'त-
 द्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं' ॥ वैराग्योत्पत्तीवां-
 चून प्रबोधसौख्य नाहीं, व सद्गुरूचे उपदेशावांचून वैराग्योत्पत्ति नाहीं, ह्म-
 णून प्रथम सद्गुरूचाच आश्रय केला पाहिजे. 'न च गुरोरत्र किं प्रयोज-
 नमीश्वरानुग्रहादेव सर्वकार्यसिद्धेरिति वाच्यं । न च स्वधर्मानुष्ठानविमलस्वां-
 तानां व्युत्पत्तिमतां स्वत एव शाब्दमपर्रोक्षज्ञानं भविष्यति किमिति तदधीनं
 ज्ञानमुक्तं भवतेति वाच्यं ॥' कारण—आचार्यवान् पुरुषो वेद । अशी श्रुति
 आहे ॥ श्लोक ॥ कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विनो दया-निधिनी ।
 आचार्यवान् हि पुरुषो वेदेत्यर्थस्य वेद-सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ तसेंच पूर्वी
 सुद्धा अधिकारी गुरूचे घरीं जाऊन ज्ञान संपादल्याचीं व बंधलक्षण
 शोकनिवृत्ति झाल्याचीं शास्त्रांत उदाहरणें आहेत. ॥ गद्य ॥ ब्रह्मपुत्रो ना-
 रदः सर्व-विद्या-कुशलोऽपि ब्रह्मात्मज्ञान-विधुरत्वादत्यंतशोकाकुलितचित्तो भ-
 गवंतं सनत्कुमारमुपेसाद्य तदुपदेशान्निरातिशयसुखात्मकं भूमात्मानं साक्षात्कृ-
 त्य त्यक्तशोकोऽभवदिति छांदोग्ये श्रूयते । 'सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्म-

टीपा—१ भवसमुद्रांत. २ ब्रह्मवेत्ते. ३ नौका. ४ बळकट. ५ पाण्यांत बुडणारे.
 ६ ब्रह्म जाणण्याकरितां. ७ हातांत समिध घेऊन. ८ वेदवेत्ता. ९ ईश्वराचे
 कृपेनें. १० स्वधर्माचरणानें शुद्धचित्त झालेल्यास. ११ शब्दार्थ जाणण्यांसां. १२
 प्रत्यक्ष ज्ञान—आत्मज्ञान. १३ ज्यास गुह आहे असा. १४ कर्मानांच. १५ वांचून.
 १६ कृपासागर. १७ नसल्यामुळें. १८ प्राप्त होऊन. १९ महाराज मी वेदवेत्ता
 आहे पण मला आत्मज्ञान नसल्यामुळें शोकसागरांत बुडत आहे. आत्मज्ञान झालेला
 पुरुष शोकसागर तरून जातो असें मीं आपल्यासारख्यांकडून ऐकलें आहे तव्हां
 भगवान् मला उपदेश करोत क्षणजे माझा शोक नष्ट करोत.

विद्युत् २ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि
 तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति । असें छांदोग्य उपनिषदांत सांगितलें
 आहे. श्वेतकेतु अधीतसांगवेद असा असून तोहि आपले पित्यास शरण
 गेला, व ज्ञानसंपन्न झाला. तसेंच ॥ गद्य ॥ इंद्रोपि स्वयं प्रजात-वेदो ब्रह्माणं
 चतुर्वारमुपसृत्य तत्कृतोपदेशाज्जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणमात्मानं ब्रह्मत्वेन
 ज्ञात्वा कृतकृत्यो बभूव । नचिकेता गुरुस शरण शाऊन ब्रह्मसंपन्न ज्ञा-
 ल्याची कथा कठवल्लीमध्ये आहेच. मुंडकोपनिषदांतहि अशींच उदाहरणें
 आहेत. तस्मात् ॥ गद्य ॥ सर्वैरधिकारिजनैः संसारदुःखनिवृत्यर्थं ब्रह्मनिष्ठः
 श्रोत्रियो गुरुः शरणीकरणीयः ॥ हणून कवि हणतात—पद् ॥ मनुजा श्री-
 हरिची माया दुर्घट समजाया । जनन मरण संसरण चुकाया शरण सदा
 चल सद्गुराया ॥ ध्रु० ॥ अशा रीतीनें सद्गुरुस शरण गेलें असतां ते
 आपणांस तापत्रयांतून मुक्त होण्याचा मार्ग दाखवितात व त्या मार्गानें
 गेलें असतां ईश्वरप्राप्ति होऊन अविनाशी सुखाचा लाभ होतो, नारदा-
 सारखे महर्षि गुरुस शरण गेले यांत आश्चर्य नाही. प्रत्यक्ष कृष्ण परमा-
 त्माहि सांदीपनीस शरण गेले होते. ॥ आर्या ॥ सद्गुरुवांचुनि वांचुनि
 व्यर्थ जिणें यांत वांकडें काय ? । शुक सांगे भागविला कृष्णें वाहूनि लां-
 कडें काय ॥ ७ ॥ कृष्णपरमात्म्यांनीं सांदीपनी गुरुची सेवा करून उप-
 देश ग्रहण केला. सुदामा व कृष्ण हे सहाध्यायी हणून प्रसिद्धच आहेत.
 सांदीपनीची सेवा कृष्णानें कशा प्रकारें केली हें कवीनें थोडक्यांत सांगितलें
 आहे. रानांतून स्वतः डोकीवरून ऋषीचे आश्रमांत लांकडांच्या मोळ्या
 आणण्यासहि परमात्म्यांनीं मार्गेंपुढें पाहिलें नाही. यावरून गुरुची
 योग्यता फार मोठी आहे. गुरुस शरण जाऊन उपदेश ग्रहण करावा व

टीपा—१ स्वतः वेदवेत्ता. २ चार वेळ. ३ जवळ जाऊन. ४ जाग्रत, स्वप्न व
 सुषुप्ति या तीन अवस्थांवा साक्षा आत्मा. ५ संसारदुःख नष्ट करण्याकरितां. ६
 आश्रयस्थान करावा.

तदनुसार परमेश्वराची नवविधा भक्ति करावी, ह्यणजे परमेश्वर तात्काल-प्र-
सन्न होऊन भक्तांचें इच्छित पूर्ण करितात. भक्तीचे नऊ प्रकार असे-श्र-
वणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्म-
निवेदनम् ॥ ८ ॥ याप्रमाणें नवविधा भक्ति करून कोण प्रसिद्धीस आले ह्य-
णाल तर पहा— ॥ **इलोक** ॥ श्रीविष्णोः श्रवणे परिक्षितिरभूद्वैयांसिकिः की-
र्तने । प्रन्हादः स्मरणे तदंग्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने । अक्रूरस्त्वभिवंदने
च हनुमान् दास्ये च सख्येऽर्जुनः । सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूकैवल्यमेषां
पदम् ॥ ९ ॥ श्रवणभक्ति परीक्षति राजया । शुक्रमुखें बरवी घडली जया ॥
परम मोक्ष तया प्राति लाभला । वदति देव तयास भला भला ॥ १० ॥
सतत कीर्तन त्या मुनि नारदा । विषम भाव मनीं न वसे कदा ॥ षडरिला
मार्नि देउनियां शहा । विहरतो स्वमुखें गतपाश हा ॥ ११ ॥ निशिदिनीं
स्पर्णीं प्रहराद तो । स्थिरचरीं हरि एकाचि पाहतो ॥ हरि तयास्तव ये ज-
ननीपरी । चिरुनि काष्ठ वरिष्ठ तनू धरी ॥ १२ ॥ चरणसेवन तें करित
रमा । परम सौख्य मनीं न मनी श्रमा ॥ निशि दिवा अधिकाधिक आवडी ।
हरिवियोग न साहतसे घडी ॥ १३ ॥ कायामनें करुनियां पृथुराज भावें ।
राजोपचारिं करि अर्चन तें स्वभावें ॥ त्यावीण आणिक निकें न गमे म-
नाला । तो माधवें निजपदाप्राति शीघ्र नेला ॥ १४ ॥ ध्यानीं मनीं सतत
अक्रुर भक्तिराणा । सर्वस्व वंदित असे पुरुषा पुराणा ॥ जाणोनियां विमल
वंदन-भक्ति देवें । देवोनियां स्वपद उद्धरिलें स्वभावें ॥ १५ ॥ देहासहीत
भुवनत्रय तुच्छ ऐसें । मानोनि दास्य निरहं कृति आत्मतोषें ॥ केलें समीर-
कुमरें गजरें अपारें । त्या दीधलें रघुवरें निजरूप सारें ॥ १६ ॥ केयूर-
कुंडलि मणी-कनकैक भासे । कल्लोल-बुद्बुद-तरंगिंहि नीर जैसें ॥ रूपीं बहू
पट दिसे परि तंतु साचे । सख्यत्व तद्वत् जनार्दन-अर्जुनांचें ॥ १७ ॥
स्वदेहाच्या सौख्यास्तव कनक कांता प्रिय शिशू । सुवस्त्रें वैडूर्यें उपवन-
गृहाश्वादिक पशू ॥ बळीनें त्या देहासह विभव अर्पूनि हरिला । महादास्यां-

चाही अतुल कृतिनें गर्व हरिला ॥ १८ ॥ याप्रमाणें एका एका भक्तिप्रको-
रानें एकेक तरल्याचें उदाहरण आहे. सद्गुरूची कृपा आणि परमेश्वराची
भक्ति यांचें आनुकूल्य असल्यावर ह्मणजे नावाडी व नाव यांचें साधन मि-
ळाल्यावर भवसमुद्र तरून जाणें काय अशक्य आहे? परंतु भक्ति मात्र
अव्यभिचारिणी पाहिजे. कारण-ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
असें भगवद्वाक्य आहे. परमेश्वराची भक्ति करण्यांत श्रेयःसाधनाचा उदात्त
हेतु असला पाहिजे. नाही तर लोकांस छळावयास सांपडावें ह्मणून परमे-
श्वरास प्रसन्न करून घेऊन वर मागण्यानें अखेर आपलाच नाश होतो.
आत्यंतिक श्रेयाकरितां शुकाचार्य, नारद, पृथु, परीक्षिति, हनुमान्, प्र-
न्हाद इत्यादि जसे भक्तशिरोमणि झाले, तसेच, रावण, हिरण्यकश्यपु, भस्मा-
सुर इत्यादि प्रकृतिकुटिल असे दैत्यहि भक्त झाले होते; पण यांची इच्छा
दुसऱ्यांचा नाश व्हावा व आपला फायदा व्हावा अशी होती; तरी यांचा
परिणाम अखेरीस असा झाला कीं त्यांनीं दुसऱ्याचे घाताकरितां ईश्वराचे
वरापासून जें साधन मिळविलें, तेंच अखेर त्यांच्या नाशास कारण झालें.
दुसऱ्यास उपद्रव देण्यास प्रवृत्त झालें असतां आपला नाश कसा होतो,
याविषयीं एक गोष्ट आहे. एका गांवांत एक अति दुष्ट गृहस्थ राहात
असे. दुसऱ्यास बुडविण्याचे धंद्यांत याचेसारखा कोणी पटाईत नव्हता. हे
गृहस्थ केव्हां केव्हां मनोरंजनार्थ लोकांस त्रास देण्याकरितां रस्त्यांत
सराटे आणून टाकीत असत. कीर्तनास अगर नाटक वगैरे एकाद्या
समुदायाच्या ठिकाणीं गेलें असतां टेंकून वगैरे पुढीत बांधून आणून
हळूच सोडून द्यावे व त्यांनीं लोकांस दंश केला असतां हसावें, असा
त्यांचा विचित्र दुष्ट स्वभाव होता! एके दिवशीं या राजश्रींनीं
मनांत अशी भयंकर कल्पना काढली कीं सर्व गांवाची एकदम पुण्यतीथ
करून टाकावी! असा भयंकर विचार मनांत येतांच आपणाकडे सहस्र-
भोजनाचा वेत करून सर्व गांवास आमंत्रण केलें, व बासुंदीपुरी कर-

प्याचा बेत ठरविला. बाजारांतून पांच शेर सोमल व साखरेचीं पोतीं, तसेंच इतर सर्व सामान खरेदी करून आणिलें. बासुंदीचीं दोन पातेलीं आचार्याकडून तयार करविलीं. एक स्वतःच्या घरगुती मंडळीकरितां थोड्या बासुंदीचें व एक रमण्याचे मंडळीसाठीं मोठें पातेलें. या मोठ्या पातेल्यांत सोमल घालून बासुंदी मिष्ट करण्याचा या राजश्रींचा विचार होता व त्या प्रमाणें एका पात्रांत सोमलाची बारीक पूड व त्यांत थोडीशी साखर घालून त्यांनीं स्वयंपाक्यास ही साखर मोठ्या पातेल्यांत घाल ह्मणून सांगितलें ! स्वयंपाक्यानें विचार केला कीं इतक्या बासुंदीस एवढी साखर पुरणार नाही, तेव्हां ही लहान पातेल्यांत टाकावी, ह्मणून त्यानें ती लहान पातेल्यांत टाकून दिली ! व मोठ्या पातेल्यांत दुसरी साखर घातली ! त्या दिवशीं बासुंदीचे आशेनें व दक्षिणेचे लालुचीनें गांवांतील लहानथोर सर्व मंडळी भोजनास आली होती. यजमान स्वतः लोकांस आग्रह करकरून बासुंदी वाढीत होते व लोकांनींही बासुंदीवर यथेच्छ ताव मारला होता ! आपला दुष्ट बेत सिद्धीस गेल्याबद्दल या राजश्रींचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला व आपल्या घरगुती मंडळीसह त्या धाकट्या पातेल्यांतील बासुंदीवर ताब मारून लोकांची कशी काय व्यवस्था झाली हें पाहण्याकरितां घरांतून बाहेर पडणार, इतक्यांत स्वतःचे अंगाची आग होऊं लागल्यामुळें जमिनीवर गडबडां लोळूं लागले ! बायको, मुलें, सुना, नातू, जांवई इत्यादि सर्वांची तांच व्यवस्था झाली. शेवटीं गांवाची पुण्यतीथ करण्याचा बेत फसून गांवांतील लोकांस या राजश्रींचे सर्व कुटुंबाची पुण्यतीथ करावी लागली. **तात्पर्य**—दुसऱ्याचें वाईट इच्छिणें ह्मणजे स्वतःचे नाशाची सामुग्री जमविणें होय. तेव्हां ईश्वराची भक्ति करणें ती आत्यंतिक श्रेयाकरितां प्रेमलक्षणा पाहिजे. भक्तीचे योगानें परमेश्वराची प्राप्ती कशी होते व दुष्ट हेतूनें केलेली भक्ति स्वतःचे नाशाला कारणीभूत कशी होते, याविषयीं भस्मासुराख्यान वर्णन करितात.

भस्मासुरवध.

आख्यान.

॥ श्लोक ॥ जो समर्थ भवमोक्षक राया ! । साधु गाति भवमोक्ष
कराया ॥ तत्पदे नमुनि सादर सारा । कीर्ति गा हरि असा देर सारा ॥ १ ॥

॥ श्लोक ॥ पूर्वी होता अमर्त्येतर शकुनिसुत क्रूर त्याची वृकाव्हा । हिं-
स्रत्वे निर्दयत्वे 'त्यजुनि मद' ह्मणे 'दूर' सिंहां वृकां 'व्हा' ॥ ऐसा अ-
न्वर्थनामा असुर खळमणी ते पथी नारदास । प्रेक्षी, वंशी, प्रवद्वांजळि
विनवि जणों तत्पदार्धार-दास ॥ २ ॥ देवर्षीस ह्मणे स्वपाद-विनत-स्वांत-
प्रमोदा-वहा । तूतें या भुवनांत सर्व ह्मणती 'पांपाटवी-दाव हा ॥ सर्वज्ञा
हरितोसि-संशय पळें तो पाहिला आजि तूं । आह्मी वांछितसों तुझ्या
सुवचनें संदेहवृंदा जितूं ॥ ३ ॥ देवर्षिप्ररा असें पुसतसे कीं विष्टेपाचे
धणी । ब्रह्मेशाच्युत हे तिचे स्वभजकां देती सुखाची धंणी ॥ यामध्ये परि
आशुतोष सुर तो कोण ? प्रभो हें तुमी । सांगा जी ! भवदंघ्रिला समजलों
कौमासिचा हेतु मी ॥ ४ ॥ वृकासुर असें पुसे नमुनि जोडुनीयां शंयां ।
क्षणांत समजे मनीं सुरमुनी तदीर्याशया ॥ ह्मणे मग तयासि तो शंकुनि-
नंदना ! हा बरा । विचार पुसिला तरी भज सुखार्थ आं । रा ॥ ५ ॥
होतो तुष्ट महेश अल्पाचि गुणें तत्काळ दासांवरी । भक्त ग स्वकरें सु-
तासम शिवाजानि स्वयें सांवरी ॥ कोपेही प्रभु हा तसासि सहसा स्वल्पाहि
दोषास्तव । याच्या होय न कीर्तिचा तिळ संहस्रास्येहि शेषा स्तव ॥ ६ ॥
बंदीच्यो परि रावणें निशिचरें केला पदाचा स्तव । भोळा शंकर हा प्रसन्न-

टीपा—१ शंकर. २ संसारांतून सुटका. ३ उत्तम. ४ सर्व भोक्ति. ५ दानव. ६
वृकासुरनामक. ७ लांडग्यांस. ८ त्याच्या पायांचा आधार ज्यास असा सेवक. ९
आपल्या चरणां नम्र झालेल्यांस आनंद देणारा. १० पापरूप अरण्याचा वणवा. ११
संशयसमुदायाला. १२ स्वर्गाचे. १३ विपुलता. १४ लवकर तुष्ट होणारा. १५ मनो-
रथसिद्धाचा. १६ साधन. १७ हातांस. १८ त्याचा हेतू. १९ वृका. २० शंकरास.
२१ पार्वतिपति. २२ हजार मुखांनी. २३ भाटाप्रमाणें.

चि तदा जाला तया यास्तव ॥ बाणोंही स्तवुनि प्रहृष्ट करुनी, मागीतला हा वर । स्वामिन् मत्पुर रक्ष हेंच मज दे हो सिद्ध, पाहा वर ॥ ७ ॥ बाणाचें पुर रक्षिलें पुरेहरे, विश्वेश्वरें श्रीहरे । केलें तें वरदानवाक्यहि खरें त्या चंद्रमःशेखरें ॥ तो दिक्तुंडहि पुंड खंडपरंशुस्थानाचलोत्पाटनी । झाला सज्ज परंतु देव निजला होता क्षमापाटनी ॥ ८ ॥ भक्ताला अतितूर्ण शंकर सुधापूर्णेक्षणें पाहतो । तद्वांच्छावर यावया वरद तो, त्याच्या पुढें राहतो ॥ त्याचा भार समस्तही स्मरंहर स्वामी स्वयें वाहतो । त्यापासूनि सुसंकटें घडति जीं त्यांला सुखें साहतो ॥ ९ ॥ त्या शाकुनेया ! बिभुला भजावें, घडेल हो सत्वर लाभ जावें ॥ सांगोनि ऐसें हित त्या वृकास, । गेला स्वयें नारद सावकास ॥ १० ॥ केदारीं जाउनीयां मग असुर वृक स्वांगमांसासि होमी । भेटेना देव तेव्हां निजशिरहि ह्मणे ' छेदितो आजि हो ! मी ' । खंडाया मस्तकातें स्वधितिसं दिवसीं सातव्या घे करानें । कुंडापासूनि तेव्हां प्रकटुनि सहसा वारिला शंकरानें ॥ ११ ॥ त्या काळीं करुणाब्धि-धूर्जटिकरस्पर्शामृता लाभला । तेव्हां तो परिपूर्णदेह पहिल्याह्मनिहि जाला भला ॥ होता केवळ अस्थिशेष हवनीं कापूनि घेतां पैळा । तो केला क्षंत-हीन-काय वरदें लागो न देतां पैळा ॥ १२ ॥ 'मूर्च्छच्छेदनसाहसांतुनि बळें बाहेर तो काटिला । मांसाच्या परिकर्तनेंकरुनियां होताचि जो कां ढिलो ॥ श्रीकंठे त्रिर्जगच्छरण्य वरद प्रीतिप्रसन्नेक्षण । श्रीमच्छंकर हें वदे करुनियां तत्प्राणसंरक्षण ॥ १३ ॥ होतो मी वरद प्रसन्न सदयस्वांत प्रपन्नावरी । देतो शीघ्र बरासि धांवुनि सुखें जो त्याचि कामीं वरी । मांस च्छेदुनि होमिलें शिखिमुखीं हें काय भक्ता बरे ? । आत्मा व्यर्थचि पीडिला

टीपा— १ बाणासुरानें. २ शंकरानें. ३ शंकराचा कैलास हालविण्याचे कामांत. ४ क्षमानगरांत. शिव रागावला नाहीं हा भाव. ५ लवकर. ६ अमृतपूर्ण दृष्टीनें. ७ मदनाचा शत्रु. ८ बदरीकेदारीं. ९ अग्निकुंडात शिवाला आहुती टाकी. १० कुन्हाडीस. ११ मांसाला. १२ देहावरील जखमा नष्ट झाल्या आहेत असा. १३ क्षण. १४ शिरच्छेदाच्या भयंकर कर्मांतून. १५ छेदानें. १६ अशक्त. १७ शंकर. १८ जगत्रयाचा आधार. १९ इच्छा. २० अर्मांत.

मजहि त्वां केलें बहू घावरें ॥ १४ ॥ सकृन्नामोच्चारंकरुनि अथवा केवळ जळें । फळें, पत्रें, पुष्पें स्तवन नमनें कीं स्मृतिवळें ॥ भवांभोधीमध्ये मदुपनंत तो भाविक तरे । किती घेती भावें मज विगैतलोभा विकत रे । ॥ १५ ॥ जो कांहीं असुलभ होय याहिमागें । आतांही, पुढतिहि तूं तयाहि मागें ॥ हें माझें वचन मनांत मान साचें, । सांगावें अभिभत जें स्वमानसाचें ॥ १६ ॥ श्रवण करुनि ऐसें वाक्य, तो पंकराशी । असुर वृक हणें त्या दुर्लभा शंकराशी ॥ स्वकर शिरिं जयाच्या मीचि ठेवीन लोकीं । लव उशेर न होतां तो मरावा त्रिलोकीं ॥ १७ ॥ लोकक्षयावह, भयावह त्या खळानें । मार्गीतला वर असाचि विशंखळानें ॥ हांसोनियां शिव तथास्तु असें वदे तो । जाणों सुंघा विषधरप्रति देव देतो ॥ १८ ॥ पीती यथेष्ट अमृतासि तथापि नांकी । जाले भयार्ता विमनांचि तथा पिनांकी ॥ हर्षे सुदुर्मति वृकासुर कामलाभें । 'नाहीं' हणें 'सुर-मृगैक-वृका मलां भें' ॥ १९ ॥ ऐसा तो पापरूपी वृक असुर बरें वंचुनी लोकराया । योजी तत्काळ चिर्ती संमधिगत वराची परीक्षा कराया ॥ केळ संकल्प लोकत्रयसुभग शिवारत्न त्याचें हराया । धांवें ठेवावया तो स्वकर शिरिं तदा भीति जाली हरा या ॥ २० ॥ जाळावा जारि लोचना-नळकणें, दुष्कीर्ति भक्तक्षयें । देयादेय नसे वदान्य गुरुला श्रीशंभुला निश्चयें ॥ दासापासुनियां पराभव बरा मानूनि ऐसें स्वयें । तो मृत्युंजय मन्मथांतक पळे जाणों तयाच्या भयें ॥ २१ ॥ न सांवरति सर्वथा दशभुजांही देवा जटा । वृषासहित राहिल्या चरण-पादुका वाजटां ॥ शिरस्रजहि धांवतां त्वरित भंग पावे गळे । गळोनि पडले फणी पथिं भुजंगपा-वेगळे ॥ २२ ॥ गळाल्या गळांतूनि रुद्राक्षमाला, । नसे निर्भय स्थान रुद्रा क्षमाला ॥ पळे विष्टपीं ऊघडा नागवा जी, । पदालांचि मानी प्रभू नागवाजी ॥ २३ ॥ कींष्टांचे नाथ सारे निरखुनि हणती

टीपा—१ मला नत्र झालेला. २ निर्लोभ. ३ याच्या पूर्वी. ४ त्या वराळा. ५ इच्छित. ६ पापराशी. ७ अमृत. ८ सर्पास. ९ देव. १० दुःखी. ११ शंकर. १२ देवरूप मृगांच्या अद्वितीय लाडग्याला. १३ मला भय. १४ मिळालेल्या. १५ चटचट वाजणाच्या. १६ समर्थाला. १७ पायांलाच. १८ हत्ती, घोडे. १९ दिशांचे.

हृत्तर्माच्या अहर्षा ! । बोलवें काय आहीं ? अजि अमृत कसें पाजितां
दुष्ट सर्पा? ॥ ज्यातें देतां वरातें खळमति धरिती ते महापाप दर्पा । त्याचें
कांहींच नाहीं स्मरण अणि पुन्हां दुर्जनांलाचि तर्पा ॥ २४ ॥ नाहीं दुष्कीर्ति
कांहीं अलिकेदगनळें जाळितां दैत्यटोळां । केला कीं या खळानें सुविमळ महिमा
सर्वही आज गोळा ॥ ध्यानावांचूनि कीं हो न उघडि इलुसा कैामदाहोप्र
डोळा । या औदायें सुरांचें घर बुडवितसे हा महाराज भोळा ॥ २५ ॥
याणें देऊनि पूर्वीं प्रवर वर जनीं तर्पिला पंक्तिंतुंड । तो अंतीं श्री-मदानें
निशिचर कुमती माजला फार पुंड ॥ कैलासाच्याचि जाला स्वभुजबळमदें
सिद्ध उन्मूलनाला । घाली हस्तासि जैसा समद गजपती पद्मिनीमूळना-
ला ॥ २६ ॥ हा तैसाचि स्वैपाद-स्तव-रत-नमनें थेयतथेय नाचे । जाला
बाणासुराही वरद पुरविलें इष्ट त्याच्या मनाचें ॥ पाळावें लागलें तत्पुर मग
सुटला स्वीय कैलासवास । सांगावें स्पष्ट कोणीं हित अहित असें या जग-
द्वैसवास ? ॥ २७ ॥ असें देव स्वांतीं वदति मनिं कोपेंचि जळती ।
जयीं भोळें नाथ त्रिनयन महाराज पळती ॥ सुचेना ती युक्ती द्रुत हरिल
जी संकट पती । दिशांचे ते तूष्णीं सभय-दय साशंक टपती ॥ २८ ॥
निर्भीकर्स्थानकामें पुरहर भवनें हिंडला सर्व आशा । नाहीं संपूर्ण ज्ञा-
ली, ह्मणउनि निरखी घाबरा सर्व आशां ॥ श्वेतद्वीपासि गेला मग निर्गमनुत
त्र्यक्षं तो भागला जो । भक्तापासूनि जाला परिभव ह्मणुनी कां महा-
भाग लाजो ? ॥ २९ ॥ आला धांवत तूर्ण तेथहि महा उत्पातकारी वृक ।
जैसा वारण-मारण-स्पृह हरी. किंवा मृगारी वृक ॥ तों वेगें बटु-वेश शेष-
शयन श्रीकांत ये आडवा । जो दुष्टां यम सज्जनांस दसरा दीपावळी, पाडवा
॥ ३० ॥ अजिन-दंड कमंडलु मेखला कुश-धर द्विज-बाळ गमे खळा ॥

टीपा—१ हृदयांतील अज्ञानांधकाराच्या सूर्या. २ भालनेत्रांतील अग्निनें. ३ दैत्य-
रूप टोळ. ४ मदनाला जाळण्याइतका प्रखर. ५ रावण. ६ आपल्या पायांचे स्तवनांत
गडलेल्या भक्तांनं केलेल्या नमनानें. ७ विश्वेश्वरास. ८ निर्भय स्थलाच्या इच्छेनें.
९ दिशा. १० वेदस्तवित. ११ संकर.

पथि तयासि करूनि 'नमो' हरी । मधुरवाक्पटु तो मन मोहरी ॥ ३१ ॥
 बैसावें शाकुनेया ! क्षणभरि परम श्रांत जालासि वाटे । कां जालें दूर येणें
 बहुत लगवगां चालिलां फार वाटे ॥ आत्मा सर्वार्थदाता सकळ बुधमते
 पूरुषाला निकाम । साधावें सर्व कांहीं अनुदिन चतुरें यासि रक्षून काम
 ॥ ३२ ॥ आलां अत्यंत दूर, श्रमउनि तनुला ज्या स्वकार्यानिमत्त ।
 सांगावें हो विभो तें श्रवणं जरि मला योग्य मानील चित्त ॥ प्रायः स्वार्था-
 तिसाठीं वरिति निपुण ते लोक आता सहाया । बाळाच्या भाषणातें
 नयपथनिपुणा प्रार्थितों मी सहाया ॥ ३३ ॥ हराही वंचाया बहु गति ज-
 यां पाठ कवि तो । असाही जो कीं, त्या प्रभु कपटि भूपा ठकवितो ॥
 हरीनें युक्तीनें पार्थि शकुनिचा पाक वळिला । महापाशा विस्तारुनि कपट-
 रूपा कवळिला ॥ ३४ ॥ पीयूष-वर्षि वचनें परिसोनि कानें । होऊनियां
 श्रम-विवर्जित त्या वृकानें ॥ सांगीतलें सकळ वृत्त बटुप्रती तें । जो ओपिला
 वर हरें भुवन-प्रतीतें ॥ ३५ ॥ सारें ऐकोनि वृत्त स्मित करुनि ह्मणे दक्ष-
 शर्पे पिसाची । जाला वाचा तथाची निजमानिं गणितां काय अद्यापि
 साची ॥ राहे प्रेतीं, पिशाचीं गतविभव असे नित्य नग्न स्मशानीं । त्याचा
 विश्वास कैसा तुझि दृढ धरिला शाहण्यांनीं अशांनीं ॥ ३६ ॥ आहे
 विश्वगुरुत्रिनेत्र-वचनीं विश्वास तूजा जरी । ठेवावा स्वशिरीं तरी कर,
 परीक्षा हे करीं साजरी ॥ होतां वाक्य मृषा वृषासन रणीं त्वां दानवेद्रे तदा ।
 जिंकावा भजक-प्रतारक पुढें बोले न मिथ्या कदा ॥ ३७ ॥ ऐसे भ्रामक
 रभ्य बोल बटुचे तद्योगमायाबळें । हातां हातांच बुद्धिला भ्रमविती त्या
 दानवाच्या पळें ॥ मोहें मानुनि तें खरें सुर-गुरु-द्रोही महा-पातकी । ठेवीं
 हस्त शिरींच होय कुमती तो आपुला घातकी ॥ ३८ ॥ हस्त-स्पर्श-विभिन्न-
 मस्तकहि तो दे भीति लोकां पैवि-॥ छिन्न-प्रोच्च-नगासमान पडतां सारी
 भरा कांपवी ॥ आनदें सुर पुष्पवृष्टि करिती श्री-जानिच्या मस्तकीं । गाती,

टीपा—१ मुलगा. २ फिरविला, (अर्थात् त्याचा बुद्धि फिरविली. ३ दिश्वंधानें.
 ४ बोलतां बोलतां. ५ वज्रानें तुटलेला पर्वत.

भस्मासुरबंध.

नाचति, वर्णिती, यश पदे वंदूनियां हस्तकां ॥ ३९ ॥ ऐसे संकट वारिले,
मग हरी गेला महेशाकडे । हें बोले जन जे विभो ! विचरती पूज्यापुढें
वांकडे ॥ ते होती निजभद्रजीवन-यशःस्नेहक्षर्यां कांकडे । सर्वज्ञ प्रभुजी
तुझी हैगिरडे घेतां असे कां कडे ? ॥ ४० ॥ उपसंहार ॥ महेशाचें देवें
त्वारित हरिलें संकट बटु-। स्वरूपें हे लीला मधुर अमृताचा रस कटू ॥
रसन्यूनाधिक्य-ग्रहण-विषयीं जे जन पटू । पिती श्रोत्रास्थें ते हरिजनसुधेला
घटुघटू ॥ ४१ ॥ श्रीशानें संकटातें हरुनि सकरणें मुक्त केला गिरित्र ।
संसार-राति-भीति-प्रति परिहरितें हें हरीचें चरित्र ॥ गातां आकर्णितांही
भव-भय शमते यास्तव स्वादारानें । भावाथें गाइलें हो ! सद्बुदितरतें जो,
त्या मयूरेश्वरानें ॥ ४२ ॥

उपसंहार.

भस्मासुराचे चरित्रापासून आपणांस दोन गोष्टी शिकण्यासारख्या आ-
हेत पाहिली गोष्ट कृतघ्न पुरुषांची वागणूक कशी असते ही होय. भस्मा-
सुरानें शंकराची आराधना केली, तेव्हां शंकराचे ठिकाणीं त्यानें केवढें प्रेम
व केवढा आदर दाखविला ! प्रत्यक्ष आपल्या शिरकमलानें शंकरास तुष्ट
करण्यापर्यंत भस्मासुरानें आपल्या निःसीम भक्तीचें प्रदर्शन केलें. शंकरांनीं
अशी अद्वितीय भक्ति पाहून वर माग ह्मटलें. त्याबरोबर, मी ज्याचे मस्त-
कीं हात ठेवीन, त्याचें भस्म व्हावें, असा वर त्या खलानें मागितला. शंक-
रांनीं बोलल्याप्रमाणें तथास्तु ह्मटलें. यावरून शंकराचा उदारपणा व
सत्यसंधत्व दिसून येतें. वर मिळतांच त्याचा पहिला प्रयोग प्रत्यक्ष शं-
करांवरच करावा व पार्वतीस आपली पट्टराणी करावी, असा दुष्ट विचार
मनांत आणणाऱ्या भस्मासुराचे वर्तनावरून आपस्वार्थी व आसुरी संप-

टीपः—१ वंदनीयापुढें. २ आपलें कल्याण जीवन व यश हेंच कोणी तेल तें
जाळणारे कांकडे. ३ घाणेरडे. ४ जवळ. ५ संसाररूप शत्रूची भीति तिला. ६ घंतांचे
बचनांत रमलेला.

त्तीचे दास किती कृतघ्न असतात याचें अनुमान होतें. शंकरांची राखरां-
गोळी करून त्यांचे प्रियसाध्वीचें हरण करावें, अशा भयंकर शिक्षेला शं-
करांचा अपराध तरी काय होता ? आतां एवढें खरें कीं भस्मासुर हा दै-
त्य आहे, ही गोष्ट माहीत असतां त्याच्या मायावी भाषणावर भरंवसा ठेवून
त्यावर उपकार केले हा मोठा अपराधच होय, व शंकरांनीं अशा असुरास
वर देणें योग्य नव्हतें. वर कोणाला द्यावा हें त्याचें कुल-शील पाहून ठर-
विलें पाहिजे. ' अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् । मत्कुणस्य
तु दोषेण हता मंद-विसर्पिणी ॥ ह्यणून अवतरण देऊन एक अशी गोष्ट
सांगत असतात कीं एका राजाचे बिछान्यांत एक ऊ राहत होती. एके
दिवशीं तिच्याकडे अग्निमुख नांवाचा एक ढेंकूण दुरून फिरत फिरत
आला. उवेनें पाडुण्याचा योग्य सत्कार करून आश्रय दिला. ढेंकूण ह्य-
णाला बाई, तुझ्या सारखी उदार, धर्मशील व सद्गुणी स्त्री कोणीहि नसेल.
जर माझी एक विनंति तूं मान्य करशील तर तुझा मी ऋणी होईन. मी आज-
पर्यंत अनेक लोकांचें रुधिर प्राशन केलें आहे, पण ते भिकारडे आंबट,
तिखट, तेलकट व कदान्न भक्षण करणारे पडल्यामुळें त्यांचें रक्तहि तसेंच.
मिष्टान्न भक्षण करणाराचें रक्त कसें तें मला ठाऊकही नाही. करितां जर
एक दिवस राजाचे रक्ताची मेजवानी देशील तर उपकार होतील. ऊ ह्य-
णाली, ठीक आहे. आज रात्रीं तुला मेजवानी देतें. नंतर रात्रीं राजा अ-
र्धवट झोंपेंत असतां उवेनें त्या ढेंकणास बरोबर घेऊन जाऊन रक्त प्रा-
शन करावयास सांगितलें. त्या अधाशी ढेंकणानें राजाच्या नाजूक शरी-
रास द्यावा घेतल्यामुळें राजानें जागें होऊन दिवा घेतला व कोण चावले
हें पहात आहे तो ढेंकणानें पोबारा केला व बिचारी ऊ मात्र तावडींत सांप-
डून प्राणास मुकली. **सारांश**-दुष्टांस आश्रय देणें ह्यणजे आत्मनाश करून
घेणें होय. आसुरी वृत्तीचे लोक स्वकार्य साधण्यासाठीं स्नेह दाखवितात, पण
कार्य होतांच उलट फिरतात. ज्यांच्यापासून आपणांस मोठेपण मिळालें,
ज्यांच्या योगानें आपण वैभवाच्या शिखरावर गेलों, ज्यांच्या योगानें आप-

ल्या हातांतील चौपदरी जाऊन आपण कुबेर वनलों व त्यांच्या आश्रयानें आपली भरभराट झाली त्यांच्या हातांत नारळाची आई देऊन त्यांना देश-त्यागही करावयास कसे लावावे हा विचार त्यांच्या मनांत देखील येत नाही ! ते खाल्ल्या घराचे वांसे मोजणारे कृतघ्न आपल्या आश्रयदात्यांचा व त्यांचे पोरवाळांचा छळ करून त्यांस ढळढळां रडवितात ! व 'विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय' अथवा भगवंतांनीं झटल्याप्रमाणें 'क्षयाय जगतोऽहिताः' याप्रमाणें ज्या भस्मासुरादिकांचा जन्म सज्जनांस व उपकारकर्त्यांस ताप देण्यासाठींच होय, अशा कृतघ्नांशीं विष्णूसारख्या लोकसंरक्षणतत्पराची वर्तेणूक कशे असावी हेंही कळून येतें. 'युक्तीनें परवंचन करितां मग दोष सांग कंचा या ' यास्तव तो दीनानाथ प्रभू प्राप्त होण्याविषयीं सत्पुरुष सांगतात कीं । मनुजा श्रीहरिची माया दुर्घट समजाया । जनन मरण संसरण चुकाया शरण सदा चळ सहुराया ॥ आपणहि हेंच मागूं कीं— ॥ हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर नव्हावा ॥

आरती कृष्णाची—ओंवाळूं आरती मदनगोपाळा ॥ श्यामसुंदर गळां वैजयंती माळा ॥ ध्रु० ॥ चरणकमल ज्याचें अति सुकुमार ॥ ध्वज वज्रांकुश ब्रीदाचा तोडर ॥ १ ॥ नाभिकमळीं ज्याच्या ब्रह्म्याचें स्थान ॥ हृदयीं पदक शोभे श्रीवत्सलांलन ॥ २ ॥ मुखकमळ पाहातां सूर्याच्या कोटी ॥ मोहियेलें मानस कोंदीयेली दृष्टी ॥ ३ ॥ जडित मुकुट ज्याचा दैदीप्यमान ॥ तेणें तेजें कोंदलें अवघें त्रिभुवन ॥ ४ ॥ एका जनार्दनीं देखियेलें रूप ॥ रूपाची पाहातां तेहां झालें तद्रूप ॥५॥ कायेन वाचा० पुंडलीक वरदे० ॥ पार्वतीपते० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इति श्रीभस्मासुरवधाख्यानं समाप्तम् ॥

चवथें मौक्तिक. श्रीगणपतिजन्म.

पूर्वरंगनिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदानिवहं । भ्रमरकुलानीक
सेवितकपोलं । अभिमतफलदातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ (३० नमन
करून भजन करावें नंतर पद झणावें) ॥ स्मर सखया हरिच्या पायां ।
किति उगाच फिरशिल वायां ॥ ध्रु० ॥ दैवि दुरत्यय गुणमय माया ।
नान्य उपाय तराया ॥ स्मर० ॥ १ ॥ यत्न जपाया करिशि उपाया ।
किति चितिसि सुतजाया ॥ स्मर० ॥ २ ॥ काल सदोदित ही तव काया
टपला गट्ट कराया ॥ स्मर० ॥ ३ ॥ हाचि सुगम पथ भव उतराया ॥
गमला विट्टलराया ॥ स्मर० ॥ ४ ॥ भजन ॥ बोला गोविंद गोविंद मना
लागो हाचि छंद ॥ पार्वतीपते हर हर महादेव । ॥ ३० गजर.

ब्रह्मकुळावतंस भगवद्भक्त श्रीविठोबा अण्णा कवि कीर्तननिरूपणप्र-
संगीं सर्व श्रोतृवृंदास उपदेश करितात कीं, बाबांनो, या संसारांत रात्रंदि-
वस लोकांच्या दारीं येरझारा घालीत असतां. परंतु, ही ईश्वराची माया त-
रून जाण्याचा उपाय कांहींच करीत नाहीं ! कित्येक ही माया तरून जा-
ण्यासाठीं तीर्थाटणें वगैरे करीत फिरत असतात; परंतु ते ही माया तरून
जात नाहीत; कारण ही माया कशी आहे तर-दैवी ह्येषा गुणमयी मम
भाया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १ ॥ ओंवी ॥
येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो । तो तो अपावो । होय तें
ऐक ॥ एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाही । एक
जाणिवेचे डोहीं । गर्बेचि गिळिले ॥ एकीं देवत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या
अहंभावाचिया धोंडी । ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥ एकीं व-
यसेंचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले । ते विषयमगरीं सां-
दिले । चघळुनियां ॥ आतां वार्धक्याच्या तरंगा । माजि मतिभ्रंशाचा ज-

रंगा । तेणें कवळिजताति पै गा । चहूंकडे ॥ आणि शोकाचा कडा उपडत
 क्रोधाच्या आवर्ती दाटत । आपदागिधी चुंबिजत । उधवला ठायीं ॥ मग
 दुःखाचेनि वरटें बोलले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले । ऐसे कामाचे कासे
 लागले । ते गेले वायां ॥ एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली
 पोटीं । ते स्वर्गसुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥ एकीं मोक्षीं लागा-
 वयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा । परीं ते पडिले वळसां ।
 विधिनिषेधांच्या ॥ जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा लागा न
 लगे । वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपाय तो ॥ ऐसें तरी जीवाचिये
 आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें । हें कासयासारिखें बोलणें । ह्मणावें पाप ॥
 जरी अपध्यशीला व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी । कीं रागी सांडी
 सिद्धी । आली सांती ॥ जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीना गळ घोटे ।
 नातरी भेडा उलटें । विवसी जरी ॥ पाडस वागुर करांडी । कां मुंगी मेरु
 बोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ॥ ह्मणऊन गा पंडुसुता ।
 जैसी सकामा न जिणवोचि वनिता । तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवे
 जीवां ॥ येथ एकाचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजले । तयां ऐ-
 लीच थडी सरलें । मायाजळ ॥ जयां सदुरु तारुं फुडें । जे अनुभावे
 कासे गाढे । जयां आत्मनिवेदन तराडें । आकळलें ॥ जे अहंभावाचे वोजें
 सोडुनी । विरुपाचिया झुळका चुकाडनी । अनुरागाचा निरुता होउनी ।
 पाणिढाळु ॥ जयां ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा । मग नि-
 वृत्तीचिया पैलतीरां । झेंपावले जे ॥ ते उपरतीच्या वावीं सेलत । सोहं-
 भावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ॥ येणें उ-
 पायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाडले । ब-
 हुवस नाहीं ॥ भगवान् ह्मणतात ही माझी त्रिगुणात्मक माया दुस्तर आहे.
 परंतु अशी दुस्तर माया तरून लोकांनीं उद्धरून जावें ह्मणून सुलभ अस
 उपाय सांगतात कीं, स्मर सखया हरिच्या पायां । किति उगाच फिरशिळ
 वायां ॥ ध्रु० ॥ कोणी ह्मणेल कीं, मायेला तरून जाण्यास हरिळाच शरण

कां जावें ? तर माया ही ईश्वराचे स्वाधीन असून तो तिचा नियामक आहे. ॥ श्लोक ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ २ ॥ भगवान् ह्यणतात अर्जुना, ईश्वर सर्वभूतांच्या हृदयमंदिरांत राहून मायेच्या योगाने त्यांस वर्तवीत असतो. ज्याप्रमाणे कुलाळ मातीचा गोळा चक्रावर ठेवून ते चक्र, दांड्याच्या योगाने, स्वेच्छेनुरूपे फिरवीत असतो; त्याप्रमाणे हे संसारचक्र मायेच्या योगाने ईश्वर फिरवीत असतो. वास्तविक ईश्वराचे इच्छेवांचून माया काहीं करू शकणार नाही. परमात्म्याचीच शक्ति माया आहे, तेव्हां ती त्याच्या ताब्यांत असलीच पाहिजे. सर्व जग परमात्म्यापासूनच उत्पन्न होते. त्याचे धारणही तोच करितो व लयही परमात्म्याच्याच ठिकाणी होतो ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति । यत्प्रयान्त्यभिसंविशंति ॥ ३ ॥ हीं सर्व भूते परमात्म्यापासून उत्पन्न होतात, त्याच्याच योगाने उत्पन्न झालेलीं स्थित होतात, व शेवटीं त्यांतच लय होऊन तद्रूप होतात. आतां ही परमात्मवस्तुच कृष्ण-परमात्मा होय. कठोपनिषदांत जें परमात्मवस्तूचें लक्षण दिलें आहे तेंच भागवतांत कृष्णपरमात्म्याचें लक्षण केलें आहे. ॥ श्लोक ॥ भिद्यते हृदयग्रंथि-श्छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ४ ॥ असें कठोपनिषदांत ह्मटलें आहे व भागवतांत— भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयंते चास्य कर्माणि मयि दृष्टे परावरे ॥ ५ ॥ “ तस्मिन् दृष्टे परावरे ’ या परमात्मवस्तूच भागवतांत ‘ मयि दृष्टे परावरे ’ असें ह्मटलें आहे. सारांश, ‘ तस्मिन् ’ या पदानें ज्या परमात्मवस्तूचा बोध श्रुतिसंमत आहे, तोच बोध ‘ मयि ’ पदानें श्रीकृष्णद्योतक असा सुचविला. सर्व भूतांना आधार परमात्म्याचाच. ॥ श्लोक ॥ एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ६ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु मूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ७ ॥ सारांश, एकच परमात्मा प्रत्येक भूतामध्ये ओतप्रोत भरलेला आहे. भूतमात्रांना आंतून-बाहेरून सर्व बाजूंनीं परमात्म्याचाच आधार आहे. दृष्टीला अगर श्रवणेंद्रि-

याला विषयीभूत होणारें जें जगत् तें सर्व परमात्म्याचेच आधारावर आहे. अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ॥ ८ ॥ अर्जुना, जगताची उत्पत्ति व लय माझ्या ठायींच होतात, व ह्मणून व तें स्थितिकालीं हि माझेच ठिकाणीं रहातें. माझ्यावांचून दुसरें कोणीच कारण नाही. ॥ श्लो० ॥ मयि सर्वभिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ ९ ॥ अर्थः—दोन्यांत जसे मणी ओंवळे जातात, तसें सूत्रात्म्यांत हे जगद्रूप मणी ओंवळे आहेत. मी पृथ्वींत शिरून हीं सर्व भूतें स्वसामर्थ्यानें धारण करितों. सारांश, सर्व जगत् माझे ठायीं ओतप्रोत भरलेलें. ज्याप्रमाणें पटाचे ठिकाणीं असणारे आडवेउभे तंतूच पटरूपानें भासतात, त्याप्रमाणें हें जगत् माझे ठिकाणीं अनुस्यूत, अनुविद्ध व प्रथित असल्यामुळें मीच जगद्रूपानें भासतों. माझ्या सत्तेवांचून एक पान सुद्धां हालत नाही. ॥ श्लो० ॥ भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादाग्निश्चंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचमः ॥ १० ॥ अर्थः—ज्याच्या भीतीनें वायु वाहतो, सूर्य उगवतो, अग्नि व इंद्र हे धांवतात, आणि पांचवा मृत्युहि धांवतो. असें तैत्तिरीय उपनिषदांत सांगितलें आहे. सारांश, अखिल विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारा कृष्णपरमात्मा असल्यामुळें त्यासच शरण गेलें पाहिजे. ॥ पद॥ कैसा ईश्वर तरी, वास हा करी, सदा जो प्राण्याच्या अंतरीं, तयाला शरण जाईं लवकरी ॥ ध्रु० ॥ मायावह्नांतरीं खेळ हा करी, फिरवि भुतें हीं जणुं खरीं, धरुनि कर्मसूत्र निजकरीं ॥ कैसा० ॥ बसलीं बापुडिं जरी, देहपंजरीं, तयांना स्वातंत्र्य न तिळभरी, हालवी सूत्र हाचि वारिवरि ॥ कैसा० ॥ २ ॥ उदरें जें हिमकरी, भरति सागरीं, कु मुदें फुलती तीं झडकरी, तसाचि सोमकांत पाझरी ॥ कैसा० ॥ भूतें तैशापरी, या चिदंबरीं, चालति ईश्वरसत्तेवरी, एका कृष्णसूनुवैखरी ॥ कैसा० ॥ ४ ॥ ११ ॥ अशा प्रकारें मायेचा स्वामी ईश्वर कृष्णच असल्यामुळें त्यासच शरण गेलें पाहिजे असें पदकारांचें सांगणें आहे. स्मर सखया हरिध्या पायां । किति उगाच फिरशिल वायां । दैवि दुरत्यय

गुणमय माया । नान्य उपाय कराया ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ १२ ॥ असें हटलें आहे. अर्थात् माया हीच जगताचे उपादान-कारण असून ईश्वर जगाचे निमित्तकारण आहे. ईश्वर मायावी असल्यामुळे ज्याप्रमाणे गारुडी अनेक तऱ्हेचे खेळ करून तो लोकांस मोहित करितो, पण स्वतः मोह पावत नाही, त्याप्रमाणे ईश्वरहि मायेच्या योगाने मोह पावत नाही. ह्मणून अशा परमात्म्यालाच शरण गेलें पाहिजे; परंतु विषयासक्त पुरुषांस रात्रंदिवस धन, पुत्र, कलत्र इत्यादिकांचाच ध्यास लागलेला असतो, यामुळे त्यांचें मन निरंतर ऐहिक विषयांतच गढून गेलेलें असतें. तेंच मन तिकडून परावृत्त होऊन ईश्वराच्या चरणकमलाच्या ठिकाणीं लागेल तर तें मुक्तीला कारण होईल. कारण मन हेंच बंधाला व मोक्षाला कारण असतें. मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अर्थः—मन हेंच मनुष्याच्या बंधाला व मोक्षाला कारण आहे. तें विषयासक्त झालें ह्मणजे बंधाला कारण होतें व निर्विषय झालें ह्मणजे मुक्तीला कारण होतें. हें मन ह्मणजे कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति एतत्सर्वं मन एव ॥ १४ ॥ अशा प्रकारे संकल्प विकल्पात्मक आहे. रागद्वेषादिक मनाचे पुत्र होत. असूयादिक या त्याच्या कन्या होत. आशा, तृष्णा, हिंसा इत्यादिक सुना होत; आणि प्रवृत्ति ही त्याची पत्नी होय. अशा पारिवारासह हें मन वास्तव्य करीत असल्यामुळे त्याचा ओढा निरंतर आपली कनिष्ठ पत्नी प्रवृत्ति हिला संतोष होईल. अशाच विषयांकडे असतो. वडील पत्नी जी निवृत्ति व वैराग्यादि तिची संतती यांचा मनाने दुर्बुद्धीनें त्याग केला आहे. ह्मणून मनाचे व्यापार प्रवृत्ति-विषयींच चाललेले असतात. रागद्वेषादिक सर्व पुत्र, आशा तृष्णा वगैरे सुना, व असूयादि कन्या त्यास मदत करीत असतात. तेव्हां अशा विषयलंपट मनाला विषयापासून परावृत्त करणे फार कठीण आहे. विवेकादिकांचे योगाने मनाचे कुटुंबांतील सर्व मंडळीशीं दोन पट्ट्याचे हात करून प्रथम त्यांचा शिरच्छेद केला पाहिजे, ह्मणजे मन ताळचावर येईल. आतां आपली

आसइष्ट व कुटुंबी मंडळी गतप्राण झाड्यामुळें मनाला फार दुःख होईल हें खरें; परंतु त्यास मग सामोपचाराचा बोध करून वळवितां येतें. कृष्णमिश्र पंडितांनीं प्रबोधचंद्रोदय नाटकांत याविषयीं उत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. मनाचे रागद्वेषपुत्रादि परिवारांचें व विवेकादिकांचें मोठें युद्ध होऊन काम, क्रोध, हिंसा इत्यादि मनाचे कुटुंबांतील सर्व मंडळी समरांगणीं चीत झाली असतां मनाला अत्यंत दुःख होऊन तें शोक करीत आहे व देवी सरस्वती त्याचें सांत्वन करून वैराग्योत्पत्ति करीत आहे, असें दाखविलें आहे. मनः—हा पुत्रकाः क्व गताः स्थ । दत्त मे प्रिय-दर्शनं । भो भोः कुमारकाः रागद्वेष-मदमात्सर्यादयः परिष्वजध्वं माम् । सीदंति ममांगानि । हा न कश्चिन्मां वृद्धमनाथं संभावयति । क्व गता असूयादयः कन्यकाः । आशातृष्णाहिंसा-दयो वा स्नुषाः । कथं ता अपि मंदभाग्यस्य मे समकालमेव दैवहतकेनापहृ-ताः । अर्थः—हाय रे ! माझ्या बाळांनो, तुझी कुठें रे गेलांत ! एक वेळ मला दर्शन तरी द्या. अरे, माझ्या बाळा लोभा ! बाळा द्वेषा व मदमात्स-र्यादिक बाळांनो, मला एक वेळ आलिंगन द्यारे ! माझे सर्व अवयव गळाले ! हाय ! हाय ! मला झ्याताऱ्याला कोणीच ओ देत नाही ! बरें, माझी असूया कन्या व आशा, तृष्णा, हिंसा वगैरे सुना सुद्धां कुठें गेल्या ? हाय ! हाय ! त्यांनीं देखील या हतभाग्याला सोडलें ना ? अशा प्रकारें अत्यंत विव्हल होऊन आपली पत्नी जी प्रवृत्ति तिच्याही मरणाबद्दल त्यानें फारच शोक केला व शेवटीं देहत्याग करण्याचा संकल्प करून झणतोः—अलमस्माकमतः-परं जीवितेन । संकल्पचितामारचय । यावदनल-प्रवेशेन शोकानलं निर्वाप-यामि । अर्थः—आतां यापुढें वांचणें बसत झालें. संकल्पचिता तयार कर । मी खरोखर अग्निप्रवेश करून शोकाग्नीला आहुती देणार ! इतक्यांत सरस्वतीनें येऊन सांत्वन करून झटलेंः—वत्स ! ननु त्रिदितपूर्वैव भवता भावानामनित्यता, अधीतानि च त्वया ऐतिहासिकान्युपाख्यानानि । अर्थः—बा मना, वस्तुमात्राचें नश्वरत्व तुला पूर्वींच ठाऊक नव्हतें काय ? तूं इतिहास-पुराणें वाचलीं आहेस, त्यांत काय आहे पहा बरें. ॥ श्लोक ॥ भूत्वा कल्प-

शतायुषोऽम्बुजभवः सेंद्राश्च देवासुराः । मन्वाद्या मुनयो महीचलधयो नष्टा
 परंकोटयः । मोहः कोऽयमहो महानुदयते लोकस्य शोकावहः । सिन्धो
 फेनसमे गते वपुषि यत्पंचात्मके पञ्चताम् ॥ १४ ॥ **अर्थः**—ब्रह्मदेव
 इंद्रासह इतरं देव, तसेच दैत्य, मन्वादिक मुनी, पृथ्वी, समुद्र इत्यादि को-
 व्यवधि न कल्पशतायुषी अशी मंडळी उत्पन्न होऊन नष्ट झाली, असे असता
 समुद्राच्या फेणाप्रमाणें क्षणिक अशा पंचभूतात्मक देहाच्या मरणाविषयी
 हा शोकावह मोह आश्चर्यकारक नव्हे काय? तर बाबा—तद्भावय भावानाम-
 नित्यता । नित्यमनिर्वस्तुदर्शनो न पश्यति शोकावेगम् । यतः—एकमेव सदा
 ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितं । को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥१५॥
अर्थ—तर वस्तूंचें नश्वरत्व मनांत आण. जो निरंतर अनित्य अशा प्रपं-
 चाचें अधिष्ठान जें ब्रह्म तेंच पहातो, तो शोकाला पात्र होत नाही. कारण
 अखंड, अद्वितीय आणि नित्य तसेच त्रिकालाबाधित असें ब्रह्म होय. ब्र-
 ह्मावांचून इतर सर्व वस्तु अनित्य होत. तेव्हां ब्रह्मावांचून अन्य असे जे
 मिथ्याभूत नश्वर पदार्थ त्यांच्याबद्दल ज्ञात्या पुरुषाला मोह व शोक कोठून
 उत्पन्न होणार? कारण अंतर्काळीं ब्रह्मभावना असल्यामुळें विद्वान् पुरुष
 ब्रह्मच होतात व अज्ञानी पुरुष संसाराच्या भावनेनें संसारीच होतात. गी-
 तेमध्ये ह्मटलें आहे—॥ **श्लोक** ॥ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कले-
 वरं । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ १६ ॥ ज्या ज्या पदार्था-
 ची भावना करून अंती शरीराचा त्याग करितात, त्या त्या योनीप्रत भा-
 वनेमुळें प्राणी जातात, यास्तव अनित्य वस्तुविषयी प्रेम ठेवणें हें बरोबर
 नाही. गृह, पुत्र, मित्र इत्यादिकांवर असणारा स्नेह अनर्थाळा कारण होतो.
 ॥ **श्लोक** ॥ उप्यन्ते विष्वल्लिखीजविषयाः क्लेशाः प्रियाख्या नरैस्तेभ्यः
 स्नेहमया भ्रंति न चिरात् वज्राग्निगर्भांकुराः ॥ येभ्योऽमी शतशः कुकूल-
 द्रुतभुग्दाहं दहन्तः शनैर्देहं दीप्तशिखासहस्रशिखरा रोहन्ति शोकद्रुमाः ॥ १७ ॥
अर्थ—मनुष्याकडून केवळ दिसण्यांत प्रिय, परंतु वास्तविक अप्रियच असे
 विष्वल्लीच्या बीजाप्रमाणें प्राण हरण करणारे पुत्रमित्रादिक जे वृक्ष त्यां-

च्या बीजाची लागवड केली जाते, अर्थात् ते दुःखाचें शेतच पेरलें जातें. त्या पेरलेल्या बीजापासून लवकरच स्नेहमय अंकुर उत्पन्न होतात. हे अंकुर वज्राग्निगर्भकुरच होत. ह्मणजे त्यांच्या ठिकाणीं दाहच्छेदपातादि सामर्थ्य असतें. कारण ज्या स्नेहांकुरांपासून वा मना, तुझ्या ठिकाणीं दिसणारे शोकरूपी वृक्ष उत्पन्न झाले, ते अग्नीमध्ये कोंडा टाकला असतां तो जसा मंद मंद व पुष्कळ काळपर्यंत जळत असतो, तसे शरीराला एकसारखे हळुहळु हजारों ज्वाळांच्या योगांनीं जाळीत असतात. पुत्र, कलत्र इत्यादि परिग्रह हा सुखदायक नाही. कां तर—॥ **श्लोक** ॥ क्वचिदुपकृतिः कर्तामीभिः कृता क्रियतेऽथवा । तव न च भवंत्येते पुंसः सुखाय परिग्रहाः ॥ दधति विरेहे मर्मच्छेदं तदर्धमपार्थकं तदपि बिपुलायासाः सौदन्यहो बत जन्तवः ॥ १८ ॥ **अर्थ**—वा मना, या पुत्रकलत्रादि परिवारांनीं तुझ्यावर कोणते उपकार केले, करीत आहेत, अगर करणार आहेत ? हा परिग्रह जसा तुला सुखकारक झाला नाही, तसा तो कोणत्याहि पुरुषाला सुखदायक होत नाही. पुत्रादिकांचें लालनादि कृत्य करितांना ब्रह्मानंद झालासं वाटतें, पण त्यांचाच नाश झाला असतां असद्य दुःख होतें. तथापि पुत्रमित्रांकरितां हे पामर निरर्थक अत्यंत आयास करून क्लेश पावतात हें आश्चर्य नव्हे काय ? दुसरी गोष्ट अशी—॥ **श्लोक** ॥ तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लंघिताः के न शैलाः । नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसंचारघोराः ॥ पापैरैतैः किमिव दुरितं कारितो नासि कष्टं यदृष्टास्ते धनमदमर्षाम्लानवक्रा दुरीशाः ॥ १९ ॥ ह्या पुत्रमित्रांकरितां तूं महापूर आलेल्या नद्या उल्लंघन केल्यास ! मोठमोठ्या पर्वतांचें उल्लंघन केलेंस व क्रूर स्वापदांनीं युक्त अशा अरण्यांतही संचार केलास. सारांश, त्या दुरात्म्यांनीं तुजकडून काय करविलें नाही ? समुद्रोल्लंघन, पर्वतोल्लंघन इत्यादि शास्त्रनिषिद्ध गोष्टी करविल्या व दुष्ट धन्याची सेवाहि करविली, पण इतकें करून शेवटीं तुला फल काय मिळालें ? तर लक्ष्मीपदरूपी काजळीनें ज्यांच्या मुखाला मालिन्य आलें आहे असे दुःख उत्पन्न होणारे कष्टच

दृष्टीस पडले ना? मनः—देवि सरस्वति, तूं ह्मणतेस तें खरें, पण—॥ श्लोक ॥
 लालितानां स्वजातानां हृदिसंचरतां चिरम् । प्राणानामिव विच्छेदो मर्मच्छेदा-
 दस्तुदः ॥ २० ॥ अर्थ— ज्यांचें लहानपणी लालनपालन केलें, ज्यांना
 मांडीवर घेऊन चुंबन घेतलें व निरंतर खाद्यावरून फिरवित असें तीं माझीं
 स्वतःचीं मुलें मला कशीं बरें प्रिय नसतील ? त्यांचा विच्छेद होणें ह्मणजे
 प्राणांचाच वियोग झाल्याप्रमाणें दुःखदायक होय. सरस्वती ह्मणते, बा मना,
 ममता व वासना यांनीं पछाडल्यामुळें तुला हा व्यामोह होतो. खरोखर
 ममता हीच दुःखाचें बीज आहे. कारण—॥ श्लोक ॥ मार्जारभक्षिते दुःखं
 यादृशे गृहकुक्कुटे । न तादृङ्ममताशून्ये कलविक्लेश मूषके ॥ २१ ॥ मांज-
 रीनें कोंबडीचें पिल्लं भक्षण केलें तर वाईट वाटतें, पण चिमणीचें भगर
 उंदराचें पोर भक्षण केलें तर आपणांस वाईट वाटत नाही. तेव्हां असें कां
 बरें असावें ? तर याचें कारण कोंबडीच्या पोरांवर आपली आशा अस-
 ल्यामुळें ममता असते व चिमणीचे पोराचा आपणांस उपयोग नसल्या-
 मुळें ममता नसते, ह्मणून त्याबद्दल दुःखहि होत नाही. तात्पर्य— ममता
 हीच दुःखाला कारण असल्यामुळें तिचा त्याग केला पाहिजे. मुलें असलीं
 तथापि त्यांच्या ठिकाणीं असणारी प्रीति जर दुःखाला कारण होते, तर
 तिचा विवेकपूर्वक त्यागच केला पाहिजे. ॥ श्लोक ॥ प्रादुर्भवति बपुषः कति
 वा न कीटाः यान्यत्नतः खलु तनोरपसारयति । मोहः स एष जगतो यदपत्य-
 संज्ञां तेषां त्रिधाय परिशोषयति स्वदेहम् ॥ २२ ॥ अर्थ— आपल्या शरी-
 रापासून कित्येक कृमि उत्पन्न होत नाहीत काय ? पोटामध्ये जंत झाले
 असतां औषध वगैरे देऊन त्यांना बाहेर घालविण्याचा लोक यत्न करि-
 तात, पण तीं आपलीं अपत्ये आहेत, असें समजून त्यांच्यावर कोणी मम-
 ता करून त्यांचें लालनपालन केलें असें झालें आहे काय ? जसे ते कृमि
 तसेच पुत्रादिकाहि एक प्रकारचे कृमांच होत. असें असून त्यांना मात्र
 अपत्यसंज्ञा देऊन स्वतांच्या शरिराचें त्यांकडून शोषण करणें हाच मोह

होय ! पुत्रादिकांना अपत्यें समजून त्यांवर प्रीति करणें ह्यणजे स्वतः-
पासून उत्पन्न झालेल्या व स्वतःचेच शरिरावर पोसलेल्या यूका, जंत
इत्यादिकांना अपत्यें समजून त्यांचें लालनपालन करण्यासारखें आहे.
एवंच निष्कर्ष काय निघाला, तर पुत्रमित्रादिकांवर प्रेम ठेवणें हें अखेर
दुःखास्पदच हातें. सारांश, काम्य प्रेय किंवा काम्य श्रेय हीं दोन्ही आत्यंतिक
सुखाचीं साधनें नव्हत. तर ज्याला आत्यंतिक सुखाची इच्छा असेल अशा
मुमुक्षुनें आपली सर्व प्रीति ईश्वराचे ठिकाणीं ठेविली पाहिजे. ह्यणजे त्या
योगानें काम्य व आत्यंतिक असें दोन्ही प्रकारचें श्रेयःसाधन प्राप्त हो-
ईल. कृष्ण परमात्मा हा साक्षात् ब्रह्मरूपच होय. कृषिरुत्कृष्टवचनो नक्ष
निर्गृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ २३ ॥ अस
कृष्णशब्दाचा औपनिषदक अर्थ आहे; यास्तव अशा ब्रह्मरूप हरीस श-
रण जाऊन आपलें कल्याण करून घ्यावें. याच अभिप्रायानें कवि ह्यण-
तात—स्मर सखया हरिच्या पायां । किति उगाच फिरशिल वांया ॥ दैवि
दुरत्यय गुणमय माया । नान्य उपाय तराया ॥ परमात्म्याला शरण गेल्यानें
तो आपल्या भक्तांचें कशा रीतीनें संरक्षण करितो व त्यांस संकटसमु-
द्रांतून कसा पार पाडतो, याविषयी श्रीगजाननाचें जन्मचरित्र कवि दृष्टांत-
रूपानें वर्णन करितात.

गणपतिजन्माख्यान.

श्लोक ॥ श्रीविधिजृम्भेपासुनि अत्यद्भुत पुरुष जन्मला रक्त । अंगी सुगंध
ऐसा कीं त्यांचे सर्व गंध ते भक्त ॥ १ ॥ विनायक हें दैवत विष्णूचा अंश
आहे. ह्या दैवताचा प्रत्येक युगांत एक एक अवतार आहे; व प्रत्येक अवतारी
ह्याचा पार्वतीच्याच पोटी संभव होतो, अशी कथा गणेशपुराणांत आहे.

टीपा—१ ब्रह्मदेवाच्या जांभईपासून. २ अलौकिक. ३ लाल. ४ त्या पुरुषाचे अंगी
असणाऱ्या सुगंधाचे. ५ दास. एकदां शंकर ब्रह्मदेवाचे दर्शनस गेले असतां त्यांस
त्यांनीं झोपेंतून उठविलें. तव्हां त्यांनीं रागानें जांभई दिली तीपासून सिंदुरासुर झाली.

शिव पार्वतीस ह्यणतात—चत्वार्यस्य रूपाणि चतुर्षु च युगेषु च । कृते द-
शभुजो नाम्ना विनायक इति श्रुतः ॥ २ ॥ त्रेतायुगे शुक्लवर्णः षट्भुजोऽसौ
मयूरराट् । सिंधुं हत्वापालयत्सोऽवतीर्य स्वालये प्रिये ॥ ३ ॥ स एवायं
रक्तवर्णश्चतुर्बाहुविराजितः । अवतीर्णो गृहे नौ हि सिंदूरं निहनिष्यति ॥ ४ ॥
नाम्ना गजानन इति त्रैलोक्ये ख्यातिमेष्यति । अयं कालियुगे देवि धूम्रके-
तुरिति प्रथाम् ॥ ५ ॥ गंधांहीं स्वसुगंधे, घडिला वर्णे जपाप्रसूनांहीं ।
कोणी झाली जंभेसम, करुनि तपा, जपा प्रसू नाहीं ॥ ६ ॥ पुत्रस्नेहे
त्रिजगजनके देवासुरादिवरदाने । सिंदूर असें ठेवुनि नाम, बहु दिली त-
यासि वरदाने ॥ ७ ॥ इंद्रवज्रा ॥ क्रोधे मदीलिंगन होय ज्यासी । तो
मृत्यु पावो वद या वरसी ॥ लोकत्रयी सुंदर योग्य नारी । ती प्राप्त
व्हावी मज सौख्यकारी ॥ ८ ॥ केकावली ॥ विरिंचि वदला तथास्तु मग
दैत्य तो चालिला । समोर मुनि नारदाख्य सहजस्थिती पाहिला ॥ वदे
असुर नारदा मजसि भेटि दे लौकरी । वरप्रतिति पाहुं दे मुनि तदा वदे
त्यावरी ॥ ९ ॥ ठकी विधि तुला पहा प्रतिति हे स्थळीं जाउनी । खरे ह्य-
णुनी दैत्य ये चपळ ते स्थळीं धांवुनी ॥ वदे विधिस भेटि दे मरसि तूं
तरी तूं खरा । मृषा घडलिया तुला वधिन मी विचारी बरा ॥ १० ॥
आर्या ॥ होइल भस्म तुझा रिपु, तूं ज्याते वेष्टिशीलें बाहुंनीं ।
हा अत्युग्र वर दिला बहु कुर्वाळुनि समीप बाहुंनीं ॥ ११ ॥
स्त्रवरपरीक्षार्थ, कुमति बाहुंनी त्याचे विधिस वेष्टार्यो । पाहे फिरोनि ये-
उनी, जेवि वृंकाच्या तशाचे चेष्टीं या ॥ १२ ॥ मी पावलोंचि सुनयंत्या-

टीपा— १ आस्वदीचे फुलांनीं. २ देहहृत्श्चारुगंधो व्यानशे भुवनत्रयम् । जपाकुपुम् ।
देहस्य प्रभयारुणिता दिशः ॥ गणेशपुराण. ॥ २ माता. ३ सृष्टिकर्त्या ब्रह्मयाने. ४ देव
व दैत्य यांस वर देणाऱ्यानें. ५ माझी भेट, मिठा. ६ नारद नांवाचा. ७ सहज उभा
असलेला. ८ वराचा खरेपणा, अनुभव. ९ फसविलें. १० सुविचारी; मला हा विचार सुचला
हैं बरे झाले भसें तात्पर्य. ११ कंवटाळगाल. १२ हातांनीं. १३ बोलावून. १४ कंवटाळण्यास.
१५ भस्मासुराच्या. भस्मासुरास शंकरांनीं वर दिला होता कीं, तूं ज्याचे मस्तकीं
हात ठेविशील तो भस्म होईल. पुढे भस्मासुरानें त्याचा अनुभव शंकराचे मस्तकावर
हात ठेवून घेण्याचें मनांत आणिलें. १६ गमजा. १७ अविचाराच्या.

गाच्या हाहि खळ फळा लांहो । ऐसें हणताचि देउनि पाठें कृतघ्नासि
 विधि पळाला हो ॥ १३ ॥ ब्रह्म्याच्या पाठीला लागे तो बहु कृतघ्न
 सिंदूर । त्या तापेंचि करपलें काळें दिसतें हणून इंदूर ॥ १४ ॥
 कमलासन बोलतसे कांरे मन्मृत्यु कल्पिसी दुष्टा । तरि तूं गणेशहस्तें,
 मरसी मच्छाप घे वृथापुष्टा ॥ १५ ॥ विधि विष्णुकडे गेला, व्हाया वित्रांस तें
 निवेदून । कीं त्या सर्व शरण्यप्रवरासि स्मरुनिही निवे दून ॥ १६ ॥
 ॥ पद ॥ आतां धांव हरी, त्वरें दुःख हरीं रे ॥ ध्रु० ॥ सिंदूर हा दैत्य
 क्रूर ॥ नेईं सख्या मजसि दूर ॥ असूनि पक्षपाती शूर ॥ मजसि तूंहि, दुष्ट
 हरी रे ॥ आतां धांव० ॥ १ ॥ धांव धांव जनोद्वारा । यांतुनि करिं म-
 दुद्वारा ॥ तुजविण निराधार ॥ दीन मी असेंही स्वशरीरें ॥ आतां धांव०
 ॥ २ ॥ गंगाधर शिवहि क्रुद्ध ॥ करितां अति तुमुल युद्ध ॥ नाटोपे खळ
 अबद्ध ॥ बद्ध मज मदांघ करी रे ॥ आतां धांव० ॥ ३ ॥ हे माधव दी-
 नबंधु ॥ धांव त्वरित कृपासिंधु ॥ हे वामनमानसेंदु ॥ तूंचि ताप सर्व
 हरीं रे ॥ आतां धांव० ॥ ४ ॥ १७ ॥ आर्या—बंदुनि पुसतां सांगे ब्र-
 ह्मा प्रभुला स्वखेद-हेतूंतें । प्रार्थुनि हणणे हणति वा ! सद्य गुरु शरण्य
 वेद हे तूंतें ॥ १८ ॥ विष्णु हणणे लोकेशा, तूं मर्त्य स्पष्ट काय ? हां यम रे ! ॥
 हें व्यक्त कृतघ्न जन व्यसनांत पडोनि हणुनि हाय 'मरे ॥ १९ ॥ तो
 सिंदूरसुरही वैकुंठामाजि विष्णुला पाहे । बाहूंनीं वेष्टाया त्यातें विधितेही
 दुष्ट तो बांहे ॥ २० ॥ देव हणणे मी सात्विक विधिनें प्रथमचि तुला
 दिली पाठ । वेदांची मात्र असे या वृद्ध पितामहा किली पाठ ॥ २१ ॥
 तव युद्धोत्साहाला समुचित आहे महेशें पैलासीं । करणेंचि तरि करावी

टीपा—१ पावा. २ पाठ फिरवून. ३ चंद्राचें हृदय. ४ त्रासराहित. ५ सांगून. ६ दुः-
 खित. ७ आपल्या दुःखाचें कारण. ८ ब्रह्मदेवा. ९ यम आहे काय ? १० वेळेले
 उपकार विसरणारा. ११ मरणार. १२ बोलावी. १३ सखगुणमय. १४ वेदाची कृ-
 दादीत आहे. १५ ब्रह्मदेवाला. १६ योग्य. १७ शंकर.

स्पर्धा विंध्ये' सुमेरु शैलासीं ॥ २२ ॥ ऐसें ऐकुनि जाउनि कैलासीं सर्व
 साधुवित्ताते । पाहे तो सिंदूर स्वसमाधि-मुखी निमग्नचित्ताते ॥ २३ ॥
 प्रभुच्या अंकी होती श्रीगौरी परमसुंदरी तीते । घेउनि निघे धरी निज-
 नाशा सुंदोपेसुंदरीतीते ॥ २४ ॥ ध्यानमुखी न समजला जगदाशाला
 अनर्थ हा कांहीं । सर्व प्रेमथगणांहीं जाणविला मग अशेष हाकांहीं ।
 ॥ २५ ॥ वृषभी बैसुनि जातां अवलोकुनि सव्यथा पिनाकीते । गौरी-
 मोचन दुर्घट ह्मणती, ज्ञाते तथापि नांकी ते ॥ २६ ॥ गांडुनि रुद्र क्षुद्र-
 प्रकृतिस धिक्कारुनीही बहु दांपी । तो धांवे भुज उभंवुनि बेष्टाया ईश्वर-
 सि तो पापी ॥ २७ ॥ इतुक्यांत परम सदय प्रकटे नारायण प्रभु क्षिप्र ।
 मोही त्या खळमतिते होउनि अद्भुत विचित्रत्रांगिवप्र ॥ २८ ॥ तो विप्र
 पुसोनि ह्मणे, सिंदूरा युद्ध शंभुशीं करगा । ज्याते वरिल जयश्री होइल
 गौरी स्वयंचि' तत्करंगा ॥ २९ ॥ मध्यस्थ बुध असावा, सांगे जें काय
 सारं साक्षीते । मी वर्तेविने हराते नयमार्गी याहि सारसौक्षीते ॥ ३० ॥
 हितवचन मना आले, दारुण आरंभिला समरे यांहीं । हस्तींहीं सिंहाशीं
 कीं शरंभांहीं जसा संभरयांहीं ॥ ३१ ॥ आज्ञापिला परेशे' रक्षाया गुप्त
 परशु नीतीते । कीं जी' सिंही लघूं पाहे नीचाहि परशुनी तीते ॥ ३२ ॥

टीपा—१ विंध्याद्रीनें. विंध्य हा सात कुलपर्वतांपैकी एक आहे. महेंद्रो मलयः
 सद्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । आपणासभोवार
 मेरुप्रमाणेच सूर्यानें किराबे ह्मणून सूर्यास अठराव करण्यास मेरु वाटू लागला होता.
 इत्यादि कथा पुराणांत आहे. २ मेरु पर्वताशीं. ३ सर्वे सज्जनांचे धन शंकर त्याला. ४
 आत्मचित्तनांत. ५ सुंद व उपसुंद यांनीं तिलोत्तमेचे अभिलाषाने एकमेकांस मारिले.
 ६ शिवाचे अनुचरण. ७ सर्व. ८ शंकरास. ९ देव. १० शंकर. ११ नीच स्वभाव
 ज्याचा त्यास. १२ भिववी. १३ उमारून. १४ शंकरास. १५ शिप्र. १६
 चमत्कारिक व मोहकबोलणारा ब्राह्मण. १७ आपोआप. १८ त्याला वश. १९ शहाणा.
 २० खरें. २१ झळवीन. २२ कमललोचनेला-पार्वतीला. २३ घोर. २४ युद्ध. २५ शिव
 व सिंदूर यांकी. २६ हस्तींनीं. २७ हे अष्टराद व सिंहापेक्षां बलिष्ठ जनावर आहे.
 २८ तुल्यवेगांनीं. २९ विष्णूनें. ३० नीति. ३१ शत्रुरूपी कुत्री.

द्विजरूपधरो देवो मयूरेशस्ततस्तयोः । अंतराले प्रादुरासीत्कोटिसूर्यनिभः
 क्षणात् । परशुं मध्यतः कृत्वा वारयामास दैत्यपम् ॥ ३३ ॥ अदृश्य एव
 परशुरस्य जघ्ने बलादुरः । क्षीणशक्तिं ततो दैत्यं त्रिशूलेनाहनद्धरः ॥ ३४ ॥
आर्या ॥ केले विनायके त्या, नकळत परशुप्रहार सिंदूरी । तेव्हां शोभति
 मुक्ताहार मुनीच्या सबौष्पबिंदूरी ॥ ३५ ॥ खळबळ हीन परशुच्या चिर-
 कालेंकरुनि होय आघातें । रोधाया छळ केला अरितें पंजरें जसाचि वा-
 घातें ॥ ३६ ॥ त्यासि ह्मणे विप्र तुझा झाला भंगो त्रिनेत्रिशूलानें । मा-
 रिल, वृथा मरसि कां अभिमानानें विनाशमूलानें ॥ ३७ ॥ विफलश्रम होउ-
 नि तो सिंदूरासुर उमोसि सोडून । गेला स्वस्थानातें तेथुनि विप्रासि हात
 जोडून ॥ ३८ ॥ गौरी विप्रासि ह्मणे तुजहुनि हित अधिक काय हो !
 तात । तूं कोण तुजहि गाउत जेंवि शिवां मायबाप गातात ॥ ३९ ॥
 द्विजरूपातें सोडुनि निजरूप प्रकट करुनियां दावी । कीं गौरीमति जैशी
 साधुसभा निजपेदांच नांदावी ॥ ४० ॥ सायुध चतुर्भुज परम रम्याकृति
 सिद्धि' बुद्धि तत्सहित । हरिरथें विनायक करी जो श्रितैर्हित जेंवि माय वत्सहित
 ॥४१॥तो श्रीविनायक प्रभु, जो या आधार सर्व विश्वास । निःश्वास वेद ज्याचे
 ज्याचासाधूसि पूर्ण विश्वास ॥ ४२ ॥ देवें ह्मणे जीस घडे सर्वव्रतमुख्य
 जें महासतितें । व्यसन निवारुनि देतें अपरमिता इच्छिल्या महींस तितें ॥४३॥
 जेणें तुज दुःख दिलें त्या दुष्टातें वधावया युद्धी । उदरीं उपजेन तुझ्या
 चंद्र जसा क्षीरसागरीं शुद्धी ॥ ४४ ॥ होउनि पुत्र तुझा मी भक्तमनोरथ
 अशेष पुरवीन । नुरवीन विघ्न परम प्रबळहि लावूनि औंधि हुरवीन ॥४५॥
 गुप्त विनायक झाला निवतुनि गौरीस अमृतवैषाणें । कैलासातें गेला मग

टीपा—१ अश्रुबिंदु पडले आहेत अशा. २ छातीवर. ३ कपट. ४ पिंजरा. ५
 पराभव. ६ शंकराच्या शूलानें. ७ नाशाचें मूल अथवा कारण त्यानें. ८ पार्वतीस.
 ९ कल्याणकारक. १० शंकरास. ११ बाप हिमालय व आई मेना. १२ स्वस्थानें
 १३ मंत्रविद्या—अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च.
 प्राक्काम्यं प्राप्तरेव च.— अष्टसिद्धि. १४ ज्ञानशक्ति. १५ सिंहवाहन. १६ आश्रितांचें
 कल्याण. १७ जगता. १८ श्वासोच्छ्वास. १९ भरंवसा. २० विनायक. २१ कल्याणास.
 २२ मनोव्यथा. २३ सुरणीस लावीन. २४ अमृताचे वधीवानें.

शिव सखीक परम हर्षानें ॥ ४६ ॥ सिंदूरसुर मग जग बहु मर्यादेंसि मा-
 निना गांजी । त्यापासुनि होय जनां गरुडापासूनि हानि नागां जी
 ॥ ४७ ॥ पीडितें ह्मणे मर्दर्थचि रचिले हे देव विप्रमत्तातें । जाणों दुर्विधि
 अभय प्रभुकरवीं देववी प्रमत्तातें ॥ ४८ ॥ होता महर्षे ज्यार्चें सदर्लिप्रिय
 राज्य अनर्वां राजीवें । त्याच्या आला परिसुनि यश, निववायासि मन घरा
 जीवें ॥ ४९ ॥ विनयें सुरगुरु-चरणीं सुचिर महर्षें समर्पिला माथा । परम
 प्रसन्न होउनि त्यासि बृहस्पति ह्मणे धरानांथा ॥ ५० ॥ पुण्येंल्लोका
 वा हें त्वन्मस्तक विश्वबंध हो राजा । होतिल आधीं प्राप्ता पूजा त्या योंसि
 फार थोरा ज्या ॥ ५१ ॥ मग नारदास न नमी भौविबळें तो महेश अव-
 मानी । कीं दैववश असावें परमांनीही जसेचि अवर्मांनीं ॥ ५२ ॥ प्राप्तें
 असो तुज गजशिर कीं न क्षत होय तरि लवे गा तें । हे^{२०} घाया हा
 माझा शाप महोदार करिल वेगातें ॥ ५३ ॥ लोक गजासुर ऐसैं ह्मणतिल
 तुज परम भाग्यमत्तातें । पावे महेश राजा या शापातें सुरैर्षिदत्तातें ॥ ५४ ॥
 मग मरणानंतर तो करिणीपासूनि जन्मला भूप । वदनीं मात्र गजाचें
 मानुं पें सर्वत्र अवयवीं रूप ॥ ५५ ॥ तेथें तो द्विरदासुर जौतिस्मर निज-
 मनांत युक्तीनें । योजुनि आला श्रीहरहस्तें पावावयासि मुक्तीतें ॥ ५६ ॥
 प्रथम गणांतें पळत्री रक्षित होते बळीं निवांसा जे । तो त्याहि मंडपातें
 भंगी ज्यामार्जि ती शिवां साजे ॥ ५७ ॥ सोडुनि समाधि शवें सुरशत्रु-
 प्रशम-सद्यशो—मूळें । केला प्रहार अंधका-मथनकरें त्या गजासुरीं शूळें

टीपा—१ पार्वतीसह. २ छळी. ३ सर्पिना. ४ पीडा देत. ५ माझ्याकरितां. ६ माझे
 बापानें (ब्रह्मदेवानें). ७ माजलेल्यास. ८ या नांवाचा एक राजा. ९ सन्नरूप भ्रमरांना
 प्रिय. १० निघाप. ११ कमळ. १२ बृहस्पति. १३ राजा. १४ पवित्रकीर्ति राजा. १५ या
 मस्तकास. १६ होणाच्या कर्माच्या बलानें. १७ थोरांनी. १८ लहानांनी. १९ तुला
 गजाशिर प्राप्त होऊं दे. २० गजशिर देण्यास. २१ नारदानें दिलेल्या. २२ हत्तिणीपासून.
 २३ मनुष्याचें. २४ गजासुर. २५ पूर्वजन्मींचें स्मरण असलेला. २६ शिवस्थानाला.
 २७ पार्वती. २८ देवाचे शत्रु दैत्य त्यांचा नाश करून मिळणारें उत्तम यश त्याचें मूळ
 कारण असा शंकर. २९ दुष्कीर्तिरूपी मळ.

॥ ५८ ॥ जेंवि नखें कमळतसें शूळें शिर शंभु जेधवां तोडी । सोडी नमः
 शिवाय व्यक्त ह्यणुनि देह करहि तो जोडी ॥ ५९ ॥ स्वमुखें सिंदूर वदे
 बैसुनि सिंहासनीं स्वमहिम्यातें । श्रोत्यां अप्रिय जें कां वर्णावें पावुनि
 श्रमहि म्यां तें ॥ ६० ॥ ऐकाल आदरें जरि झाली जी तेधवां गगनवाणी ।
 तुमच्या सुखासि कांहीं सुश्रोते हो जर्गी मग न वाणी ॥ ६१ ॥ नेळे लयांसि
 कामक्रोधादिक जे तशाहि उदरींतें । आळें गौरीच्या तव उतराया रेंचें तेज
 उदरीं तें ॥ ६२ ॥ शिरला जगदंबेच्या उदरीं तो कामरूपमायावी । त्या-
 तिरुक्षा घाया न कविमनीं कां मरूपमां यावी ॥ ६३ ॥ तो करुनि गर्भ-मस्तक-
 कर्तन नर्तन करीत चोर पळे । खळ-कर्म गुरेळ-गुरु कीं ज्याच्या श्रव-
 णेहि हृदय होरपळे ॥ ६४ ॥ धन्य ह्यणेल प्रभुला कापुनि दे दान-दक्ष
 मांसा जो^१ । शिर नेउं दे ह्यणे तो अत्यद्भुत मानंद क्षमा साजो ॥ ६५ ॥
 विंध्याचलासि गेला खळ जेथें नर्मदा नदी नांदे । टाकी तें शिर तींत
 स्मृतिहि जिची शर्यदांन दीनां दे ॥ ६६ ॥ शिर ज्यांत टाकिलें हो ह्य-
 णतात गणेशकुंड जनता तें । त्यापासुनि करितातचि कृतकृत्य गणेश-
 कुंडर्ज नतातें ॥ ६७ ॥ सुदिनीं शिवा तयातें दीप करायसि अर्च्छेवि प्र-
 सवे । ज्याच्या पर्दी वसाया लाविति चित्तासि अर्च्छे विप्र सवे^२ ॥ ६८ ॥
॥ ओंवी ॥ भाद्रमासीचा शुक्लपक्ष ॥ चतुर्थीस जन्मला सर्वाध्यक्ष ॥
 ऐकतांचि पातला शंभु दक्ष ॥ शिरहीन देखिला तो ॥ ६९ ॥ **इलोक ॥**
शार्दूलवि० ॥ आश्रयें शिव कोंदला मनि ह्यणे हें काय झालें असें ।
 नोहे प्रेत सर्जीव हें दिसतसे आतां करावें कसें ॥ नंदी प्रेषुनि देव सर्व

टीपा- १ हें कवीचें भाषण. श्रोत्यांना न आवडणारी सिंदूरसुराची आत्मश्लाघा
 मीं श्रम करुन कां वर्णावी, २ आकाशवाणी, ३ तोडा. ४ नाशाला. उन्मत्त शत्रूंना.
 ६ रग जिरविण्यास. ७ इच्छिलें रूप घेणारा. ८ बेटकी. ९ द्रवहीन. १० मारवाड देशाची
 उपमा. ११ नृत्य. १२ विषाहून जास्त. १३ दाता. १४ जो दानदक्ष मांसां कापुनि
 दे तो (शिबी). १५ मःनगारी. १६ सुखदान. १७ लोक. १८ गणेशकुंडापासून उत्पन्न झालेले
 गणपति. १९ नम्र झालेल्यास. २० गर्मास. २१ कांतिहीन. २२ निर्मळ. २३
 संवय. २४ सर्वभेष.

संजवें आमंत्रुनी आणित । सारे पाहुनि बोलती कुतुक हें आश्चर्यसें मा-
 नित ॥ ७० ॥ **आर्या** ॥ मेळविले देव सकळ जाउनि त्रिधिनें स्वयें
 अरिष्टांत । आणुनि सभेंत अद्भुत तो बाळ स्थापिला वरिष्टांत ॥ ७१ ॥
 तो शिशुरूप विनायक भगवान् निशिराहि परम शुद्ध वदे । निज तत्व
 कथुनि सर्व ब्रह्मादि सुरांस विपुल उद्भव दे ॥ ७२ ॥ नारद ह्मणे प्रभो
 वद अत्यद्भुत हा तुझा अमल काय । अस्मन्नयनाभाग्यें झालें एकचि शि-
 रःकमल काय ॥ ७३ ॥ तो अद्भुत बाळ ह्मणे कथितों खळ-वृत्त सर्व प-
 रिसा हो । म्यां साहिलें सुदुःसह तरि तुमचें मन तसेंच परि सौहो ॥ ७४ ॥
 अष्टम मासीं नेलें सिंदूरें शिर करुनि खंडन हो । गुरु-दत्त-वर-गजासुर-
 शिर आतां या तनूस मंडन हो ॥ ७५ ॥ सुरमुनि ह्मणे गजासुर-शिर
 सुरांशिल्पें प्रभो कसें जडतें ? ॥ तुज सुकर विश्वैघटका बहु पटु-कोटींस
 कर्म जें जड तें ॥ ७६ ॥ गजमुख दिसे विनायक या मुनिवचनाचियाचि
 अवसांनीं । करि परिपूर्ण मनोरथ जे न फळावेचि कोटि नवसांनीं ॥ ७७ ॥
 तो आपणासि आपण तेजें देवांसही अलंकारी । किंबहुना होय यशें ध-
 वळुनि अमृतांशुला कलंकारी ॥ ७८ ॥ मुकुट, पदक, हार, कंठक, नूपुर,
 केयूर, मुद्रिका, ल्यांले । त्या दर्शना अतिरंसा झंड घालिति देव जेवि का-
 ल्यांला ॥ ७९ ॥ आलिंगी पुत्रातें प्रेमें श्रीशंभुची उमा रमणी । श्रीकंठें
 वैकुंठें कंठीं आलिंगिला कुमारमणी ॥ ८० ॥ जय जयकार सुरांचे झाले
 ध्वनि बहुसहस्र वाद्यांचे । नतिनुतिकोटींचे करि देव स्वीकार अर्घपा-
 द्यांचे ॥ ८१ ॥ गंधर्व गात होते अवलंबुनि मधुर सुस्वर गतीतें । प-
 शुहि अकर्णहि मोहों दे वशदे भक्तसुस्वरग तीतें ॥ ८२ ॥ नृत्य विलो-
 कुनि व्हाया जगदंबेचें सहस्र तोकें थबे । स्वर्वेश्यांचे बहुशत नाचत होते

टीपा—१ लवकर. २ सूतिकागृहांत. ३ मस्तकावाचूनी. ४ हर्ष. ५ सहन करूं दे.
 ६ विश्वकर्मांकडून. ७ विश्वकर्मांस. ८ कोट्यावाधि कुशल मनुष्यांस. ९ अंती.
 १० शोभवी. ११ कडी. १२ पायांतील घागऱ्या. १३ दंडांतील कडी. १४ अंगठ्या. १५ घा-
 लता झाला. १६ अति आनंदमय-गोरसमय. १७ झडप. १८ गोपालकाव्यास. १९
 शंकर. २० विष्णूनें. २१ कुमारश्रेष्ठ. २२ नमस्कार व स्तुति यांच्या कोटींचे. २३ बालक.

न हर्ष तो कथवे ॥ ८३ ॥ भाद्रपद चतुर्थीत श्रीगजवदनावतार हा ज्ञा-
ला । या भालचंद्र ह्मणती कीं दे निज-भालचंद्र शिव याला ॥ ८४ ॥

उपसंहार.

॥ **नाहाणी** ॥ गजमुख नाहतसे । सुरगण कौतुक पाहतसे ॥ ध्रु० ॥
शिवमस्तकिचें पाणी घेउनि चलपाणी गिरिबाळा ॥ उल्हासानें कैलासा-
वरि ते न्हाणी निजबाळा ॥ गजमु० ॥ १ ॥ स्तुत्य गीतसह नृत्य करिती
त्या सुरकिन्नरगणिकाही ॥ दुंदुभिपणवादिक आनंदें वाजविती गणिं
काहीं ॥ गजमु० ॥ २ ॥ माखुनि तैल सुगंधसिद्धिसह न्हाणितसे श-
र्वाणी ॥ वाणी विधिही महोत्सव तो किति वर्णिल वामनवाणी ॥ गजमु०
॥ ३ ॥ ८५ ॥ **पाळणा** ॥ जो जो जो जो रे गजवदना ॥ पतीत-
पावना ॥ निद्रा करिं बा रे ॥ गजानना ॥ मृत्युंजयनंदना ॥ ध्रु० ॥
पाळणा बांधिला जडताचा ॥ पाळख या सोन्याचा ॥ चांदवा लाविला
मोल्यांचा ॥ बाळक निजवी साचा ॥ जो जो० ॥ १ ॥ दोर धरोनियां
पार्वती ॥ सखियांसह गीत गाती ॥ नानापरि गुण वर्णिती ॥ सुस्वरें
आळविती ॥ जो जो० ॥ २ ॥ निद्रा लागली सुमुखाला ॥ सिंदुर दैत्य
आला ॥ त्यानें चरणानें ताडिला ॥ दैत्य तो मारिला ॥ जो जो० ॥ ३ ॥
बाळक तान्हे हें बड्ढुकारी ॥ दैत्य वधिले भारी ॥ करिती आश्चर्य नरनारी ॥
पार्वती लोण उतरी ॥ जो जो० ॥ ४ ॥ ऐसा पाळणा गाइला ॥ नाना-
परि आळविला ॥ चिंतामणिदासें विनवीला ॥ गणनाथ निजविला ॥ जो
जो० ॥ ५ ॥ ८६ ॥ **आरती** ॥ सुखकर्ता दुःखहर्ता वार्ता विघ्नाची ॥
ही आरती ह्मणावी ॥ पुंडलीक वरद० ॥ पार्वतीपते० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इति श्रीगणपतिजन्माख्यानं समाप्तम् ॥

पांचवें मौक्तिक.

आज्ञाजी सोनदेव यांचें चरित्र.

पूर्वरंगनिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदानिवहं । भ्रमरकुलानीक-
सेवितकपोलं । अभिमतफलदातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ १ ॥ या कुंदे-
दु० ॥ २ ॥ वंदे वन्दारु० ॥ ३ ॥ नारायणं नमस्कृत्य० ॥ ४ ॥ **अभंग** ॥
धन्य ते संसारीं ॥ दयावंत जे अंतरीं ॥ यथे उपकारासाठीं । आळें घर ज्यां
वैकुंठीं ॥ मातेसम परनारी । भाविती जे अभ्यंतरीं ॥ तुका ह्मणे तयां पायीं ।
शिर ठेवावें लवलाहीं ॥ ५ ॥ **भजन** ॥ ज्ञानदेव तुकाराम ॥ तुकाराम, तु-
काराम ॥ पुंडलीक वरद हरी विठ्ठल ॥ इ० ॥

आदौ कीर्तनारंभीं तुकाराम महाराज संसारांत धन्य कोणास ह्मणावें
एतद्विषयीं लक्षणें सांगतात कीं बाप हो जे अंतःकरणाचे कोमल व दयाळु
असे असून ज्यांचा देह निरंतर परोपकार करण्यांतच झिजतो ते धन्य
होत. परंतु दया ह्मणजे काय ? ॥ **अभंग** ॥ दया तीचें नांव भूतांचें पा-
लन । आणिक निर्दळण कंटकांचें ॥ १ ॥ प्राणिमात्राचें पालन करणें
याचें नांव दया. परंतु अशा रीतीनें दयेची व्याख्या विस्तृत केली तर दुष्टांचें-
हि पालन करावें अशी दोषापत्ति येईल. ह्मणून तुकाराम महाराज ह्मणतात-
आणिक निर्दळण कंटकांचें ॥ दुष्टांचें निर्दळण करणें ही खरोखर दयाच
होय. ईश्वर सुद्धां दुष्टांचे संहारार्थ अवतार घेत असून त्यानें हि गीतेंत आ-
पणांस वचन दिलें आहे कीं- ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ॥
धर्मसंरक्षणार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ २ ॥ तेव्हां सज्जनांचें रक्षण क-
रावयाचें, परंतु दुष्टांना मात्र शासनच केलें पाहिजे. चोराला कैदेची शिक्षा
देणें व खुनी मनुष्याला फांशी देणें हें न्यायाधिकाचें कर्तव्य होय; परंतु द-
येनें जर तो त्यांस शिक्षा न देईल तर अशा दुष्ट लोकांकडून फार अनर्थ
होऊं लागतील, अर्थात् न्यायाधिकाचा हा दयाळुपणा लोकांच्या नाशास

कारण होईल. ह्मणून अशा प्रकारची दया ही दयाच नव्हे, तर तो निर्दयपणा होय. तेव्हां जे पुरुष दुष्टांना शासन करून भूतमात्राचे ठिकाणी दया करितात ते धन्य होत. ह्मणून म्हणतात कीं— धन्य ते संसारी । दयावंत जे अंतरीं ॥ ध्रु० ॥ सज्जनांची दया करण्याची रीति कशी आहे पहा. तुका-साम महाराज ह्मणतात ॥ दया करिजे पुत्रासी । तेच दासा आणि दासी ॥ तुका ह्मणे सांगूं किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ आपल्या पुत्राविषयीं जितकें प्रेम व कळकळ असते, तितकीच दास व दासी यांवर ठेवणारे पुरुष खरोखर सत्पुरुष होत. त्यांस साक्षात् ईश्वरच ह्मटलें पाहिजे. आपण जर पुत्राप्रमाणें लोकांवर प्रेम केलें तर लोकहि आपणांस पित्याप्रमाणें मानतील. परंतु आपण लोकांस विनाकारण त्रास देऊं लागलों तर आपणांविषयीं लोकांचे मनांत आदर व प्रेम कसें उरणार? आपण संपत्तीच्या वगैरे जोरावर चार दिवस लोकांस त्रास देऊं, पण लोक निरंतर आपलें अनिष्ट चिंतन करीत राहतील व या योगानें आपलें कधीं बरें होणार नाही. परंतु हा विचार संपत्तीनें मदांध झालेल्यांस काय होय? ते त्या धुंदीत पाहिजे तसा अविचार करितात, परंतु बाबांनो-॥ **अभंग** ॥ तिवासिया लोड टाकूनि बैसशी । दंड करितोसी अनाथांतें ॥ अनाथांसी दुःख देशी सर्व काळ । ऐशी तुज वेळ पुढें आहे ॥ आहे कीं नाही हा न करिसी वीचार । काय तूं पामर जन्मलासी ॥३॥ खरोखर दोन दिवसांची दुनिया आहे, त्यांत आपणांस जी औट घटकेची शिराळशेटी प्राप्त झाली असेल, तिचा उपयोग लोकांना पीडा देण्यांत करण्यापेक्षां जर लोकांना सुख देण्यांत केला, तर केवढा बरें फायदा होईल? रावणासारख्या बलाढ्यांनींही जेव्हां अनाथांचा छळ करण्यास आरंभ केला, तेव्हां त्यांची स्थिति शेवटीं काय बरें झाली ? थोडे दिवस ज्या गोब्राह्मणांस रावणादिकांपासून पीडा सोसावी लागली होती, त्यांना शेवटीं सुखाचे दिवस प्राप्त झाले. आपत्तीवांचून संपत्ति व दुःखावांचून सुख मिळणार कसें? समर्थ ह्मणतात—॥ ओवी ॥ आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाही तें

निर्फळ ॥४॥ कष्ट केल्यावांचून फळ कसे मिळणार ? हणूनच तुकारामांनीं ह्मटलें आहे कीं—॥ **अभंग** ॥ चणे खावे लोखंडाचे । मग ब्रह्मपदीं नाचे॥ जसें, निवृत्तिमार्गाचे उपासकांस व ब्रह्मसंपत्तिसंपादकांस खडतर तपश्चर्या करून ब्रह्मसुख भिळवावें लागतें, तसेंच प्रवृत्तिमार्गाचे उपासकांसही कई बैसावें वाहनीं कई पार्यां अनवाणी । कई भोज्य नानापरी कई कोरड्या भाकरी ॥ अशी मनाची तयारी केली पाहिजे, व अशी तयारी होण्यास कष्टमय पारीस्थितिच साधनांभूत होते. आपण दुसऱ्यांचा नाइक छळ करणें व लोकांना त्रास देणें हणजे आपल्या नाशाची तयारी करणें होय. दीन व सात्विक माणसांना त्रास देणें तर फारच वाईट. कारण कालिदास झणतात ‘ शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः.’ रावणाच्या उपद्रवांनं त्रस्त होऊन जेव्हां लोकांचे मुखांतून संतापानें शापांचा भडिमार सुरू झाला, तेव्हां यःकश्चित् माकडांनीं रावणाचा नाश केला ! चौदा चौकड्यांचें राज्य असल्यामुळें रावणास आपल्या राज्यविस्ताराचा व सामर्थ्याचा गर्व झालेला होता, परंतु दुसऱ्यांचा छळ करून कोणाचा निभाव लागला आहे ? दुसऱ्यांचा छळ करून अनीतीनें ऐश्वर्य वाढविलें, तरी तें अपायकारकच होतें. अन्यायानें वाढविलेलें वैभव आणि जलोदराचे रोगानें वाढविलेलें शरीर यांची स्थिति सारखीच होय. जलोदरामुळें सूज आली असतां बाह्यतः जरी शरीर लठ्ठ दिसलें तरी तें शक्तीचें चिन्ह नव्हे, मरणाचेंच लक्षण होय. तसें अन्यायानें वृद्धिगत केलेलें वैभव हें सुद्धां बाह्यतः जरी मोठें दिसलें, तरी तें खरोखर क्षणभंगुर होय. वैभवाला ती आपलपोटेपणानामक जलोदराची आलेली सूज होय. जलोदराचे भावनेंत तृष्णा फार असते, व मनुष्याला दुराशा हा विकार जडला असतां वैभवतृष्णाहि वाढत जाते. तेव्हां असा रोग जडूनये हणून सावधगिरी ठेविली पाहिजे. नीतिमान् लोक या रोगापासून फार सावध असतात. ते वैभवानें धुंद होत नाहीत, इतकेंच नव्हे तर—॥ **श्लो०** ॥ संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पल-कोमलं । आपत्सु च महाशौल-शिला-संघात-कर्कशम् ॥ ५ ॥ संपत्ति प्राप्त झाली असतां महा-

त्यांचें अंतःकरण कमलाप्रमाणें कोमल होतें व त्यांच्या डोकीवर दुःखाचे डोंगर कोसळले तरी ते सहन करितात. अशा रीतीनें जे पुरुष वागतात त्यांना विपत्ति प्राप्त झाली तरी ते लवकरच उत्कर्ष पावतात. ॥ श्लो० ॥ पातितोपि कराघातैरूपतत्येव कंदुकः । प्रायेण हि सुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ६ ॥ हातानें ताडण करून वारंवार जमिनीवर आपटलेला चेंडू जसा उसळी घेतच असतो, त्याप्रमाणें सदाचारी मनुष्याच्या विपत्ति ह्या क्षणिकच होत. त्यांची उन्नति लौकरच होते. परंतु दुर्जनावर विपत्ति आली असतां त्यांस मात्र उन्नतीची आशा नको. ॥ श्लो० ॥ सकृत्कंदुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि । तथात्वनार्यः पतति मूर्त्पिड-पतनं यथा ॥ ७ ॥ रबरी चेंडू जमिनीवर आपटला असतां जोरानें उसळी घेतो, तसे थोर पुरुष कितीहि खालावले तरी ते उत्कर्ष पावतात. पण मातीचा गोळा जमिनीवर आपटला असतां जसा जागचे जागीं बसून राहतो, तसे नीच पुरुष खालावले कीं रसातळास मिळतात. जे सज्जन असतात त्यांस विद्येचा गर्व नाही कीं संपत्तीचा अभिमान नाही. इतकेंच नव्हे तर—॥ श्लो० ॥ विवेकः सह संपत्त्या विनयो विद्यया सह । प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिन्हमेतन्महात्मनाम् ॥८॥ महात्म्यांचें लक्षण हेंच कीं त्यांस संपत्तीबरोबरच विवेक प्राप्त झालेला असतो व विद्येबरोबर विनय आलेला असतो. तसेंच ऐश्वर्याबरोबर नम्रपणाहि त्यांना माळ घालतो, तेव्हां अशा प्रकारचे पुरुष हे या असार अशाहि संसारांत धन्य नाहीत काय ? ह्मणून ह्मणतात— धन्य ते संसारी । दयावंत जे अंतरीं ॥ ध्रु० ॥ सज्जन उपकार करूं लागले कीं ते अगदीं निर्गुणी मनुष्यावरहि करितात. एकादा बी. ए. एम. ए. किंवा रावसाहेब, रावबहादुर पाहिला कीं त्यावर उपकार करावे व गरीबगुरीब किंवा अविद्वान् पाहिला कीं तिकडे दुर्लक्ष करावें असा पंक्तिप्रपंच त्यांचे ठायीं नसतो. ॥ श्लो० ॥ निर्गुणेष्वपि सत्वेषु दयां कुर्वति साधवः । न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चांडालवेश्मसु ॥ ९ ॥ चांडालाचें घर आहे, तेव्हां त्यावर प्रकाश पाडूं नये असा विचार करून चंद्र आपले किरण आंवरून ध-

रीत नाही, त्याप्रमाणे अमुक मनुष्य गुणी नाही, तेव्हां त्यावर कृपा करूं नये असें सज्जन मनांत आणीत नाहीत. ज्ञानेश्वर महाराज ह्मणतात—

॥ ओंवी ॥ कीं रायाचें देह चाळूं । रंका परौतें गाळूं । हें न ह्मणे कृपाळू । प्राण पै गा ॥ १० ॥ गाईची तृषा हरूं । व्याघ्रा विष होउनि मारूं । ऐसें नेणेचि गा करूं । तोय जैसें ॥ ११ ॥ अशा प्रकारचे पुरुष हे या प्रपंचांत राहून परमार्थ करणारे साधु होत. साधु होणें ह्मणजे प्रपंचावर पाणी सोडणें असें पुष्कळांस वाटत असतें; परंतु प्रपंच सोडला ह्मणजे साधु होतो अशांतला प्रकार नाही. समर्थ ह्मणतात—॥ ओंवी ॥ आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग ध्यावें परमार्थविवेका ॥ तेव्हां प्रपंच नेटका करावयाचा ह्मणजे काय ? तर पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणांप्रमाणे वागणूक ठेऊन प्रपंच करणें होय. अशा रीतीनें प्रपंच करणारास परमार्थ लांब नाही. अशा पुरुषांनीं प्रपंच सोडण्यास नको. ॥ ओंवी ॥ प्रपंच सुखें करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा । परमार्थ अवघाची बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ १२ ॥ अशा रीतीनें प्रपंच करणारे हे वंदनीय सत्पुरुष होत. ते खरोखर साधु होत. घरदार सोडून जर साधुपण येतें, तर बानरांना साधुत्व आलें असतें. परंतु प्रपंचांत राहून परमार्थ साधणें याचेंच नांव पुरुषार्थ व खरें साधुत्व. अशा पुरुषांस अंगास राख नको कीं डोकीवर जटा नकोत. कारण तीं खऱ्या साधुत्वाचीं लक्षणेंच नव्हत. ॥ अमंग ॥ परद्रव्य परनारी । अभिलाषूनी नाक धरी ॥ जळो तयाचा व्यापार । व्यर्थ भार वाहे खर ॥ सोंवळ्याची स्फीती । क्रोधें विटाळला चिर्ती ॥ तुका ह्मणे सोंग । दावी बाहेरील रंग ॥ १३ ॥ तेव्हां अशा रीतीनें बाह्य थाटमाटांचे पुरुष काय कामाचे ? परंतु प्रपंचांत असूनहि—जो परद्रव्यअंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका ह्मणे ॥ असा असेल, तोच सत्पुरुष होय. यास्तव तुकोबा ह्मणतात— धन्य ते संसारी । दयावंत जे अंतरीं ॥ ॥ ध्रु० ॥ असे परम कृपाळु व परस्त्रीस मातेप्रमाणें समजणारे श्रीशिवाजी महाराज हे संतमालिकेंत बसविण्यास पात्र होते एकदां आबाजी

सोनदेव यांनीं यवनांशीं युद्ध करून त्यांचा पराभव केला व मुसलमान सरदाराची सुंदर कन्या धरून आणून ती शिवाजीस अर्पण केली, परंतु साक्षात् स्त्रीरत्न हातांत सांपडलें असूनहि महाराजांचें मन विकार पावळें नाहीं. त्यांनीं तिला आपली भगिनी ह्मटलें ! व तिला उत्तम वस्त्रें देऊन परत सासरीं पोचविलें, तो कथाभाग आबाजी सोनदेवचरित्रांत कवि वर्णितात.

आबाजी सोनदेव यांचें चरित्र.

॥ दि० ॥ भरत-भूमी विश्रुत पुण्य-खाणी । पुराणी ज्या वर्णिती ऋषीवाणी ॥ जिच्यासाठीं झुजती शस्त्रपाणी । येउनीयां शूर ते अणीबाणी ॥१॥ तेथें पूर्वी एक भूप शिवनामा । झाला जैसा अभिमन्युचाचि मामा । म्लेंच्छे दंडुनि दावि जो शौर्य-सीमा । वर्तनानें टाकि जो मार्गें रामा ॥२॥ आ० ॥ द्विजगोप्रतिपालक तो ज्या ज्या जिंकुनि घेइ देशातें । योजुन सुज्ञ जनातें रक्षी गुरुच्याहि जो निदेशातें ॥ ३ ॥ आबाजीला धाडी शिवनृप तैं कालियानि साधाया । तो रणपंडित धांवे जैसा दैनुजारि वृत्र बाधाया ॥ ४ ॥ दि० ॥ तेथें होता एक म्लेंछ सुभेदार । मुल्ना आपेद नामक परम शूर ॥ सिद्ध झाला घेऊनी सैन्यभार । उभा सन्मुख ठाकला धरुनि धीर ॥ ५ ॥ ओं० ॥ उभय वीर धाविनलें । एकमेकांशीं हटें भीडले । अत्यावेशें झगडों लागले । स्त्रीय विजय साधावया ॥ ६ ॥ शस्त्रलता झळकती । अर्ग्यह्नांचे धडाड उठती । परमशौर्यें युद्ध कारिती । उभय पक्ष तेधवां ॥ ७ ॥ सा० ॥ निजसैन्यासह येउनि भिडला शिव-वोहिनिवरि यवन । तच्छौर्यें निजवीर हाटले होउनि धार्यें खिन्न ॥ ८ ॥ यापरि देखुनि अबाजी धांवे माराया यवनांसी । म्लेंछांवरि या घाय मारुनी निजसेनाभय नाशी ॥ ९ ॥ का० छं० ॥ घाय चुक-

टीपा—१ हातांत शस्त्र धारण करणारे. २ मुसलमानांना. ३ ब्राह्मण व गाई यांचें पालन करणारा. ४ आहोला. ५ आबाजी सोनदेवाला. ६ कालियानी नगरी. ७ विष्णु. ८ तोफांचे. ९ शिवाजीच्या सैन्यावर.

वुनी म्लेंछ तो भळा । त्यावरी अत्रा फार कोपला ॥ परम शौर्य तें दाखवी
 भळा । भल्लु घेउनी शीघ्र धांवला ॥ १० ॥ इलो० ॥ हस्तीं घेउनि थोर भल्लु
 यवना मर्मस्थळीं ताडितां । मूर्च्छा येउनि शीघ्र तो हपटला अंगा बड्ड
 लागतां ॥ भ्याले पाहुनि म्लेंछ सर्व ह्मणती कैसें करावें अतां । या अड्डा
 रहिमान मर्गय खुदा तोबा असें धांवतां ॥ ११ ॥ ऐसें साहुनि धांवुनी
 मग महाराष्ट्रांनि त्या वेढिलें । सेनाधीशवचासि मानुनि तदा दुष्टासि त्या
 बांधिलें ॥ कांहीं सैनिक कालियानि नगरी रोधोनीयां राहिले । कांहींनीं
 निजशौर्य दावुनि तदा दुष्टांसि त्यां तोडिलें ॥ १२ ॥ ओ० ॥
 भयभीत होवोनि यवन । आबाजीस आले शरण । तयाचे चरणीं
 घालिती लोळण । माबाप माबाप ह्मणोनियां ॥ १३ ॥ बादशहाचें अपार धन ।
 ठेविलें होतें बहु रक्षून । म्लेंछांसि त्या बहुत झोडून । घेती हिसकावून म-
 राठे ॥ १४ ॥ प० ॥ म्लेंछांच्या मंदिरि कळलें, सरदार कुंठीत झाले ॥
 ऐकुनी बहु घाबरले, पहारेकरि धांवत सुटले ॥ पळतां तें कितिएक पडले ॥
 कितिकांचे चोळणे सुटले ॥ चाल ॥ कांहींनीं धरुनी धीर ॥ घेउनी हा-
 तीं तलवार ॥ धन्याचें रक्षुनि घर ॥ मुखानें ह्मणती हाणा ॥ आबाजी बहु
 कोपोनी ॥ मझलावरि मारा करुनी ॥ पाडिले वीर मारोनी ॥ द्वारावरि तोफ
 डागुनी ॥ टाकिले झिटकारुनी ॥ सैन्यासह शिरला भुवनीं ॥ बायकांत वा-
 र्ता गेली ॥ त्यांची बहु धांदल झाली ॥ बाळकें टाकुनी खालीं ॥ इलाईस
 गेल्या शरणा ॥ १५ ॥ दि० ॥ तेथें होती सरदारस्तुषा कांता । जिला
 पाहुनि लाजती मदन-कांता ॥ पळत सुटली मानसीं करित चिंता । परी
 भ्याली सन्मुख सैन्य येतां ॥ १६ ॥ ओं० ॥ मृगी व्याघ्रमुखीं सांपडली ।
 तैशी आबाजीचे समोर आली । येरी पहातांचि ओळखिली । यंवनस्तुषा
 ह्मणोनियां ॥ १७ ॥ कठोर शब्दें अटकाव केला । हंबरडा फोडी तदा
 अबला । मग आपुल्या सैन्यांत तिजला । रक्षूनियां ठेविली ॥ १८ ॥ आ० ॥
 यापरि होउनि विजयी आला श्रीशिवनृपासि भेटाया । सस्तुष यव-

नासि वरी ठेवुनियां पातळा सभे ठाया ॥ १९ ॥ भेटुनि बहु प्रमोदें झालें
 जें वृत्त तें तया कथुनी । खीरतन आणिलें म्यां शौर्ये दुम्लेंछसागरा मथुनी
 ॥२०॥ पद ॥ राजन् शौर्ये करुनी ॥ आणिला सरदार धरुनी ॥ व्याघ्र
 जैसा मृगकळपावरता ॥ येतो किरण धरुनी ॥ तैसा आमुचे कटकीं आला दुर्बळ
 आह्वां जाणूनी ॥ परि त्या समरीं जर्जर करुनी ॥ पाडिला अश्रावरुनी ॥ वीरां-
 नीं बहु जलदी करोनी ॥ धरिलें यातें जपूनी ॥ राजन् ॥ २१ ॥ श्लोक ॥
 रायें त्या यवना बघुनि जवळी घेऊनि सत्कारिला । शब्दें त्या बहु गौ-
 रवोनि सदसी पोषाखही अर्पिला ॥ ऐसें पाहुनी वीर तो मनिं ह्मणे नाही
 असा ऐकिला । राजा धार्मिक या महीवरि मला दूजा दिसेना भला ॥२२॥
 सा० ॥ शिवरायें त्या अभय देउनी निर्भय सोडुनि दिधलें । अलंकारही
 अर्पुनि तोषित चित्त तयाचें केलें ॥ २३ ॥ छं० ॥ बोलिला अबा यवनि
 तूजला । आणिलीं असे पाहुं तीजला ॥ ऐकुनी असें वाक्य तें मनीं । तुष्ट
 जाहला भगिनि मानुनी ॥ २४ ॥ ओं० ॥ हे स्त्री भगिनीसम दिसते ।
 बहुदीनत्वे खालीं पाहाते । अंतःकरण गहिंवरतें ॥ इजलागीं पाहोनी ॥२५॥
 ॥ अभंग ॥ अर्पुनीयां तीस वस्त्रें अलंकार । ह्मणे हें माहेर असे तुझे ॥
 माझी तूं भगिनी आहेस पाठीची । तरी हे मनाची भीति जाय ॥ २६ ॥
 ओं० ॥ सकल जन आश्चर्य करीती । ह्मणती धन्य शिव नृपती । पापमार्गी
 न मिळे मती । कदाकाळीं जयाची ॥ २७ ॥

उपसंहार.

अशा प्रकारचे नीतिसंपन्न पुरुष हेच विजयी व्हावयाचे, असे पुरुष
 हे धन्य होत. अशा पुरुषांची निरंतर सेवाच करावी. ह्मणून ह्मणतात—
 ॥ अभंग ॥ धन्य ते सं० ॥ आपणहि हेंच मागूं कीं हेंचि दान दे गा देवा ॥
 इत्यादि० ॥ आरती—शंकराची ॥ जय जय शिव हर शंकर जय गिरजारमणा ॥
 पंचवदन जय त्रिपुरांतकशमना ॥ भवदवभंजन सुंदर स्मरहर सुखसदना ॥
 अविकल ब्रह्म निरामय जय जगदुद्धरणा ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय
 शंकर सांबा ॥ श्रीशंकर सांबा ॥ ओंवाळित निजभावे नमितो मी सद्गा-

वें, वरसह जगदंबा ॥ ध्रु० ॥ जगदंकुर वरबीजा सन्मयसुखनीजा ॥
 व्यापक सर्व चराचर जगजीवन राजा ॥ प्रार्थित करुणावचनें जय वृषभ-
 ध्वजा ॥ हर हर सर्वहि माया नमित्तों पदकंजा ॥ जय० ॥ २ ॥ गंगा-
 धर गौरीवर जय गणपतिजनका ॥ भक्तजनप्रिय शंभो वंद्य तुं मुनिसन-
 का ॥ करुणाकर सुखसागर जननर्गिच्या कनका ॥ तव पद वंदित मौनी
 भवभ्रांतीहरका ॥ जय० ॥ ३ ॥ कायेन वाचा० । पुंडलीकवरद हरि
 वि०-पा०-प०-हर हर महादेव—सीताकांतस्मरण जय जय राम.

श्री आबाजी सोनदेव यांचें चरित्र समाप्त.

सहावें मौक्तिक.

श्रीदत्तजन्म-आख्यान.

पूर्वरंगनिरूपण.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अविरलजलमदानिवहं । भ्रमर-कुलानीक-सेवित-कपोलं ।
अभिमतफल-दातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ १ ॥ या कुंदेदु-तुषार-हार-
धवला या शुभ्र-वस्त्रा-वृता । या वीणा-वर-दंडमंडित-करा या श्वेत-पद्मास-
ना । या ब्रह्मा-च्युत-शंकर-प्रभृति-भिर्देवैः सदा वंदिता । सा मां पातु सरस्वती
भगवती निःशेष-जाड्यापहा ॥ २ ॥ मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते
गिरीन् । यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥ ३ ॥ पद ॥ जाणें संसारी
कांताची सार ॥ ध्रु० ॥ सति पति-प्रति अति प्रेम करीती । मानी इतर
असार०॥जाणें०॥ पतिव्रतेला पाहुनि झाले । विधि हरी हर कुमार ॥ जाणें०॥
सति-सदनाच्या पुढें भासतो स्वर्गाहि खचित असार ॥ जाणें०॥४॥ (ध्रुपद
ह्रणावें,) नंतर भजन-दत्तराज माउली । दयाळे स्वामिराज माउली ॥ गुरु-
राज माउली ॥ कृपाळे दत्त गुरो माउली ॥ जय दत्त दत्तजय दत्त॥पुंडलीक
वरद हरि विठ्ठल इ० गजर.

आदौ कीर्तनारंभी सत्पुरुष, या असार अशा संसारांत सुद्धां जर कांता
मुशीळ असेल तर तो संसार असार नसून सारच होय, असें
सांगतात. वस्तुतः हा संसार त्रासदायकच होय. ॥ श्लोक ॥ दुः-
खांगारक-तीव्रः संसारोऽयं महानसो गहनः । इह विषयामृत-लालस-
मानस-मार्जारं मा पिब तत् ॥ १ ॥ अर्थ-हा संसार ह्रणजे तप्त खदिरांगारानीं
भरलेलें पाकगृहच होय. याकारितां वा मनरूपी मार्जारा, तूं या पाकगृहांतील
विषयामृताला लुब्ध होऊन तें पिऊं नको. अशा रीतीनें संसारापासून
परावृत्त करण्याकारितां संसाराची निंदा केली आहे; पण तो संसार कशा
प्रकारचा-॥ श्लोक ॥ क्रोशंतः शिशवः सवारि-सदनं पंकावृतं चांगणं ।
शय्या दंशवती च रूक्षमशनं धूमेन पूर्णं गृहं । भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि

क्रोधेन पूर्णः सदा । स्नानं शीतल-वारिणा हि सततं धिक् धिक् गृहस्थाश्रमः
 ॥ २ ॥ **अर्थ**—पोरें भूकभूक करीत रडत आहेत, घरांत ठिकाठिकाणी
 गळत आहे व आंगणांत गुडघाभर चिखल आहे, ढेंकूण व पिसवांमुळें
 अंधरुणावर पडण्याचा इलाज नाही, भोजनांत दुभत्याचा वास नाही, असें
 रूक्ष खाणें, भिजलेलीं लांकडे बरोबर न पेटल्यामुळें होणारा घरभर धूर,
 बायकोचा जळफळाट, ही घरची स्थिति; बरें इतका त्रास सोसून नोक-
 रीवर कचेरींत गेलें कीं वारिष्ठांचे वाग्बाण, किंबहुना लाथा खाण्याची पाळी;
 असा संसाराचा थाट असला ह्मणजे मग त्यास असार असें कोण ह्मणणार
 नाही? परंतु—॥ **श्लो०** ॥ यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनय-धी-
 गुणोपतः । तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ ३ ॥ **अर्थ**—
 उत्तम स्त्री, विपुल संपत्ति, सुशील व सद्गुणी मुलगे आणि नातू इतकें
 आनुकूल्य असल्यावर मग स्वर्गामध्ये तरी जास्त काय आहे? परंतु ॥ **श्लो०** ॥
 यत्र नास्ति दधि-मंथन-घोषो । यत्र नो लघुलघूनि शिशूनि ॥ यत्र
 नास्ति गुरु-गौरव-पूजा । तानि किं बत वनानि गृहाणि
 ॥ ४ ॥ ज्या घरांत कधीं दधिमंथनाचा आवाज होत नाही, लहान लहान
 मुलें नाहीत व गुरुजनांचा मान नाही त्या घराला अरण्य ह्मटलेलें बरें.
 परंतु ॥ **श्लो०** ॥ स-विप्र-पादोदक-कर्दमानि । स-वेद-शास्त्र-ध्वनि-ग-
 र्जितानि । स्वाहा-स्वधाकार-निरंतराणि । स्वानंद-तुल्यानि गृहाणि तानि ॥ ५ ॥
अर्थ—ज्यांचे दारापुढें ब्राह्मणांच्या पादोदकामुळें चिखल झाला असून,
 घरांत वेदशास्त्रांचे ध्वनि निघत आहेत, व निरंतर स्वाहास्वधाकार चालले
 आहेत, अशीं घरें स्वानंदाचीं निवासस्थानेंच होत. असा संसार
 असला तर तो खरोखरच स्वर्गतुल्य होय. परंतु असें वैभव फार थोड्यांच्या
 वांटणीस येतें. असा संसार करणारे गृहस्थाश्रमी पुरुष धन्य होत व तेच
 गृहस्थ खरे. नाहीतर सर्वच गृहस्थ. ॥ **श्लो०** ॥ श्ववृत्त्यैवोपजांवांति या-
 वजीवं च ये जनाः । गृहस्था इति ते ख्याता अहो कलिविदंबनम् ॥ ६ ॥

अर्थ—यावज्जीव किंबहुना पिढ्यानपिढ्या लघुत्व आणणारी अशी श्वृ-
त्तिरूप सेवा मात्र पतकरणाच्या व स्वधर्मभ्रष्ट झालेल्या लोकांस गृहस्थ झ-
णतात, हा कलीचा महिमा होय. अलीकडे स्त्रियांच्या पातिव्रत्यासंबंधाची
तन्हा विलक्षणच झालेली आहे. इंग्रजी शिक्षणावांचून स्त्रियांस पातिव्रत्यच
येत नाही, अशी समाजसुधारकांची समजूत झालेली आहे. ॥ श्लो० ॥
स्त्रीणां भवेद्विप्र-कुलोद्भवानां स्वतंत्रता पूरुषवच्च विद्या । जात्येकतां कर्तुमयं
प्रयोगो निश्चीयते लब्ध-वैरैर्वरेण्यैः ॥ ७ ॥ यदा पुंवस्त्रियः सर्वाः करि-
ष्यन्ति च निर्भयाः । कर्माणि नर-साध्यानि तदा देशोन्नतिर्भवेत् ॥ ८ ॥ तेव्हां
सध्यां सुधारणेची मजल बरीच पुढें गेल्यामुळे विचाऱ्या खऱ्या पतिव्रतांस
मान नाहीसा होऊन थिएटरांत व्याख्याने देणाऱ्या स्त्रियांचें समाजाकडून
स्वागत होतें, व वर्तमानपत्रांतून अशांचे मात्र पोवाडे गायले जातात. नानाप्र-
कारचे आश्रम व सदने व मंदिरे हेच सध्यां पतिव्रता स्त्रिया तयार करण्याचे
कारखाने होत. परंतु या कारखान्यांतून अहल्या, द्रौपदी, तारा मात्र अजून
निर्माण झाल्या नाहीत कीं होण्याची आशा नाही. फार झालें तर खुर्चीवर
बसून गळपट्टा विणतील, दारोदार फिरून व्याख्याने देतील अगर प्रदर्श-
नादि इतर दिखाऊ गोष्टीही करतील; परंतु अशा गोष्टींनीं त्यांजविषयीं पूज्य
बुद्धी उत्पन्न होणार नाही. तुकारामबुवांनीं कळियुगांतील पतिव्रतांचें
वर्णन केलें आहे. ते झणतात- ॥ **अभंग** ॥ पतिव्रता ऐसी जगामध्ये
मात । भोगी पांच सात अंधारीं ते ॥ भ्रतारासी लेखी श्वानाचे समान ।
परपुरुषीं जाण संभ्रम तो ॥ तुका झणे तिच्या दोषा नाही पार । भोगील
अघोर कुंभीपाक ॥ ९ ॥ अशा पतिव्रताच फार. केवळ बाहेरून पति-
व्रतेचा तोरा मिरवून जगांत प्रसिद्धीस येणाऱ्या पतिव्रतांचा दुष्काळ नाही.
खऱ्या पतिव्रतांस तोरा नाही, कीं विचाऱ्यांस गळपट्टे विणतां येत
नाहींत. पण त्यांचें पातिव्रत्य कसें असतें पहा- ॥ **श्लो०** ॥ अभ्युत्थानमु-
पागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता । तत्पादार्षितदृष्टिरासनविधिस्तस्यो-
पचर्या स्वयम् ॥ सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति । प्रोचैः

पुत्रि निवेदितः कुलवधू-सिद्धांत-धर्मागमः ॥ १० ॥ अर्थः-- पति आह्या-
बरोबर त्यास उत्थापन देणें, पतीचे प्रश्नास नम्रपणें उत्तर देणें, निरंतर
पतिचरणांवर दृष्टि ठेऊन त्याची स्वतः सेवा करणें, पति झोंपीं गेल्यावर
आपण निजावें व तो उठण्यापूर्वी उठावें, असा कुलस्त्रियांचा धर्म होय.
अशा प्रकारचे सद्गुण स्त्रियांचे ठिकाणीं उत्पन्न होण्यास त्यांस रॉयल रीडर
किंवा प्रायमर नंबर टु शिकवून उपयोग होईल काय ? स्त्रियांस शिक्षण
पाहिजे तें कोणतें ? ॥ श्लो० ॥ शुश्रूषस्व गुरुन्कुरु प्रियसखी-वृत्तिं सपत्नी-
जने । भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा
परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी । यान्त्येवं गृहिणी-पदं युवतयो वामाः कुलस्या-
धयः ॥ ११ ॥ वाडवडिलांची सेवा करावी व सवतीवर प्रेम करावें. सेव-
कांवर दया करावी व चैनीपासून-नट्टापट्टा करण्यापासून-विरक्त राहावें.
झणजे स्त्रियांना गृहिणीप्रद प्राप्त होतें. अशा प्रकारचें आमच्या स्त्रियांना
शिक्षण पाहिजे. असें शिक्षण मिळालें असतां-- ॥ श्लोक ॥ जीवति जी-
वति नाथे मृते मृता या मुदा युता मुदिते । सहज-स्नेह-रसाला कुल-वनिता
केन तुल्या स्यात् ॥ १२ ॥ अर्थ-जी नवरा जीवंत आहे तेथपर्यंत प्राण
धारण करित्ये, व तो मृत झाला असतां क्षणभरहि वांचत नाहीं;
अशा स्वभावतः प्रेम करणाऱ्या पतिव्रता केवळ निरुपम होत. अशा
स्त्रिया या भरतखंडांत अनेक होऊन गेल्या आहेत. जयदेवाची
स्त्री अशीच लोकोत्तर पतिव्रता होती. तिच्याविषयीं अशी गोष्ट
सांगतात कीं-जयदेव कर्वास एका राजाचा आश्रय असून तो राजाच्या
फार प्रीतीतील होता. यामुळें त्याचें रहाणें निरंतर राजवाड्यांतच
असे. एके दिवशीं त्या नगरांत एक गृहस्थ मृत झाला असतां त्याची पत्नी
सहगमन करण्यास तयार झाली व सतीचीं वाणें वांटीत राजवाड्यांत
आली. तिच्या सहगमनाचें भाडस पाहून सर्व स्त्रियांस मोठें आश्चर्य वाटलें
व खुद्द राणीनें तिच्या पातिव्रत्याबद्दल मोठी प्रशंसा केली. जयदेवाची स्त्री
जवळच होती. ती झणाली, यांत आश्चर्य करण्यासारखें काय आहे ? व
द्विचे पातिव्रत्याची तारीफ तरी कां होत आहे, खरी पतिव्रता असती तर

पतीचे पश्चात् इतका वेळ वांचलीच नसती. जयदेवाचे स्त्रीचें भाषण राणीस फार लागलें व तिनें जयदेवाचे स्त्रीस ह्मटलें कीं हिष्याप्रमाणें सहगमन करण्याइतकी तरी तुमची तयारी आहे का ? जयदेवाची स्त्री शांतपणें ह्मणाली, हें सांगून कळणार नाही, अनुभवांतीं कळेच. जयदेवाचे स्त्रीची फजिती करावी असें राणीचे मनांत फार बागलें. पण ती तशी संधि येण्याची वाट पहात होती. इतक्यांत कांहीं दिवसांनीं राजेसाहेब जयदेवासह शिकारीकरितां एका दूरचे प्रदेशांत गेले. तेव्हां राणीनें जयदेवाचे स्त्रीची परीक्षा करण्याची मसलत योजिली. तिनें एका नोकरास अनुकूल करून घेऊन जयदेव मेल्याची खबर राजवाड्यांत येऊन सांग ह्मणून सांगितलें. त्याप्रमाणें तो नोकर राजवाड्यांत आला व मोठ्या दुःखानें जयदेवास वाघानें मारल्याची त्यानें खोटी बातमी सांगितली; आणि रक्तानें भरलेलीं जयदेवाचीं वस्त्रें दाखविलीं; तेव्हां जयदेव मेला अशी सर्वांची खात्री होऊन राजवाड्यांतील सर्व स्त्रियांस फार दुःख झालें. स्वतः राणीनें सुद्धां बराच नाटकी तऱ्हेचा शोक केला. जयदेवाचे स्त्रीनें त्या नोकरास विचारिलें कीं जयदेवास सरोवरच वाघानें मारिलें ना ? नीट खरें असेल तेंच सांग. नोकरानें अगदीं शपथपुरःसर खरी हकीकत आहे असें सांगितल्याबरोबर त्या सतीचें तत्काळ प्राणोत्क्रमण झालें. मग काय विचारितां ! राणीस आपल्या मस्करीचा असा विपरीत परिणाम झालेला पाहून फारच दुःख वाटलें. ती अगदीं घाबरून गेली. ताबडतोब जयदेवास बोलावून आणिलें व त्यास सर्व हकीकत सांगितली. पुढें जयदेवानें अष्टपद्यांनीं भगवंताची स्तुति करून पत्नीस जीवंत केलें. सारांश, अशा पतिव्रता स्त्रिया ज्या घरांत असतील तें घर स्वर्गच होय. ह्मणून ह्मणतात—॥ जाणें संसारीं कांताचि सार ॥ ध्रु. ॥ जयदेवाची स्त्री इंद्रजी शिकलेली नव्हती, तेव्हां ती सध्यांच्या समाजसुधारकांच्या दृष्टीनें अशिक्षितच होय. परंतु तिचें पतीवर केवढें प्रेम होतें याचा विचार करावा. नाही तर ह्मणिल्या सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या स्त्रिया—॥ चंद्रकळा चोळी आणा ।

तेव्हां देइन पाणी स्नाना ॥ असें ह्यणण्यास कमी करीत नाहीत. स्त्रियांना शिक्षण काय द्यावें याविषयीं मनु ह्यणतो- ॥श्लोक॥ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया । सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १४ ॥

अर्थ-स्त्रीनें सदोदित आनंदी असावें, गृहकृत्यांत दक्ष असावें, घरांतील सामानसुमान नीटनेटके व स्वच्छ बाळगावें आणि काटकसरीनें खर्च करावा. अशा तऱ्हेचे गुण उत्पन्न होण्यासारखें शिक्षण पाहिजे; परंतु तें शिक्षण हल्लींच्या मुलींच्या शाळेंत कितीसें मिळत आहे ! नवऱ्याचे देखत खुर्चीवर वर्तमानपत्रें व पाणचट कार्दबऱ्या बाघीत बसावें. दुसऱ्याच्या हातांत हात घादून नवऱ्याचे देखत हवा खाण्यास जावें व केव्हां केव्हां तर आपल्या वशिल्यानें नवऱ्यास एकादी नोकरी मिळवून द्यावी, यापेक्षां हल्लींच्या शिक्षणाचा परिणाम आस्त दिसून येत नाही. फीमेल कॉलेजचे मास्तर मुलींस किती तरी विषय शिकवीत असतात. पण आमच्या कण्वमुनींनीं शकुंतलेस चारच श्लोक शिकविले होते; पण तेवढेंच शिक्षण तिला संसार चालविण्यास पुरेसें झालें. हल्लींच्या स्त्रीशिक्षणांत जर ते श्लोक ठेऊन त्यांप्रमाणें आचार करणाऱ्या मुलींस स्कालरशिप ठेविली तर मात्र खऱ्या सुशिक्षित व साध्वी स्त्रिया निर्माण होतील व असें शिक्षण देणाऱ्या मास्तरांस भरपूर अलावन्स किंवा ग्रांट देण्यास हरकत नाही. हा उपदेश किती उत्तम आहे पहा-॥ **श्लोक** ॥ भक्तिः प्रेयसि संश्रितेषु करुणा श्वश्रुषु नम्रं शिरः । प्रीतिर्यातृषु गौरवं गुरुजने क्षान्तिः कृतागस्यपि । अम्लानां कुलयोषितां व्रतविधिः सोयं विधेयः पुनर्मद्भर्तुर्दयिता इति प्रिय-सखी-बुद्धिः सपत्नीष्वपि ॥ १५ ॥

अर्थ-पतीविषयीं भक्ति, सेवकांविषयीं करुणा व सासूसासऱ्यांचे ठिकाणीं नम्रता, तसेंच जावांवर प्रेम, वडिल माणसांविषयीं आदर आणि अपराभ्यांविषयीं क्षमा; तसेंच निरंतर प्रफुल्लित वदन हें कुलस्त्रियांचें व्रत असून नवऱ्याला प्रिय असणाऱ्या सवतींवर सुद्धां त्या प्रीति करितात. तेव्हां अशा शिक्षणाच्या स्त्रिया मिळतील तर-॥ असारोपि हि संसारः स्वर्गादप्यतिरिच्यते ॥ असेंच झटलें पाहिजे. अशा

पतिव्रता अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा, मंडोदरी इत्यादि या भरतखंडांत ज्ञाह्या आहेत. त्यांपैकींच अत्रिऋषींची पत्नी अनुसूया. हिचें पातिव्रत्य अर्णनीय आहे. अनुसूयेच्या पातिव्रत्याचें तेज कसें होतें याचें वर्णन दत्ता-त्रेयजन्म या चरित्ररूपानें कवि करितात.

दत्तजयंत्याख्यान.

श्रीगणेशाय नमः ॥ **दिंडी** ॥ एके दिवशीं नारद सत्यलोकीं ।
जातां माता बहु प्रीतिनें विलोकी ॥ ह्मणे फिरसीं नारदा तिहीं लोकीं ।
आह्मां ऐशा पतिव्रता पाहिल्या कीं ॥१॥ मुनी बोले कासया हे अहंता । मृत्यु-
लोकीं पाहिली अत्रिकांता ॥ धन्य धन्य अनुसूया पतिव्रता । तुझि न
सैरा पदनखें नीरखितां ॥२॥ **आर्या** ॥ तत्पातिव्रत्य किती वर्णू नाहींच
तप तसें कोणा । घडले, भयें रविहि यद्रेहाच्या त्यजुनि तपतसे कोणा
॥ ३ ॥ मानवती जीतें सुर किन्नर गंधर्व सिद्ध मानवती । मानवती स-
कल-सती-प्रैवरा नचि यत्समा रमा नवती ॥ ४ ॥ **ओंवी** ॥ सावित्री
ह्मणे नारदातें । कोण उपाय करावा तियेतें । जेणें भंगोनि गर्वातें ।
शरण आह्मांतें येईल ॥ ५ ॥ प्रार्थूनियां चतुरानना । पाठवावें अत्रिभुवना ।
नम्र मागावें भोजना । तेंणें गर्व भंगेल ॥६॥ सावित्रीस सांगुनी उपाय ।
नारद स्वयें वैकुंठा जाय । देखोनि लक्ष्मी संतुष्ट होय । मग पुजी आदरें
॥ ७ ॥ **दिंडी** ॥ बरें येतों हो ह्मणुनि मुनी नेटें । जाय वैकुंठीं लक्षु-
मीस भेटे ॥ फार सत्कारुनि रमा ह्मणे कोठें । तुह्मांऐसा कधिं सिद्ध अ-
ह्मां भेटे ॥ ८ ॥ तुह्मां फिरतां थोडकी ब्रह्मसृष्टी । नवल सांगा देखिलें
काय दृष्टीं ॥ ह्मणे नारद ऐकतां व्हाल कष्टी । पाहिलें तें मज बोलवे न
ओष्टीं ॥ ९ ॥ **छंद** ॥ बोलली रमा सिद्ध नारदा । सांग गा मला ऐकुं
एकदां ॥ ऐकुनी तदा बोलिला मुनी । धन्य या जर्गी अत्रिकामिनी ।
॥ १० ॥ **आर्या** ॥ नोहे विमुख अतिथिला सदनीं वाढी यथेच्छ जे-

टीपा—१ ब्रह्मलोकीं. २ बरोबर न पावाल. ३ कोंपच्यास ४ वांखाणतात. ५
मानयुक्त. ६ मान पावणारी. ७ श्रेष्ठ.

बाया । तेच सती पति-सेवेवांचुनि पळही न सारिजे वांया ॥ ११ ॥
दिंडी ॥ शैलकन्या सावित्रिहि न पावे । जिच्या उपमेळा तीस नित्य
 गावें ॥ भूमि राहे तिच्याच आश्रयानें । पूत जग हें होतसे तिच्या गानें
 ॥ १२ ॥ **आर्या** ॥ नाहीं त्रिजगामार्जी दुसरें ऐसें पतिव्रता-रत्न ।
 टाकुनियां तनु-लोभा पतिसेवेचा करी महायत्न ॥ १३ ॥ **आर्या** ॥ झाला
 अग्निहि शीतळ यच्चित्ता अनुसरोनि पवन वहे । तेव्हां वदे विधि-सुता
 त्वां मज कथिलेंस काय नव नव हें ॥ १४ ॥ **छंद** ॥ खोंचली रमा अं-
 तरीं ह्मणे । कांहीं नारदा युक्ति सांगणें ॥ बोलला मुनि ऐक लक्ष्मी ।
 योजितों मनीं युक्ति लक्ष्मी ॥ १५ ॥ युक्ति सूचली सांगतों तुझां ।
 प्रार्थुनी पती अत्रिआश्रमा ॥ विप्रवेष घेऊनि धाडिजे । नग्नभोजना
 तीस मागिजे ॥ १६ ॥ **ओंव्या** ॥ सांगोनि ऐसा वृत्तांत । कैलासा
 जाय ब्रह्मसुत । पार्वती तयासी पुसत । काय अपूर्व देखिलें ॥ १७ ॥
 पार्वतीसि विधिकुमार । सांगे तोचि समाचार ॥ ह्मणे अनुसूया सती
 साचार । जगीं प्रैवर अवलोकिली ॥ १८ ॥ ऐकोनि नारदाची वाणी ।
 गदगदां हांसे भवानी । ह्मणे आह्मांपरती त्रिभुवनीं । विशेष कोणी
 असेना ॥ १९ ॥ तुझां तिघांचे पुतळे करूनी । वांधिले असती वाम-
 चरणीं । असंख्य सामर्थ्य त्रिभुवनीं । तर्तुस्य कोणी दिसेना ॥ २० ॥
 पार्वती झालां चिंताग्रस्त । नारदातें उपाय पुसत । तो ह्मणे प्रार्थावा
 विश्वनाथ । तो तेथवरी जाईल ॥ २१ ॥ **आर्या** ॥ कैलासा मुनि जाउनि
 गिरिजेप्रति करुनि हाच उपदेश । जाय मुनि स्वच्छंदें स्वरूपरत फिरत देत
 उपदेश ॥ २२ ॥ उद्विग्न बहू झाल्या चतुराननहरिहरांचिया प्रमदा । ह्मणती
 नारदाशिक्षित मंत्र करुनि उतरुं अत्रि-विप्र-मदा ॥ २३ ॥ **ओंवी** ॥ ऐसें
 नारद सांगोनि गेला । मग तिघी करोनि निश्चयाला । हृदयीं धरोनि
 नारदोक्तीला । रुसत्या झाल्या तत्काळ ॥ २४ ॥ **झूला** ॥ अये घरमों जव-
 कांत ॥ करत सबही आकांत ॥ रोस होत नही शांत ॥ कांईभी बात

नाकरे ॥ २५ ॥ **ओंवी** ॥ देखोनियां चतुर्मुखाळा । न बोलेचि सा-
 वित्री बाळा । चित्ती धरोनि कोपाला । परती होय ते काळीं ॥ २६ ॥
 ॥ **पद** ॥ आतां सर्वसुखा मुकलों ॥ ध्रु० ॥ प्रतिदिनीं येतां मज नमि-
 सी ॥ आजचि बोलशी कां न मशीं ॥ सांगें काय तुझे चुकलों ॥ आ-
 तां ॥ १ ॥ त्वन्मुख-सुधाकर हा ॥ याच्या सोसूं किती विरहा ॥ विरहें
 कैरवसा मुकलों ॥ आतां० ॥ २ ॥ तुज हा रोष कसा गमला ॥ याचें
 कारण सांग मला ॥ बिनवुनि तुज बहू थकलों ॥ आतां० ॥ ३ ॥ तूं
 मसिं बोल वाम-नयने ॥ माझे सर्व सुखी वय ने ॥ तव प्रेमें आजवरी टि-
 कलों ॥ आतां० ॥ ४ ॥ २७ ॥ **पद** ॥ कां न मशीं बोलसि कमले ॥
 काय तुझ्या मनिं गमलें गे ॥ ध्रु. ॥ मन्मानस-षट्-चरण-सरोजिनि ॥ चित्त
 तुझे कां भ्रमलें गे ॥ काय तुझे चुकलों सुंदरी ॥ शीघ्र कधीं मज विमले
 गे ॥ १ ॥ कां न मसीं० ॥ म्लान तुझे मुख पाहुनि माझे मृदु मन
 फारचि श्रमलें गे ॥ छैणापरि हें बोले त्या हरिपदिं वामन-मन रमलें गे ॥
 कां न मसीं० ॥ २८ ॥ **आर्या** ॥ सावित्री ब्रह्मयाप्रति विनवि शिवाप्रति
 उमा हरी-प्रति माँ । ह्यणती मिरवे बांधुनि अनुसूया स्वपदिं आमुच्या प्र-
 तिमा ॥ २९ ॥ **अंजनी गीत** ॥ कीर्तनसमयीं नारद-वाणी । अनुसूयेतें
 बहुतचि वाणी ॥ काँ ते सौभाग्याची खाणी । सर्व-सती-रत्न ॥ १ ॥
 एका श्रेष्ठत्वे वंदिलें । दुज्या सहजचि निंदिलें ॥ यास्तव आह्मां त्यानें
 दिधलें । असतीपण साच ॥ २ ॥ ३० ॥ **आर्या** ॥ मान्य विनंती
 करितां जा ह्यणति धरुनि क्षिप्र विप्रवेश करा । जोडुनि ह्यणति छळाया
 आज मुनि-स्त्रीगृहीं प्रवेश करा ॥ ३१ ॥ तद्रेहीं तुझि जाउनि भोजन
 तीप्रतिच नग्न मागावें । हेंच अभीप्सित आह्मां भगवन् भक्तौघद्वद्दशा
 पावें ॥ ३२ ॥ छंद ॥ वाढीं भोजना नग्न होउनी । मागतां असें ब्रीद
 सोडुनी ॥ टाकितां अह्मां सौख्य तेधवां । प्रार्थिती तिघी ये रितीं धवा
 ॥ ३३ ॥ **अभंग** ॥ आतांच जाऊनी सतीच्या घरास । सत्वाचा कीं नाश

करा वेगीं ॥ १ ॥ तरीच आमुचा शांत होय रोष । देवोनियां भाष जावें
वेगीं ॥ २ ॥ ३४ ॥ **आर्या** ॥ सत्व हराया मग ते स्त्री-वचनें क्रोध
सेवुनी सजले । दृढ-बद्ध पर्वताला फोडाया जेबीं बंधकास जैलें ॥ ३२ ॥
॥ **साकी** ॥ औरतोका बचन सुने बिधि शंकर और गोपाला ॥ भरे
फकेरीभिस छांड दे हरि कौस्तुभ वनमाला ॥ १ ॥ माई भिच्छा माई
भिच्छा रस्तोरस्त पुकारे । अत्रि-मुनीका आश्रम देखत तीनोवी व्हां-
ठैरे ॥ २ ॥ ३६ ॥ **ओंवी** ॥ मग ते पवनवेगें ते अवसरिं । तिघे
प्रवेशले आश्रमाभीतरीं । वहनें ठेवोनियां दूरीं । माध्यान्हकाळीं पातले
॥ ३७ ॥ **आर्या** ॥ जरि फसवाया आले सकपट सुर वृत्ति धरुनि भि-
क्षुची । तरी ती पूजी त्यां रुचि मित्रामित्रीं समान इक्षुची ॥ ३८ ॥
ओंवी ॥ ते ह्मणती अनुसूयेसी । तूं पतिव्रता आपणा ह्मणविशी ।
तरी मागतों तें दे आह्मांसी । ह्मणोनि भाकेसी गोंविली ॥ ३९ ॥
आर्या ॥ वदती विकळ भुकेनें आह्मी आलों तुझ्याचि ओकास । अर्धी-
प्सिता न पुरविल सुरभीची काय ह्मणुनि ओ कास ॥ ४० ॥ सिद्ध असे अन्न
तुह्मी जा स्नानातें करुनि सत्वर या । बोले ती तों तेही करिति हराया
तदीय सत्व रैया ॥ ४१ ॥ **झूला** ॥ माई कीया अस्नान ॥ भया पूरन
सब ध्यान ॥ लुधा बिकळ करत प्रान ॥ भिच्छादान तुम दियो ॥ ४२ ॥
आर्या ॥ तितकेंहि सिद्ध करितां सत्व तिचें तें करावया मग्न । वदले
तरि जेवुं अह्मी जरि तूं होऊनि वाढिसी नग्न ॥ ४३ ॥ **झूला** ॥ दूर
छांडो तव वसन ॥ जबहि पायोगे अशन ॥ नहीं तो द्यांका अब असन ॥
और घरमों धरावूं ॥ ४४ ॥ **साकी** ॥ अतिधिवचन सुने साति अनु-
सूया दिलमों करत अंदेसा । उस बम्भन का कठिण मनोरथ पूरन करूं
मैं कैसा ॥ ४५ ॥ केका ॥ द्विजोक्त परिसोनियां स्मरुनि मानसीं तेधवां ।
स्वकांत-पद-तीर्थ घे करिं करोनियां तेधवां ॥ तथांवरिहि सिंचितां
शिशु लहान होती तिघे । क्षुधाविकळ होउनी रडति त्यांस अंकीं ति घे

टीपा-१ धक्यास. २ पाण्यानें. ३ धरास. ४ अर्धी ह्मणजे मागणारा अगर इच्छा
करणारा त्याचें इप्सित ह्मणजे ईच्छित त्यास. ५ ओ ह्मणून. ६ ओटी. ७ वेग. ८
आंदुळणारी-झोंकां देणारी.

॥ ४६ ॥ **ओंवी** ॥ ठेवी तिघांचे मस्तकीं कर । तंव तिघे तेही झाले
 कुमर । मग नग्न होउनि सत्वर । पाजी स्तन तयातें ॥ ४७ ॥ करुनि
 तयांची उदरतृप्ती । वसन नेसळी शीघ्रगती । मग घालोनि पाळखां-
 प्रती । पर्येदती ते जाहली ॥ ४८ ॥ **पद** ॥ ब्रह्मा, विष्णु आणि हर
 तिघे झाले कुमर ॥ बाळशब्दें रडतां ऐकुनि कळवळली ती सुकुमार ॥ ४९ ॥
 ॥ १ ॥ नग्न होउनी आली मुखीं त्यांच्या स्तन घाली ॥ मुख कुर्वाळुनि
 ह्मणे श्रमलां क्षुधेने व्याकुळता झाली ॥ २ ॥ लांबवूनी पाळण्यामाजी घाली
 तिघांजणां ॥ निजवी जैसी कौसल्या ते परम प्रीतीनें रघुराणा ॥ ३ ॥ ४९ ॥
पाळणा ॥ जो जो रे निजबाळा ऐसें बोले अनसूया ॥ जिचे मानसीं
 मुळींच नाहीं तिळतुल्य असूया ॥ ४९ ॥ उद्विज स्वेदज अंडज जारज
 ज्या चारी खाणी ॥ जळचर भूचर खेचर इत्यादिक नाना योनी ॥ सृजित,
 बहु श्रमलासी बाळा तूं तंव रजोगुणी ॥ बुद्धिमान तूं जगबुद्धीचा अधिष्ठाता
 असूनी ॥ जो जो ० ॥ १ ॥ पालन या विश्वाचें वसनाशन जीवनें करशी ॥
 निर्गुण नित्य निरामय परि तूं सगुणरूप होसी ॥ खळ दुष्टांच्या हनना नाना
 भवतार धरिसी ॥ अनन्य शरणागत झाले त्यां भक्तां उद्धरिसी ॥ जो जो ० ॥ २ ॥
 करुपातीं या चराचराच्या करितां संहारा ॥ श्रमलासी निजबाळा पंचानना
 उमावरा ॥ नागभूषणा गजचर्मांबरधरा दिगंबरा ॥ राघवचरितें गिरिजेप्रति
 सांगसि जगदुद्धारा ॥ जो जो ० ॥ ३ ॥ ५० ॥ **दिंडी** ॥ कुश समिधा घेऊनि
 मुनी आला । ह्मणे काय हा खेळ मांडियेला ॥ बाळ-स्वभाव नाहीं तुझा गेला ।
 सर्व वृत्तांत तिणें निवेदीला ॥ ५१ ॥ **छंद** ॥ आणुनी पुढें बाळ ठेविले ।
 पाहुनी मुनी फार हर्षले ॥ धन्य हो ह्मणे भाग्य हें तुझें । पुत्र जाहले तीन
 देव जे ॥ ५२ ॥ बाळ घेउनी नाचतो मुनी । हुंगि मस्तकीं गाल चुंबुनी ॥
 दृष्टि होय या साजिरेपणा । नेईं आंत गे दिव्यलक्षणां ॥ ५३ ॥
ओंवी ॥ ऐसे गेले बहु दिवस । परी मार्ग नाहीं जावयास । न सुटे बा-
 लपणाचा वेष । सामर्थ्ये विशेष अनसूया ॥ ५४ ॥ नारद सांगे तिघीं-

टीपा—आदुळणारी—झोंके देणारी. २ उत्पत्ति करात अक्षतां.

प्रती । काय निश्चित बैसल्याती । बालकें करूनी तिघांप्रती । अनसूया
 सती खेळवीत ॥ ५५ ॥ **साकी** ॥ कहत मुर्नासर अनसूयाके घरमो
 कथं तुमारे । सत हरनकू गये उने तो सबही शिशु करडारे ॥ ५६ ॥
ओंवी ॥ तरी आह्मीच आमुचे पती । सोडवूं आपले सामर्थ्यस्थिती ।
 अनसूया ते बापुडी किती । कायशी कीर्ति आह्मांपुढें ॥ ५७ ॥ ऐसें बो-
 लोनि अभिमानें । तिघी निघाल्या तत्क्षणें । लगबग धाविन्नल्या जाणें ।
 अनसूया-भवनीं पातल्या ॥ ५८ ॥ **झूला** ॥ सुनी नारदकी बात ॥
 गया तिनोबी सास ॥ जहां थाये निजकांत ॥ कहत हात जोरके ॥ ५९ ॥
अंजनी गीत ॥ तंव ती पातली सत्वर । केले तिघींसी नमस्कार ॥ काय
 आज्ञा पुसे सत्वर । बहू भाग्यें आलां ॥ ६० ॥ तिघी ह्मणती आमुचे पती ।
 आणून देईं शीघ्रगती ॥ येरी बाळकांच्या मूर्ती । आणुनियां ठेवी ॥ ६१ ॥
ओंवी ॥ तंव सारखे बाळ तिन्ही । बोलों नेणती वचनीं । तिघी च-
 कित झाल्या मनीं । परि कोणी नयनीं लक्षणा ॥ ६२ ॥ सर्वही सामर्थ्य
 वेंचलें । अभिमानें धैर्य गेलें । मग लोटांगण घातलें । चरण वंदिले
 तियेचे ॥ ६३ ॥ **दिंडी** ॥ ह्मणति देवी दे आमुच्या वरांतें । सती
 बोले ष्या ओळखून यांतें ॥ अह्मी नेणों दे तूंच अशा बोलें । करस्पर्शें
 सुर तिनें प्रकट केले ॥ ६४ ॥ **ओंवी** ॥ जैसे होते आमुचे पती । तैसे
 करूनि घा निश्चितीं । धन्य धन्य तुमची कीर्ती । पूर्ण सती पतिव्रता
 ॥ ६५ ॥ ऐकोनि शक्तित्रयाचीं वचनें । कृपा-युक्त अनसूयेनें । तिघांचे
 मस्तकीं स्पर्शितां करानें । पूर्व चिन्हें त्यां आलीं ॥ ६६ ॥ **आर्या** ॥
 आलों होतो ईच्या तेजा कपटेंकरूनि पळवाया । परि केलि इणें अमुची
 सुरता हो लागतां न पळ वायां ॥ ६७ ॥ झालों प्रसन्न आतां दंपति
 इच्छित वरास हो मागा । शाश्वत अस्मच्चरिता स्वस्थ करुनियां अविघ्न
 होमा गां ॥ ६८ ॥ बोले अत्रिमुनी तों सुत मज वरवा असो तुह्मांस-
 मजो । होचि मनांतील माझ्या इच्छा ऐशी असे तुह्मां समजो ॥ ६९ ॥ बो-

लति सुरवर न दिसे कवणा आझांसमान थोरपण । यास्तव भाझीच
 तुझे होऊं आत्मज तिचे स्वयें अपण ॥ ७० ॥ **दिंडी** ॥ असा देउनि
 यापरी त्या वरातें । पुसुनि सत्कारुनि देव मुनिवरातें ॥ जाति सकळहि
 सकलत्र निजपदातें । नमुनि मुकुटीं अनसूया-मृदु-पदातें ॥ ७१ ॥
आर्या ॥ मग होय विष्णुअंशें दत्त तसा ब्रह्म-देव तो चंद्र । दुर्वास
 मुनि झाला ज्याच्या अंशेंकरुनि तो रुद्र ॥ ७२ ॥ **ओंवी** ॥ मग देव-
 त्रयाची मूर्ती । करकमळीं झाली निश्चिती । दत्तात्रेय ऐशी ख्याती ।
 तिहीं लोकीं विशेष ॥ ७३ ॥ **आर्या** ॥ मार्गीप्रदोषकाळीं राका-मृग-
 शीर्षयुक्त बुधवारी । अत्रिगृहीं अवतरुनी जाला प्रगट स्वभक्त-कैवारी
 ॥ ७४ ॥ **नाहाणी** ॥ न्हाणी नाहाणी दत्तराया ॥ बहुत कौतुकें
 अत्रिजाया ॥ ध्रु. ॥ घेउनि अंकीं चक्रपाणी ॥ घालित सुरभी उष्ण पा-
 णी ॥ दत्त प्रभूवरी निजपाणी ॥ फिरवीत अनसूया न्हाणी ॥ न्हाणी० ॥ १ ॥
 छावुनि यत्स्वरूपीं स्नेहा ॥ मुकती भक्तराज मोहा ॥ अनुसूयेनें शिशु तो
 हा ॥ घालुनि माखियला स्नेहा ॥ न्हाणी० ॥ २ ॥ क्षम जो त्रिभुवन नि-
 र्माया ॥ न धरी जननानिक माया ॥ निजवूनी पदीं त्या निर्माया ॥ हरि
 मळ अनसूया माया ॥ न्हाणी० ॥ ३ ॥ यद्गुणगणन नन्हे अंकीं ॥ घेउ-
 नी दत्तराज अंकीं ॥ त्याचे श्रवण माय फुंकी ॥ निजवी मणिमय पर्यकीं
 ॥ न्हाणी० ॥ ४ ॥ जो मखभोक्ता घे हविला ॥ भक्तजनिं हृदयीं राहविला ॥ तो
 अनसूये नाहविला ॥ वामन तत्पदीं मोहविला ॥ न्हाणी० ॥ ५ ॥ ७५ ॥
पाळणा ॥ जो जो जो जो रे सुकुमारा ॥ दत्तात्रेय अवतारा ॥ निद्रा
 करिं आतां उदारा ॥ अद्भुतवरदातारा ॥ जो जो० ॥ ध्रु० ॥ कमलासन
 विष्णु त्रिपुरारी ॥ अत्रिमुनांचे घरीं ॥ सत्व हक्कं आले नवल परी ॥ भ्रम
 दवाडिला दूरी ॥ बाळा जो० ॥ १ ॥ प्रसन्न त्रयमूर्ती होउनी ॥ पुत्रत्वा पा-
 वुनी ॥ हर्ष जाहलासे त्रिभुवनीं ॥ दाटे ऋषिचे सदनीं ॥ जो जो जो० ॥ २ ॥
 पाळख बांधिला सायासीं ॥ निर्गुण ऋषीचे वंशीं ॥ पुत्र जन्मला अवि-
 नाशी ॥ अनुसूयेचे कुशीं ॥ जो जो जो० ॥ ३ ॥ षट्दश नामांसी आधार ॥

दत्तात्रेय अवतार ॥ कृष्णदासासी सुख थोर ॥ आनंद होतो फार ॥ जो
जो जो० ॥ ४६ ॥ ७६ ॥

उपसहार.

सारांश—पतिव्रतेचा महिमा अशा प्रकारचा आहे. अशा पतिव्रता
स्त्रिया ज्यांना प्राप्त होतात ते भाग्यवंत होत. पतिव्रता स्त्रियांस ईश्वर दे-
खील भीत असतो! त्या आपल्या प्रभावाने ईश्वराचा नवा अवतार करि-
तात. हणून हणतात—॥ जाणें संसारीं कांताची सार ॥ ध्रु० ॥ आपण
हेंच मागूं कीं—॥**अभंग**॥ हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥
अनुसुयेऐशी सती । देवा कधीं जन्मा येती ॥ ऐशा सती आह्वां माता ।
अत्रिमुनीसम ताता । दास हणु देउनि घालीं । आस तरि वा पूर्ण घालीं
॥ **आरती** ॥ त्रिगुण त्रयमूर्ती दत्त हा जाणा ॥ त्रिगुणीं अवतार त्रैलोक्य-
राणा ॥ नेती नेती शब्द नये अनुमाना ॥ अखंडसमाधी ध्याती योगी
मुनिजन ॥ १ ॥ जय देव जय देव जय जय श्रीदत्ता ॥ आरती ओंवाळूं
हरि संसारव्यथा ॥ ध्रु० ॥ सबाह्य अभ्यंतरीं तूं एक दत्त ॥ अभाग्यासीं
कैसी न कळे ही मात ॥ पराही परतली तेथें कैचा हेत ॥ जन्ममरणाचाही
पुरछासे अंत ॥ ज० ॥ २ ॥ दत्त दत्त ऐसें लागले ध्यान । हारपले मन
झाले उन्मन ॥ मीतूपणासी झाली बोळवण ॥ एका जनार्दनीं श्रीदत्त जाण
॥ ज० ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयजन्माख्यानं समाप्तम् ॥

सातवें मौक्तिक.

जयद्रथवध.

पूर्वरंगानिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदानिवहं । भ्रमरकुलानीक-
सेवितकपोलं । अभिमतफलदातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ १ ॥ इ०नमन व
ध्रुपद ह्यणावें. नंतर पुंडलीक वरदा हरि विठ्ठल इ० गजर, पुढें **अभंग** ॥
पतित मी पापी शरण आलों तूज । राखीं माझी लाज पांडुरंगा ॥ तारी-
येले भक्त न कळे तुझा अंत । थोर मी पतित पांडुरंगा ॥ द्रौपदी बहीणी
वैरी गांजीयेली । आपणाऐशी केली पांडुरंगा ॥ प्रन्हादाकारणें स्तंभी
अवतार । माझा कां वीसर पांडुरंगा ॥ सुदामा ब्राह्मण दरिद्रें पीडीला ।
आपणाऐसा केला पांडुरंगा ॥ तुका ह्यणे तूज शरण निजभावे । पाप
निर्दाळावें पांडुरंगा ॥ भक्तजनाग्रगण्य तुकाराम कीर्तनप्रसंगीं अखिल श्रो-
तृजनांस उपदेशरूपानें भगवंतास शरण जाण्याविषयीं बोध व्हावा ह्य-
णून प्रथम आपणच भक्त-काम-कल्पद्रुम श्रीपांडुरंगास शरण जाऊन प्रा-
र्थना करितात कीं—पतित मी पापी शरण आलों तूज । राखीं माझी लाज
पांडुरंगा ॥ या अनाद्यनंत भवसागरांत कामक्रोध-लोभादि प्रचंड वादळांनीं
उसळणाऱ्या चित्तवृत्तीच्या लाटांचे अनेक तडाके बसून बसून जर्जर व
त्रस्त झालेल्या जीवांस चिदानंदप्रदेशांत पोंचविणारी नौका श्रीपांडुरंग
हीच आहे. परंतु त्याचे ठिकाणीं भक्ति पाहिजे. पांडुरंगाऐशी नाव । तारी
भाव असतां ॥ भाव नसेल तर नुसतें विठ्ठल विठ्ठल ह्यणून काय उपयोग ?
घोडें काय थोडें वागवीतें ओझें । भावावीण वांझें पाठांतर ॥ १ ॥ तस्मात्
बद्ध व मुमुक्षु जनांनीं पांडुरंगास भाव धरूनच शरण गेलें पाहिजे. विषयी
जनांस शरण जाण्याविषयीं फारसा आग्रह नाही; कारण ते विषयांध अस-
ल्यामुळें त्यांस तो उपदेश इंद्रियसुखाचे आड येऊन हालाहलाप्रमाणें दु-
प्रांघ्रि वाटे! व ते उलट आमच्या विठ्ठलाची टर उडवितील. परंतु अशा

लोकांस विठोबा अण्गा ह्यणतात-॥ **श्लोक** ॥ विठले निर्विकारेऽस्मिन्
 विपरीतमतिस्तु यः । कोऽसौ केवलमित्येतन्महाराष्ट्रान् विचारय ॥२॥ नि-
 र्विकार अशा विठलान्या ठिकाणीं विपरीतपणा करणारांस काय ह्यणतात
 तें मराठी बोलणारांस विचारा ? विठल शब्द निर्विकार केल्यावर ढल ए-
 वढें शिल्क राहते व तें विपरीत ह्यणजे उलट वाचल्यास लड्ड शब्द होतो.
 तेव्हां निर्विकार विठलाचे ठिकाणीं विपरीतमतीचे लोकांस दुसरे काय
 नांव ? लड्ड ह्यणावें झालें. कारण हे विपयी पुरुष कसे असतात पहा-
 ॥ **श्लो०** ॥ दानं तपो मख इति त्रितयं पवित्रं । नेतुं क्रमाश्मृतधामगतिं
 क्षमं सत् ॥ तत्काम-दोष-कलुषं पुरुषा विधाय । प्रायः सुरोलय-गतिं स्पृह-
 यांति हंत ! ॥ ३ ॥ सुवृत्त-दर्शनां बाह्येऽभ्यंतरे कठिनात्मनां । बहुधान्यो-
 पमर्दाय खलैनां दृश्यते स्थितिः ॥ ४ ॥ अपकारस्य जनका उपकारविंशो-
 पकाः । पुरुषा न ततोऽन्ये तु दृश्यंते कठिना मम ॥ ५ ॥ तेव्हां अशा न-
 रांना नर तरी कसे ह्यणावें ? कारण ॥ **श्लो०** ॥ यो जात-प्रत्ययः स्वार्थे
 यश्चालपो यश्च कुत्सितः । नरास्त्रयस्ते नरकाः तत्संगं दूरतस्यजेत् ॥ ६ ॥
 ज्याचें स्वार्थ हेंच ज्ञान, जो हलकट व जो कुत्सित असे तीन प्रकारचे
 नर हे नरकच होत. व्युत्पत्तिशास्त्र पाहिलें तरी नर शब्दाला कप्प्रत्यय
 स्वार्थे अल्पे कुत्सिते चार्थे असा होता. तेव्हां नर+कम्=नरक असेच रूप
 सिद्ध होतें. सारांश जे विपयी नर त्यांस क्षणभर बाजूला ठेऊन मुमुक्षु ज-
 नांकारणेंच उपदेश करतात कीं- पतित मी पापी शरण आलों तूज ।
 राखीं माझी लाज पांडुरंगा ॥ असे ह्यणून पांडुरंगास प्राणिमात्रांने

टीपा-१ स्वर्ग, अन्यपक्षीं सुरा+आलय=दारुचा पिठा. २ चांगलें वर्तन दिवणारे,
 अन्यपक्षीं वल्लुकाकर. ३ अंतःकरणांत, पक्षीं आंतील भागीं. ४ बहुधा दुसःयांचा उपमर्द
 करण्यास, पक्षीं पुष्कळ धान्य मळण्यास. ५ दुष्टांची, पक्षीं खळें ह्यणजे धान्य मळण्याचीं
 स्थानें त्यांचीं. ६ अपकार करणारे, पक्षीं अकारयुक्त प्रकार उत्पन्न करणारे. ७ उपकार
 नष्ट करणारे, पक्षीं उकारयुक्त प्रकार-जसे पुरुष-पु=रुष. रुष+प=परुष.

शरण जावें. ॥ श्लोक ॥ भ्रमयाति भवंपित्तं चेद्भ्रज नरसूत-शेखरं कृष्णं ।
संदोरसेन सहसितमनुवृष्टिकं सर्वथा त्यज स्नेहम् ॥ ७ ॥ पतितानां संसा-
रांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनां । एकं महदुपदिष्टं कष्टहरं चक्रिणो हि गुण-
भजनम् ॥ ८ ॥ संसारे वर्तमानस्य नाना-दुष्कृति-कारिणः । यदि ते नरैका-
द्वीतिः कृष्णमेकं समाश्रय ॥ ९ ॥ अशा प्रकारें कृष्णपरमात्माच आपणांस
उद्धरणारा असल्यामुळें त्यास अत्यंत दीनपणें शरण गेलें पाहिजे. ॥पद॥
रामकृष्ण नरहरे स्वामिन् रामकृष्ण नरहरे । कधि करिशिल वा दया दयाळा
गर्भवास हा पुरे ॥ ध्रु० ॥ काय करूं मी वरें सांगा काय० ॥ कळों येति
मज माझे दोष-गुण चित्त परी नावरे ॥ १ ॥ विपयीं मन नावरे सदोदित
वि० ॥ कामक्रोध हे चोर लुटिति मज प्राण होति घाबरे ॥ २ ॥ धांव
धांव धांव रे सत्वर धांव० ॥ बुडतों भवसागरीं दीन हा उद्धरिं अपुल्या
करें ॥ ३ ॥ विचार मज न स्फुरे न कांहीं विचार० ॥ केंवि गति होईल झ-
णुनियां जिव हा अंतरिं झुरे ॥ ४ ॥ प्रार्थितसें आदरें आतां एक प्रा० ॥
असें करीं तव नाम निरंतर पंत विवृल स्मरे ॥ ५ ॥ १० ॥ अशा प्रकारें
जर नम्रतापूर्वक प्रभूस शरण गेलें तर तो आपणांस संकटसमुद्रांतून पार
पाडण्यास धांव घेणार नाही काय ? ॥ श्लोक ॥ मातंगोपि प्राप मुक्तिं
दुरापां भक्त्या पद्मं पद्म-नाभे समर्प्य । तद्विप्राद्याः शुद्धजन्मा न एव नैवे-
प्यन्ते शार्ङ्गिणः प्रीणनाय ॥ ११ ॥ भक्तीला जातीचे श्रेष्ठवाची जरूर
नाहीं. पहा गजेंद्रानें एक पद्मच विष्णूला समर्पण केलें व दुर्लभ मुक्ति
मिळविली. त्याप्रमाणें अंत्यज सुद्धां मुक्तीला गेला, मग विशुद्ध कुळांतील
ब्राह्मणादिक ईश्वराला आवडणार नाहीत काय ? परंतु आमचा ओढा

टीपा-१ भोंवळ करील. २ संसाररूप पित्तविकार. ३ ग्रहण कर. ४ सूतशेखर मात्रा,
पक्षीं सारथिश्रेष्ठ. ५ काळी, पक्षीं कृष्ण. ६ साधूची वाणी, पक्षीं दूध ७ स्मितयुक्त, पक्षीं
शकैरायुक्त. ८ प्रत्येक क्षणस, पक्षीं वेलची घालून. ९ पुत्रादिकांवारील प्रेम, पक्षीं
तेलकट. १० कृष्णलीलांचें गुणग्रहण, पक्षीं रहाटाचे दोरीचें ग्रहण. ११ नरकाची
भीति, पक्षीं नरकासुराची भीति (कृष्णानें नाना दुष्कृतिकारक असा नरकासुर
मारला आहे ही गोष्ट येथें अनुसंधेय आहे).

निरंतर द्रव्यार्जनाकडे ! आमचें मन निरंतर विषयासक्त. आमच्यावर कामक्रोधादिकांचा निरंतर ताबा ! या कारणांनीं आह्मी त्या परमात्म्यास अंतरत आहोंत. तर विवेकबलानें कामक्रोधांची योजना क्षुद्र विषयांपेक्षां ईश्वरप्राप्तीकडे केल्यास केवढी बरें मजा होईल ? ॥ पद ॥ काम असावा ईश्वरभजनीं । लोभ करावा तदृणश्रवणीं । मोहें गुंगुनी कृष्णपदाब्जीं । मधुपचि कीं व्हावें ॥ गर्व वहावा तच्छक्तीचा । मात्सर्ये झणीं चित्सौख्याचा । लाभ करावा, दुर्बुद्धीचा । क्रोधें कीं त्याग ॥ १२ ॥ याप्रमाणें कामक्रोधादिकांस ईश्वरप्राप्तीकडे योजून आत्यंतिक सुख संपादन करावें. षड्रिपु जरी दुष्ट आहेत तरी चतुर पुरुष शत्रूंनाही वश करून कामें साधीत असतात. शत्रूंच्या वेढ्यांत न सांपडतां त्यांस वरवर प्रेम दाखवून व त्यांशीं सख्य करून त्यांच्यावर आपला कायमचा शह बसविणें यांतच चातुर्य आहे. विचारी पुरुष शत्रूंपासूनही स्वकार्य साधितात व अविचारी पुरुष मित्रांपासून कार्यनाश करून घेतात. सोमल अविचारानें सेवन केल्यास प्राणनाश करील, पण तोच चांगल्या वैद्यास लोकांचें प्राणरक्षण करण्याचे कामीं उपयोगीं पडतो. त्याचप्रमाणें कामादिक हृदयस्थ षड्रिपु व अत्यंत ओढाळ असें मन यांचीही गोष्ट आहे. कामादिकांप्रमाणेंच मनाचा ओढाळपणा विचारबलानें घालवितां येतो. कळप सोडून शेतांत भटकणाऱ्या ओढाळ गुरास गुराखी गळ्यांत लोढणें बांधून त्याचा ओढाळपणा घालवितो, त्याप्रमाणेंच मनाचा ओढाळपणा घालविला पाहिजे. ॥ श्लो० ॥ मन हें ओढाळ गुरूं परधनपरकामिनीकडे धावे । यास्तव विवेकपाशें कंठीं वैराग्यकाष्ठ बांधावें ॥ १३ ॥ हें मन मोठें दुष्ट आहे, याचें बाह्यस्वरूप व नाम जरी निरुपद्रवी दिसलें, तरी तें अंतः कुटिल आहे तें चांगल्या मी मी ह्मणणारांसही फसवितें. पाणिनीनें मनाला नपुंसकांत घातलें आहे, असें जाणून एका गृहस्थानें आपल्या प्रियेकडे हा विश्वासु जासूद पाठवून दिला ! पण मनानें तेथेंच ठाणें दिलें, तेव्हां तो गृहस्थ ह्मणतो-॥ श्लो० ॥

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः । तत्तु तत्रैव रमते हेताः पाणि-
निना वयम् ॥ १४ ॥ अशी मनाची विषयलंपटता पाहून एक गृहस्थ
हणतो— ॥ श्लो० ॥ मनः कुत्रोद्योगः सपदि वद ते गम्यपदवीं । नरं वा
नारीं वा गमनमुभयत्राप्यनुचितं ॥ यतस्ते क्लीबत्वं प्रतिपदमहो हास्य-
जनकं । जनस्तोमे मा गास्त्वमनुसर हि ब्रह्म परमम् ॥ १५ ॥ अर्थ—
मना, तुझा बाबा कोणीकडे जाण्याचा विचार आहे तो लवकर सांग
पाहू ? मनः—कां बरे ? गृ०—एवढ्याचसाठीं कीं तूं पडलेस क्लीब,
तेव्हां पुरुष अगर स्त्री यांजकडे तुझे जाणें बरें नाहीं. कारण पावलोपावलीं
तेथें तुझी विडंबना होईल, हणून तूं लोकसमुदायांत जाऊं नको. मनः—
तर मग मीं जावें तरी कुठें ? गृ०—आपल्या जातींत जा. तूंही नपुंसक,
ब्रह्महि नपुंसकच; तेव्हां ब्रह्माकडे गेलेस हणजे तुझी योग्य संभावना
होईल. अस्तु, याप्रमाणें विचारानें मनाचें आकलन करून त्यास ईश्वर-
चितनाकडे गुंतविलें पाहिजे. कृष्णपरमात्म्याच्या चरणकमलीं जर मन
जडलें तर इहा-मुत्रलाभ होणार आहे. ॥ श्लो० ॥ मनो न रोचते तुभ्यं
कृष्ण-भक्ति-लता यदि । वैपरीत्यं सदा कृष्णे तर्हि चित्रं फलागमः
॥ १६ ॥ अर्थः—मना, जरी तुला कृष्णभक्तिवट्टरी आवडत नाहीं व
कृष्णाचे ठिकाणीं तुझा सदोदित विपरीतपणा, तरी असें असतां तुला फ-
लागम होतो हें आश्चर्यच हणावयाचें. मन याची विपरीत स्थिति नम
अशी होते, तेव्हां नमन केल्यावर फलप्राप्ति झालीच पाहिजे. अस्तु, याप्र-
माणें निरंतर ईश्वरचरणीं मनाला गुंतवून त्यास शरण गेलें असतां तो प्रभु
आपणांस संकटांतून मुक्त करितो. यास्तव तुकोबा प्रार्थना करितात कीं
पतित मी पापी शरण आलों तूज । राखें माझी लाज पांडुरंगा ॥ पांडु-
रंगानें संकटसमयीं कोणाचें व कसें रक्षण केलें याचें उदाहरण दाखवि-
ण्याकरितां जयद्रथवचाचा वृत्तांत कवि वर्णन करतात.

टीपा—१ घात केला, फसविलें. २ लोकसमुदायांत.

जयद्रथवधाख्यान.

श्लोक ॥ सौभद्र-शोक-विवशें रचिलें पणातें । कुंतीसुतें समजल्या-
विण आपणातें ॥ तें वाक्य सत्य करवी तव पूर्वजाचें । श्रीकृष्ण नाम भ-
ज त्यासि अपूर्व ज्याचें ॥ १ ॥ मी मारीन जयद्रथासि समरीं जों भानु
आहे नभीं । नाहीं होमिन देह हा हुत-वहीं सर्वात्मनाही न भी ॥ ऐसें बो-
लुनि वाक्य त्यापरिस तो केला असे नेम रे । रक्षूं त्यासि बळें घडो मग
तसें तो स्वापमानें मरे ॥ २ ॥ यानंतरें जथुनि कौरव-राज-सेना । आली
कशी अवनि-मंडळ जें दिसेना ॥ तों पार्थ-सैम्यहि सर्वेचि मिघे रणाला ।
ज्या इंद्रही परि नव्हे क्षम वारणाला ॥ ३ ॥ सूची-व्यूह तयांत पद्म र-
चिलें राहे तदभ्यंतरीं । राजा सैधव तो जयद्रथ करी चिंता तरी अंतरीं ॥
व्यूहाच्या वदनीं कृतांतसमसा आचार्य राहे बळे । जे जे ज्या स्थळिं ठे-
विले नृपवरें ते राहिले तुंबळें ॥ ४ ॥ वदे कृष्ण पाहें नरा, द्रोण हा रे ।
सामिच्छान्नवेत्ता रणीं जो न हारे ॥ जयाचे शर-त्रात भात्यांत कोरे । तयाशीं
वृथा जुंझ लावूं नको रे ॥ ५ ॥ पंचाशीति जयासि वर्षगणना औ-
पांडुता मस्तकीं । युद्धीं द्रोण तथापि दुर्धर दिसे हस्ती जसा मस्त कीं ॥
पार्था तूं न भिडें तयासह नको तो आजि नाटोपतो । पाहा दुःसह
वाटतो मज रणीं याचा खटाटोप तो ॥ ६ ॥ नमस्कार दूरोनियां सव्य-
साची । करी बाण-योगें गुरूला तसाची ॥ सवेगें पुढें तो पृथा-पुत्र धां-
वे । धैर्य प्रतिज्ञा तयातें वधावें ॥ ७ ॥ आले वीर समस्त धीर धरुनी
जे सैन्य कीर्तिस्वरें । कोपा-विष्ट विशिष्ट दीप्ति मिरवे ज्यांची सुवार्तस्मरें ॥
सोडी बाण अनेक पार्थ समरीं बाणासि ने मस्तकीं । वीराचा शर एक-
ही न चुकतां लागेच नेमस्त कीं ॥ ८ ॥ सँव्या-पसव्यकृत-सायकतां-
डवानें । कोळें पराजित रणीं रण पांडवानें ॥ घालूं शके कवण यापरि

टीपा—१ अभिमन्यूच्या शोकानें व्याकुळ होऊन. २ सिंधु देशाचा. ३ बाणस-
मूह. ४ पंचायशीं. ५ पांढरे केस, ६ ज्याविषयीं. ७ दोनीं हातांनीं बाण मारणाऱ्यांन.

वीर घाला । जैसा मृगांत मृग-राज तसा निघाला ॥ ९ ॥ कौंतेयाप्रति
 देवकीय वदला हे भागले वाहरे । जाले फार तृपार्त यत्न करणें जेणें पिपा-
 सा हरे ॥ बोले पार्थ जळासि यांसि जपतो मी वारुणास्त्रा रणी । या
 वारांसहि वारितो गज जसा सक्रोध आधोरणी ॥ १० ॥ तत्काळ
 वाणी रचिळीच पार्थे । वारोनियां वीर-बळें अपार्थे ॥ केळे युगा-
 पासुनि मुक्त देवें । सर्वेचि ते घोटकें वासुदेवें ॥ ११ ॥ आर्द्र-पृष्ठ-हय पाजुनि
 पाणी । दों करीं चतुर नी-रँज-पाणी ॥ देखती कुतुक सैनिक सारे । बोलती
 प्रबळ पार्थ कसा रे ॥ १२ ॥ धों धों दुंदुभि वाजल्या उचलला सैन्यां
 धुरोळा नभा । गेला सर्व दिशा तमोर्मय पहा जाला रवी हानर्भा ॥ मारावा
 व्यसनस्थ पार्थ वदती आहे रथावेगळा । होतां सज्ज कदापि हा न उतरे
 काळाचियाही गंळां ॥ १३ ॥ राजे भद्रप शाल्व सैधव शिबी त्रैगर्तकां-
 बष्ट जे । होगंध्रांग कर्लिंग वंग यवन प्राग्ज्योतिषावंत जे ॥ इत्याद्यद्भुत-
 कोप कोप-निभृत स्वाकर्षचाप स्वरे । आले सन्मुख ते क्षणीं विमुख ते केले
 प्रतापें नरें ॥ १४ ॥ शार्खां-मृग-ध्वज बहूत विशाळ वाटे । यासीं भिडाल
 तरि लाविल मृत्युवाटे ॥ गांडीव-मुक्त-शर वाजति हे सणाणा । ऐसा
 धनुर्धर कसा स्वमनासि नाणा ॥ १५ ॥ कां उकाळित असां परतावें ।
 आमुच्या तरि मते परतावें ॥ गर्जतो विजय दुर्गमें रावें । कां अशासि
 खवळोनि मरावें ॥ १६ ॥ संजोगिले तुरग शीघ्र रथासि देवें । केले पहा
 सुकृत पांडुसुते सैदेवें ॥ दे हात पार्थ चढतां स्वरथावरी तो । एक्या करे
 हयचतुष्टय सांवरीतो ॥ १७ ॥ होता असा मगरथारुढ कैटभारी । बोले
 नरा मन तुझे न भया उभारी ॥ अस्ताचला स्वतिलकौकृत भानु गेला ।
 वेड्या जयद्रथवधास्तव तूं भुकेला ॥ १८ ॥ हे क्लिष्टे वाक्य पडतां श्रवणीं
 विलोकी । सूर्याकडे मग ह्मणे मुख केंवि लोकीं ॥ दावूं अतःपर करूं न शकें

टीपा— १ घोडे. २ तहान. ३ माहात. ४ अकृतार्थ. ५ जोखड. ६
 घोडे. ७ कमळासारखे हात असलेला कृष्ण. ८ अंधकारमय. ९ तिस्तेज. १० मृत्यूच्या
 लगणांत. ११ वानरध्वज अर्जुन. १२ तळमळत. १३ शत्रूच्या तापानें. १४ शब्दानें.
 १५ दैवशाळीनें. १६ दुःसहायक.

पणातें । हें वाक्य सत्य करि होमिन आपणातें ॥ १९ ॥ गद्य ॥
 एष जीवितेषुसैधवो वीरैर्महारथैः कृनः षड्भिर्मध्ये भीतस्तिष्ठति षड्धानेतान-
 निर्जित्य निर्व्याजं हंतुं न शक्यो जयद्रथो तोद्ययोगं सूर्यस्यावरणं विधास्या-
 मि ॥ २० ॥ अच्युत हें समझला जगदांतरात्मा । बोले शतक्रतुसुताप्रति तो
 महात्मा ॥ कां धाकलास इतकांतचि या वधाया । पाहें कशी रचितसें
 निज-योग-माया ॥ २१ ॥ उणें तुझे या स्वजनीं दिसावें । रथीं तुझ्या
 म्यां मग कां वसावें ॥ मनीं असे कार्य तुझे सजावें । उगेंचि वाटे मज तूं
 खिजावें ॥ २२ ॥ गद्य ॥ जीविता-कांक्षी सिंधुराट् अस्तं गत इति व्यक्त-
 द्रक्ष्यत्येको हर्षेण दुराचारः स आत्मानं कथंचन न गोप्यति ॥ २३ ॥ श्लोक ॥
 समीप आले नृपलोक सारे । पाहों मेरे अर्जुन हा कसा रे ॥ कोणी
 नरासी करिती खटाळी । ते मारिती हांसुनि मूर्खे टाळी ॥ २४ ॥ साधावया
 अर्जुन-कामनेला । अस्तासि मार्तंड निकाम नेला ॥ प्रमोद झाला धृतराष्ट्र-
 जाला । कीं आज हा सैधव वीर झाला ॥ २५ ॥ पश्य सिंधुपतिं वीरं प्रेक्ष्य-
 माणं दिवाकरं । अयं कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मनः ॥ इत्येवं
 केशवेनोक्तः पांडुपुत्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरर्काग्निस-
 न्निभैः ॥ २६ ॥ पार्था तो रवि हा जयद्रथहि हा हें लक्ष लावीं बरें । बोले
 अर्जुन लाविलें हरि वदे मारीं जगच्छेखरें ॥ ऐसें त्याप्रति बोधितां झडकरी
 त्या सैधवाचा गळा । गेला तोडुनि अर्ध-चंद्रविशिखें कीं मस्तकावेगळा
 ॥ २७ ॥ आधींच पार्था सुचवोनि देवें । तो वारिला योगहि वासुदेवें ॥
 तों देखिला भास्कर सैनिकाहीं । उपाय तेव्हां न चलेचि कांहीं ॥ २८ ॥
 ॥ गद्य ॥ राजन् ततो विनिहिते सिंधुराजे दुःखाद्राश्रूणि मुमुचुर्निराशाश्चा-
 भवन्जये महाबाहुरर्जुनश्च पांचजन्यं दध्मौ ॥ २९ ॥ श्लोक ॥ दुर्योधना-
 दिक सशोक सलज्ज झाले । त्यांचे प्रमोदभरदीपक ते विशाले ॥ केला जई
 विजय दुर्जय वासुदेवें । हें वाचिजे हरिकथामृत कीं सदैवें ॥ ३० ॥ श्रीशक्ति कर्ण
 मग भीमसुतासि मारी । त्याचा प्रताप बहु तीव्र विरांसि मारी ॥ तें आय-
 का वदत वामन लीन वाचा । मेला पुढें तनय द्रोण अशी कुशाचा ॥ ३१ ॥

उपसंहार.

अभिमन्यूचा वध युद्धधर्माप्रमाणें न करितां केवळ अन्यायानें करून जयद्रथानें अभिमन्यु आसन्नमरण असतां त्यास लत्ताप्रहार केला, यामुळें अर्जुनास अत्यंत क्रोध येऊन त्यानें जयद्रथास उदईक, सूर्यास्ताचे पूर्वी मारीन अथवा तो न मेल्यास मी अग्निकाष्ठें भक्षण करीन, अशी प्रतिज्ञा केली. मानी पुरुषांस अपमानापेक्षां मरण बरें वाटतें. स्वाभिमान ज्यांच्या अंगांत आहे त्यांनीं ढोळ्यावर कातडे ओढून अपमानानें दिवस कंठण्यापेक्षां अग्निकाष्ठें भक्षण करावीं किंवा असलेलें तेज प्रसंगी प्रकट करावें हेंच योग्य. अर्जुनानें जयद्रथाशीं युद्धास आरंभ केला, परंतु जयद्रथ व्यूह-रचना करून मध्यभागीं दडून बसला व द्रोणाचार्यांसारखे वीर त्याचें रक्षण करित होते. अशा प्रसंगीं इतक्या वीरांचा पराजय झाल्यावांचून जयद्रथाशीं सामना करणें शक्य नव्हतें, व एका दिवसांतच ही कामगिरी आटोपावयाची होती, ह्मणून कृष्णांनीं योगबलानें सूर्याचा अस्त केला. त्यामुळें जयद्रथ निर्भयपणें अर्जुन अग्निकाष्ठें कशीं भक्षण करितो हें पाहण्यासाठीं पुढें आला व टाळ्या पिटूं लागला, इतक्यांत श्रीकृष्णानें आपली माया आंवरून घेतली. सूर्य क्षितिजावर दिसूं लागला, त्याबरोबर अर्जुनानें जयद्रथाचा वध केला. यावरून शठे शाठ्यं हा न्याय भगवत्संमत दिसतो. तसेंच निराशेनें रडत बसण्यापेक्षां व शत्रूस शिव्याशाप देत बसण्यापेक्षां कृतीनें अपमानाचें परिमार्जन करणें यांतच पुरुषार्थ आहे. दृढनिश्चय असल्यावर कार्यसिद्धि झालीच पाहिजे इत्यादि बोध घेण्यासारखा आहे. सामर्थ्याचे घमेंडींत दुसऱ्याचा छळ व अमान केला असतां त्याचें फळ आपणांस केव्हां तरी भोगावेंच लागतें. असो, अर्जुनास जय प्राप्त झाला तो त्यास कृष्ण परमात्मा साह्य होते ह्मणूनच. होय, नाहींपेक्षां त्यास अग्निकुंडांत प्रवेश करण्याचाच प्रसंग होता. सारांश, परमात्मा आपले भक्तांचें सारथ्य करून त्यांचें रक्षण करितो व लाज राखतो ह्मणून तुकाराम ह्मण-

तात—पतित मी पापी शरण आलों तुज । राखीं माझी लाज पांडुरंगा ॥
 तेव्हां हेंच मागणें देवापाशीं मागूं कीं—हेंचि दान दे गा० ॥ इत्यादि ॥
आरती—कृष्णाची ॥ ओंवाळूं आरती मदनगोपाळा ॥ श्यामसुंदरगळां
 वैजयंती माळा ॥ ध्रु० ॥ चरणकमळ ज्याचें अतिमुकुमार ॥ ध्वजवज्रां-
 कुश ब्रीदाचा तोडर ॥ ओं० ॥ १ ॥ नाभिकमळीं ज्याच्या ब्रह्म्याचें
 स्थान ॥ हृदयीं पदक शोभे श्रीवत्सलांछन ॥ ओं० ॥ २ ॥ मुखकमळ
 पाहतां सूर्याच्या कोटी ॥ मोहियेलें मानस कोंदियेळी दृष्टी ॥ ओं० ॥ ३ ॥
 जडित मुकुट ज्याचा दैदीप्यमान ॥ तेणें तेजें कोंदलें अवघें त्रिभुवन
 ॥ ओं० ॥ ४ ॥ एका जनार्दनां देखियेलें रूप ॥ रूपधि पाहतां तेव्हां
 झालें तद्रूप ॥ ओं० ॥ ५ ॥

इति जयद्रथवधाख्यानं समाप्तम्.

आठवें मौक्तिक.
श्रीमहाबळभटचरित्र.
पूर्वरंगनिरूपण.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अविरलजलमदानिवहं । अमर-कुलानीक-सेवित-कपोलं ।
 अभिमतफल-दातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ १ ॥ (इति नमन, नंतर
 भजन, नंतर गजर, नंतर पद ह्मणावें.) ॥ पद ॥ स्मर मानव हरिच्या
 पायां । किती उगाच शिणशिल वायां ॥ ध्रु० ॥ गुणमय दुर्धर व्यापुनि भ-
 रली । दुस्तर अहरिमाया रे ॥ १ ॥ यत्न जपाया करिसी रुपाया । चिं-
 तिसि किति सुत जाया रे ॥ २ ॥ स्वपदीं जाया दुःख हराया । विठ्ठल-
 विभुगण गाया रे ॥ ३ ॥ ध्रुपद ह्मणावें ॥ दत्तराज माउली । जय दत्तात्रेय
 माउली । गुरुराज माउली । जय जय स्वामिराज माउली । दत्त दत्त जय
 दत्त ॥ ३० नमन, पुंडलीक वरद हरि विठ्ठल ३० गजर करावा.

आदौ कीर्तनसमयाचे ठिकाणीं जनांचा उद्दारा व्हावा ह्मणून त्यांस ह-
 रिभक्ति करण्याविषयीं सत्पुरुष उपदेश करितात. कारण परमात्मा केवळ
 भक्तिप्रिय आहे. तुकाराम महाराज ह्मणतात—॥ **अभंग** ॥ घेऊनियां च-
 क्रगदा । हाचि धंदा करितो । भक्तां राखे पायांपाशीं । दुर्जनांसी संहारी ॥
 तुका ह्मणे पुरवी इच्छा । जया तैसा विठ्ठल ॥ १ ॥ असा प्रभु आपल्या
 भक्तांचें रक्षण करीत असतो. अर्जुनासहि गीतेंत सांगितलें आहे कीं ‘ स-
 र्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज. ’ याकरितांच सत्पुरुष सांगतात—॥ स्मर
 सखया हरिच्या पायां किति उगाच शिणशिल वायां ॥ ध्रु० ॥ आतां ‘सर्व-
 धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ’ असें ह्मटलें, यावरून आपणांस सुधारक
 ह्मणवून घेणारे ह्मणतात “ ह्मणूनच आह्मी संध्या करीत नाहीं, कीं श्राद्ध-
 हि करीत नाहीं. सोंवळें ओंबळें; भक्ष्याभक्ष्य; पेयापेय, यांबद्दल विधिनिषेध
 बाळगीत नाहीं, आणि परमहंसाप्रमाणें पाहिजे त्याच्या हातचें खाण्यास त-
 यार ! तेव्हां आह्मी गीतावाक्याप्रमाणें वागत असल्यामुळें ईश्वरास प्रिय

आहों. 'मामेकं शरणं ब्रज' ह्मटलें, याकरितां देव एकच असल्यामुळें राम, कृष्ण, गणपति, हसोबा इत्यादि खंडीभर देव आह्मी मुळींच मानीत नाहीं. निर्गुण निराकार अशा एकाच देवाचें आह्मी ध्यान करितों! तेव्हां आमच्यासारखे भगवद्भक्त कोण आहेत!" परंतु तुकाराम महाराज ह्मणतात—मुक्त स्थिति अंगीं न बाणतां जो श्रुतिस्मृतिप्रणीत कर्म टाकून देतो तो केवळ नराधम होय. ॥ **अभंग** ॥ धर्म रक्षावयासाठीं । करणें आटी आह्मांसी ॥ ध्रु० ॥ वाचा बोलों वेद नीती । करूं संतीं केलें तें । न बाणतां स्थिती अंगीं । कर्मत्यागी लंड तो ॥ तुका ह्मणे अधम त्यासी । भक्ती दूषी हरीची ॥ २ ॥ सारांश कर्मत्याग करून पाहिजे तसें निरंकुशत्व गाजविल्यानें सुधारक ह्मणविणारे साधु होत नाहीत. केवळ इंद्रियांची तृप्ति व्हावी ह्मणून गीतावचनाचा आधार घेऊन धर्माला व कर्माला झुगारून दिल्यानें नरकप्राप्तीच व्हावयाची. कारण अशा नास्तिक लोकांची स्थिति 'न काशी मक्का वा शिव शिव न हि दुर्न यवनः' अशी असते. वेदप्रणीत धर्म पाळलेच पाहिजेत असें तुकाराम ह्मणतात. ॥—**अभंग** ॥ अति वादी नव्हे शुद्ध या बीजाचा । ओळखा जातीचा अंत्यज तो ॥ वेद श्रुति नाही ग्रंथ ज्या प्रमाण । श्रेष्ठाचें वचन न मानी जो ॥ ध्रु० ॥ तुका ह्मणे मद्यपानाचें मिष्टान्न । तैसा तो दुर्जन शिवों नये ॥ ३ ॥ तेव्हां चित्त-शुद्धी-करितां श्रुति-स्मृति-प्रणीत कर्म केलींच पाहिजेत. कर्म कोणासच सुटणार नाही. 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः.' जनकादिक कर्मानेच सिद्धि पावले. 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदन्ति मानवाः।' सारांश, कर्मा-मुळें चित्तशुद्धी, चित्तशुद्धीपासून ज्ञान व ज्ञानापासून मोक्ष असा परस्पर-संबंध आहे. कोणी ह्मणेल कीं ज्ञानोत्तरकालीं कर्माची काय गरज? परंतु तत्ववेत्ते पुरुषहि 'गुणा गुणेषु वर्तते' या न्यायानें कर्म करितात. लोकसंग्रहार्थ तीं करावीं लागतात. बाप संध्या करील तर मुलगा करणारना? आपण तत्त्वज्ञानी आहों, ह्मणून त्यानें संध्या, वैश्वदेव इत्यादिकांस फांटा दिला तर मुलें तेंच अनुकरण करणार. मुलांची अंतर्दृष्टी नसल्यामुळें आपला

बाप तत्त्वज्ञानी आहे हें त्यांस कळत नाही. ते केवळ बहिर्दृष्टीमें त्याचें बाह्य
 आचरण पाहतात, व तेंच अनुकरण करितात. एकाद्या मोठ्या विद्वान् व
 व शिष्ट मनुष्याचें आचरण पाहून त्याप्रमाणें सामान्य लोक वागत अस-
 तात. याकरितां स्वतः जरूर नसली तरी तत्त्वज्ञानी शिष्टजनांनीं सामान्य
 लोकांस वळण लागण्याकरितां कर्म केलींच पाहिजेत. ॥ श्लो० ॥ यद्यदाच-
 रति श्रेष्ठः स्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥४॥
 सारांश, आपण कर्म सोडलीं तर सामान्य अज्ञानीहि तीं सोडतील. याक-
 रितां आपल्या आचरणानें त्यांचा बुद्धिभेद होऊं नये, हणून सावधपणा
 ठेविला पाहिजे. 'न बुद्धिभेदं जनयेत् ह्यज्ञानां कर्मसंगिनां' असें गीतेंत
 सांगितलें आहे. प्रत्यक्ष परमात्म्यानेंहि कर्म सोडलें नाही, मग इतरांची काय
 कथा ? ॥ पद ॥ अर्जुना श्रेष्ठ जें करिति, धर्म तो हणति, त्यासि अनुसरति,
 इतर जन तेही । जगिं ऐसा नियमचि पाहीं ॥ ध्रु० ॥ यालागिं ज्ञानि जे होती।
 विधिपूर्वक कर्म करिती । पाहीं कसि माक्षिच रीती ॥ चाल ॥ मज-
 काय उणें रे सांग, पूर्ण निःसंग तरी मी सांग, कर्मिंचें घेई । कर्तव्य मला
 जरि नाही ॥ अर्जुना ॥ श्रेष्ठ मी सोडिन जरि हीं कर्म । जन होतिळ नष्ट
 अधर्म । जाणुनिही गूढ सुवर्म ॥ चाल ॥ या लोकसंग्रहालागिं, फली सुविरागि,
 होउनी अवधी, क्रिया विबुधांहीं । आचरणें योग्यचि होई ॥ अर्जुना ॥
 जे कर्माचे अधिकारी । त्यांना निजधर्मचि तारी । नैष्कर्म्य तयां अप-
 कारी ॥ चाल ॥ बोधितां तयां परमार्थ सर्व तो व्यर्थ, होउनी अर्थ,
 मिळेना कांहीं । परि भोळा भावहि जाई ॥ अर्जुना ॥ ५ ॥ आतां हीं कर्म
 करावयाचीं खरीं, परंतु तीं चित्तशुद्धीवांचून केल्यास व्यर्थ होत. ॥ अभंग ॥
 तीळ जाळिले तांदुळ । कामक्रोध तैसेचि खळ ॥ कांरे शिणलासी वाउगा ।
 न भजतां पांडुरंगा ॥ ध्रु० ॥ मानदंभासाठीं । केली अक्षरांची आटी ॥
 तप करुनि तीर्थाटन । वाढविला अभिमान ॥ वांटिलें तें धन । केली अ-
 हंता जतन ॥ तुका हणो चुकलें वर्म । केला अवघाची अधर्म ॥ ६ ॥
 सारांश, वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें चित्तशुद्धीपूर्वक कर्म करावें. परंतु ईश्वर-

नामस्मरण हा सोपा मार्ग असून तो चारही वर्णांस भवसमुद्रांतून तारणारा आहे. वेदपठणाचा अधिकार सर्वांस नाही; परंतु नामस्मरणाचा अधिकार सर्वांस आहे. नामस्मरणास जातिभेद आढयेत नाही. नामस्मरण हा सर्वांस साधारण असा धर्म होय. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र सर्व एका मेळ्यांत उभे राहून सप्रेम भगवद्भजनाचा घोष करूं लागल्यानें सर्वत्र परस्परविषयक प्रेमबंधन उत्पन्न होईल. सारांश, नामस्मरण व भक्ती यांपुढें वेदप्रणीत धर्म सुद्धां थोडासा खालच्याच पायरीचा होय. कारण 'यस्य निश्चसितं वेदाः' असा जो परमेश्वर त्याची ओळख होऊन तो अनुभवांत उतरणें हेंच वेदाध्ययनाचेंही अंतिम साध्य आहे. ह्मणून तुकोबा ह्मणतात—॥ **अभंग** ॥ वेद अह्मांवरि रूसळा । आर्ह्या धरिलें त्याच्या बोला ॥ **अभंग** ॥ वेदांचें गव्हर न कळे पाठकां । अधिकार लोकां नाही येरां ॥ विठोबाचें नाम सुलभ सोपारें । तारी एकसरें भवसिधू ॥ जाण त्या असाभ्य मंत्र तंत्र काळ । येर तो सकळ मूढ लोकां तुका ह्मणे विधिनिषेध लोपला । उच्छेद या झाला मारगाचा ॥ ७ ॥ सारांश, नुसत्या वेदपाठकांचें महत्त्व नाही असें तुकारामाचें मत आहे असेंच केवळ नाही. ॥ गीता शीघ्री शिरःकंपी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञो ह्यपकंठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ८ ॥ असें स्पष्ट निरुक्तांतहि ह्मटलें आहे. 'स्थाणुरयं भारवाहः' असें निरुक्तकार ह्मणतात, तेव्हां तुकारामानीं—व्यर्थ भराभर केलें पाठांतर । जोंवरि अंतर शुद्ध नाही ॥ घोडें काय थोडें बागवितें ओडें । भावाविण वाडें पाठांतर ॥ ह्मटलें ह्मणून वैदिकांस रागावण्याचें प्रयोजन नाही. तुकारामाचा हेतू नुसत्या पोपटपंची वैदिकांपेक्षां— नामसंकीर्तन साधन हें सोपें । जळतील पावें जन्मांतरिंचीं ॥ ९ ॥ असें नाममाहात्म्य व चित्तशुद्धीची आवश्यकता सांगण्याचा आहे; परंतु नामसंकीर्तनानें ईश्वराची प्राप्ती होण्यास भक्ति व चित्तशुद्धी झाली पाहिजे. इहलोकांचे आचारांसहि अंतःकरणाची शुद्धता नको काय ! ती तर

अवश्य पाहिजे.॥ **अभंग** ॥ काय धोविला बाहेरी । मन मळलें अंतरां ॥
 गादलें जन्मवरी असत्यकांटे कांठलें ॥ ध्रु० ॥ सांडी व्यापार दंभाचा ।
 शुद्ध करी रे मन वाचा । तुझिया चित्ताचा । तूंच ग्वाही आपुला॥१॥पाप-
 पुण्य विटाळ देहीं । भरतां न विचारिसी कांहीं । काय चांचपसी मही ।
 जी अखंड सोंवळी ॥ २ ॥ कामक्रोधावेगळा । ऐसा होई कां सोंवळा ।
 तुका ह्मणे कळा । गुंडून ठेवीं कुसरी॥३॥ १० ॥ यावरून केवळ बाहेरील
 डामडौल व स्वच्छता ठेऊन भागावयाचें नाहीं. शरीरशुद्धी मुळींच नको
 घामटपणा करावा असा मात्र या अभंगाचा हेतू समजूं नये. शरीरशुद्धी-
 प्रमाणें अंतःकरणाचीही शुद्धि पाहिजे, किंबहुना जास्त पाहिजे. चित्तशु-
 द्धी झाली कीं मनुष्य मुक्तच होतो. बद्ध व मुक्त हे मनाच्या भ्रांतीचे खेळ
 आहेत. भ्रमनिरास झाला कीं बद्धत्व संपलें. ॥ **पद** ॥ अपुळा आ-
 पण बैरी । झाला मानव या संसारी ॥ ध्रु० ॥ गाढ अविद्या मदिरा पि-
 उनी । शिरिं मद चढला भारी ॥ तेंणें बरळत मी नरनारी ॥ अपुला०॥१॥
 हें मन ज्याचें विषयिं सदा रत । तो नर आपणा मारी । स्वरूपीं जडतां
 अपुल्यासि तारी ॥ अपुला० ॥२॥ जेंवि भ्रमें शुक बद्धचि मानी । बैसुनि
 नळिकेउपरी । तैसा झाला हा वपुधारी ॥ अपुला० ॥३॥ मित्र अरीसम टें-
 कुळ कांचनीं । दुःखसुखीं अविकारी । पार्था योगी तो अवधारीं ॥ अ-
 पुला०॥४॥११॥ सारांश-मनुष्यानें आपलेच मनानें आपणास बद्ध केलें आहे.
 वस्तुतः तो बद्ध नसतां शुकासारखा (पोपटासारखा) नळिकेवर बसून आपणास
 बद्ध समजून गिरक्या घेत आहे व मी बद्ध, मी बद्ध, अशीच भावना ज्ञा-
 ल्यामुळें तो खरोचरच बद्ध होत आहे. या बंधनापासून मुक्तता होण्यास
 चित्तशुद्धी झाली पाहिजे. चित्तशुद्ध झाल्यावर तो जगद्व्यापकच होईल.
 मग त्यास बद्ध करणारा कोण आहे ? परंतु आमचें मनच जर आह्मी बद्ध,
 आह्मी कःपदार्थ, आह्मी परप्रत्ययनेयबुद्धि ह्मणून सांगत आहे तर आह्मी
 मुक्त, मोठे व स्वात्मानुभवी होण्याची आशाच नको. ॥ **अभंग** ॥ ज्याचें

जया ध्यान । तेंचि होय त्याचें मन ॥ ध्रु० ॥ ह्यणवूनी अवबें सारा ।
 पांडुरंग दृष्टी धरा ॥ समखुण ज्याचे पाय । उभा व्यापक विटे ठाय ॥
 तुका ह्यणे व्यापी नभा । परता अणूचाहि गाभा ॥ १२ ॥ अंतःकरणांत
 जे विचार घोळत असतात तीच स्थिति प्राप्त होते. वेदांतशास्त्रांत भ्रमर-
 कीटक न्याय सुप्रसिद्धच आहे. ज्या विषयाचें ध्यान लागलें असतें त्या
 विषयाला अनुरूप त्यास स्थिति प्राप्त होते. सारांश, लौकिक किंवा पारमा-
 र्थिक बद्धता, मुक्तता, इत्यादि मनाच्या स्थितीवर व चित्तशुद्धीवर अवलं-
 बून आहेत. मन तयार झालें कीं मुक्ति आपले हातांत आहे. मनाचा दुबळे-
 पणा हाच बंधनाला कारण होय. तोच आधिभौतिक व आध्यात्मिक अव-
 नती घडवून आणतो. यास्तव प्रथम मनाला आंवरलें पाहिजे. ॥ **अभंग** ॥
 मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुखस-
 माधानइच्छा ते ॥ ध्रु. ॥ मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मना पूजा केली ।
 मनें इच्छा पुरविली । मन माउली सकळांची ॥ मन गुरू आणि शिष्य ।
 करी आपुलेंची दास्य । नाही नाही आनुदैवत । तुका ह्यणे दुसरें ॥ १३ ॥
 सारांश, दगडाचे मूर्तीचें जरी पूजन केलें तरी तें त्या मूर्तीचें पूजन नव्हे.
 त्या मूर्तीचे ठिकाणीं मनानें ज्या ईश्वराची कल्पना केली तिचें ह्यणजे म-
 नाचेंच पूजन होय. ॥ **अभंग** ॥ केला मातीचा पशुपती । परी शिव नव्हे
 माती ॥ शिव प्रज्ञा शिवासि पावे । माती मातीमाजी समावे ॥ केली
 काशाची जगदंबा । परी कांसें नव्हे अंबा ॥ १४ ॥ तात्पर्य, मनोभावनेमर्थ्येच
 देव आहे. गुरूही मनच व शिष्यहि मनच. याकरितां मन प्रसन्न करून
 घेऊन ईश्वरचित्तन केलें कीं ईश्वरत्व प्राप्त होतें ॥ **अभंग** ॥ गोविंद
 गोविंद मना लागलिया छंद ॥ मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा
 तया ॥ आनंदलें मन । प्रेमें पाझरति नयन ॥ तुका ह्यणे आळी । जेंवि नुरेची
 वेगळी ॥ १५ ॥ अशा रीतीनें ईश्वरत्व प्राप्त करून देणारें हें मन आहे,
 तेव्हां त्यास आपले ताब्यांत ठेऊन तें जें नाना प्रकारच्या विषयांचें ध्यान

करीत असतें, तिकडून फिरवून त्यास ईश्वराकडे लावेल पाहिजे; त्याचेंच निरंतर ध्यान करील असें केलें पाहिजे. शुद्ध मनानें हरिकीर्तन करणें हा भवसमुद्र तरण्याचा कलियुगांत सोपा मार्ग आहे. ॥ **आर्या** ॥ मोठा कलिचा गुण हा कीं केशवकीर्तनेचि सर्व तरे । राजा हरिचरिताचें गाणें हें वज्र पाप पर्वत रे ॥ १६ ॥ सारांश काय कीं, भवसमुद्रांतून तरून जाण्यास व संसारयात्रा सुखानें चालण्यास्तव हरिभजन हेंच सर्वोत्कृष्ट साधन आहे. ह्मणून ह्मणतात—॥ **पद** ॥ स्मर सखया हरिच्या पायां किति उगाचि शिणशिल वायां ॥ अशा रीतीनें ईश्वराची उपासना करणारास पीडा करण्यास यम सुद्धां समर्थ नाही. पण कदाचित् कोणी म्हणेल कीं त्यांनां प्रारब्ध भोगलेच पाहिजे. तें सुटणार कसें? तर तुकोबा म्हणतात—॥ **अभंग** ॥ प्रारब्ध क्रिय-माण । भक्ता संचित नाही जाण ॥ अववा देवचि झाला पाहीं । भरोनियां अंतर-बाही ॥ सत्व रज तम बाधा । नव्हे हरिभक्तांसि कदा ॥ खाय बोले करी । अवधा त्याच्या अंगें हरी ॥ देवभक्तपण । तुका म्हणे नाहों भिन्न ॥ १७ ॥ मनुष्य कोणत्याहि आश्रमांत असला तरी त्यास आपले वर्ण धर्म न सोडितां व कुलधर्म न मोडतां अनायासें नामस्मरणानें परमार्थसाधन होतें. ॥ **अभंग** ॥ नलगे सांडाना आश्रम । उपजले कुळींचा धर्म ॥ आणीक न करावे श्रम । एक पुरे नाम विठोबाचें ॥ वेदपुरुष नारायण । योगियांचें ब्रह्म शून्य ॥ मुक्ता आत्मा परिपूर्ण । तुका म्हणे सगुण भोळ्या लोकां ॥ १८ ॥ यावरून नामस्मरण व भजन करीत असले म्हणजे वर्णाश्रमधर्म सोडावे असा अर्थ निष्पन्न होत नाही. कारण तसें झाल्यास श्रुतिप्रणीत विधिवाक्यें व्यर्थ होऊं लागतील व कित्येक अज्ञानी कर्ममार्ग अजीच सोडून देतील किंवा आविधि करूं लागतील. जप, व्रतें, अनुष्ठानें, यज्ञ, याग, संध्या इत्यादी कर्मकटकट कोणी सुद्धां करणार नाहीत. यास्तव तुकोबा म्हणतात—॥ **अभंग** ॥ वर्णाश्रम करिसी चोखा । तरि तूं पावसील उत्तम लोका ॥ ना धरवे धर्म न करवे विधिकर्म । तुका म्हणे ते गाढव घेती मनासंगें धांव ॥ १९ ॥ यावरून विधियुक्त कर्म

सोडून केवळ नामस्मरणच करावें, ही गोष्ट तुकारामांसारख्या साधूसही मान्य नाही, इतकेंच नव्हे, तर व्रतें, उपासना वगैरे कर्में अवश्य केलीं पाहिजेत असें ते म्हणतात. ॥ **अभंग** ॥ करवितां व्रत अर्धे पुण्य लाभे । मोडवितां दोघे नरका जाती ॥ शुद्ध बुद्धि होय दोघां एक मान । चोरांसर्वे कोण जीवें राखे ॥ आपुलें देऊनी आपुलाचि घात । न करावा तीथ जाणूनीयां ॥ देउनियां वेच धाडी वाराणसी । नेदावें चोरासी चंद्रबळ ॥ तुका म्हणे तप तीर्थ व्रत याग । भक्ति हे मारग मोडूं नये ॥ २० ॥ सारांश, कर्म सोडून मुसतें शाब्दिक भजन करून भागावयाचें नाही; चित्त-शुद्धीकरितां कर्में अवश्य केलींच पाहिजेत. चित्तशुद्धी होऊन ईश्वराचें सर्वव्यापी स्वरूप मनांत पकें विबलें, म्हणजे मग सर्व जग ईश्वरमय दिसू लागतें. ईश्वर व आपण यांत भेदच राहत नाही. भेद आहे तेथपर्यंत कर्माची आवश्यकता आहे. अमेद ज्ञाल्यावर मग कर्में आपोआपच सुटतात. किंवा 'गुणा गुणेषु वर्तते' या न्यायानें ज्ञालीं तरी तीं कर्मरूप व बंधनकारक होत नाहींत. तीं केवळ कर्माभास हांत. ईश्वर सर्वव्यापक आहे. तो स्थावरांत आहे, जंगमांत आहे, सर्वत्र ओतप्रोत भरलेला आहे, अशी भावना मात्र ज्ञाली पाहिजे. ॥ **ओंवी**—मुकुंदराज ॥ जैसा सर्व पटामाजी एक तंतू । तैसा विश्वीं तू विश्वभरितू । सर्व व्यापूनि विरहितू । अल्लित तू ॥ २१ ॥ एकनाथ महाराज म्हणतात—॥ तेथें भासलें जें चराचर । तें मी आत्माची साचार । मजवेगळा जगासी थार । अणुमात्र असेना ॥ २२ ॥ एवं स्रज्य आणि स्रजिता । पाल्य आणि प्रतिपालिता । संहारू आणि संहर्ता । मी एक तत्वता भगवंतू ॥ २३ ॥ नाना अलंकारीं कनक । तैसा सर्व भूर्ती आत्मा एक । हेंचि नेणूनियां मूर्ख । एकासी अनेक म्हणताती ॥ अनेक घटीं अनेक । प्रतिविंबीं भासे अर्क । तैसा विश्वात्मा व्यापक । दिसे अनेक देहयोगें ॥ २४ ॥ ज्ञानेश्वरींतही म्हटलें आहे—॥ **ओंवी** ॥ आपण अंग आपण अलंकार । आपण हात आपण हतियार । आपण जिऊ आपण शरीर । देखे चराचर कोंदलें ॥ २५ ॥

इतकी ईश्वराविषयी भावना झाली पाहिजे. ईश्वर अनुकूल झाला की सर्व जग आपलेच आहे. म्हणूनच अशा सर्वव्यापक देवाचे भजन करण्याविषयी कवि सांगतात की—॥ स्मर सखया हरिच्या पायां किति उगाच शिणशिल बायां ॥ ईश्वराचे व्यापक स्वरूप न समजल्यामुळे किंवा समजून द्वेषबुद्धीने जे ईश्वराची अवहेलना करितात, त्यांस आपले सर्वव्यापकत्व कसे आहे हे दाखविण्याकरितां ईश्वर केवळ जडवस्तूकडूनही त्यांस चांगले शासन करवितो व आपल्या भक्तांचे पालन करून त्यांस आनंदी करितो याविषयी महाबळभटचरित्र वर्णन करितात.

महाभळभटख्यान

॥ श्लोक ॥ बोले म्हाबळभट्ट कंस असुरा, चिंता असी कां करा ? । माराया तव वैरियाप्रति बरा मी जाणतो जी खरा ॥ हाजीरा न भरा उगेच असुनी विश्वास कांहीं धरा । बोले कंस गिरां हणणे तरि करा आतां भटो-जी त्वरा ॥ १ ॥ तेव्हां तो सजला, भला स्वनिढळीं मोठा टिळा लाविला । माळा घालुनियां गळ्यांत कुटिला पंचांगही घेतला ॥ टोपी लांब शिरीं उरावरि पडे दाढी बरी पांढरी । ढाला घेऊनि ये अती लगबगे नंदाचिये मंदिरीं ॥ २ ॥ बाई काय ! घरांत कोण हणतां ते नंदसीमंतिनी । आनंदोनि उठोनि बंदुनि वदे जी ! जी ! बसा आसनीं ॥ आहे कीं मज आश्रितावर कृपा, आही पहा लेंकरें । आज्ञाधारक तूमचीं सकळही आहों भटोजी ! खरें ॥ ३ ॥ होसी सती परम पावन नंदराणी, वेगीं सदाशिव तुझी पुरवू शिराणी ॥ रात्रीं तुझा कुमर अच्युत जन्मला कीं, पीळी तनूस शिर हालवि श्वास टाकी ॥ ४ ॥ जेव्हां मध्यनिशीं शिशू उपजला जो अष्टमीच्या दिशीं । तो मातापितरांसि दुष्ट सभजे निभ्रांत हें मानसीं ॥ नेदी कीं स्वजनासि तो सुखि उरों ग्रामासही ओखटें । आहे फार करा विचार हणुनी सांगीतले त्या भटें ॥ ५ ॥ पद ॥ याची शांति घडे आतां कवणा भावीं ? । हणो सांगा जी जननी भट गोसावी ॥ तेव्हां ब्रा-

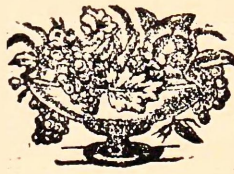
हण पंचांग सोडुनी पाहे । बोले यत्न नसे अति संकट हें आहे ॥ ६ ॥
 ॥ श्लो० ॥ भासे अरिष्ट घन लौकरि बाळकाला । द्या दान पाहुनि अ-
 गांतुकशा भटाला ॥ किंवा शिशूस अति घोर वनांत टाका । जा वूडवा
 जाळि किंवा नदिच्या तटाका ॥ ७ ॥ ऐकोनियां अशि अमंगळ विप्रवाणी ।
 क्रोधें असे खवळला मग चक्रपाणी ॥ आज्ञा करी हरि घरांतील निर्जि-
 वांला । ' ठोका ' हणणे अति करे निकरें भटाला ॥ ८ ॥ काठ्यांचा दण-
 कार पाठिसि बसे मेखांसि लेखा नसे । ठोकाया वरि मूसळें उगवती लागे
 भुजांला कसें ? ॥ येती पाट अचाट बैसति उरीं भाळीं कपाळीं किती ।
 देती कीं दणके शिरावरि बरे तीं लाटणीं हिंडती ॥ ९ ॥ माराया कुटिला
 विव्या उपळल्या वेगीं पळ्या धावती । वाचेतें भडिभार फार करिती
 चाट्टें भटा चाविती ॥ मोठा घावरला भटो थरथरां, कांपे पळायी उठे ।
 नेणें पाउल टाकितां तुळवटें वाटेसि आलीं हटें ॥ १० ॥ धाकें धोत्र
 गळे पडे अडखळे भितीस तो आदळे । गेलें भाळ फुटोनि दांत पडले
 मासाग्र तें खंचलें ॥ तेव्हां धोतरहि फिटे परि उठे तैसाचही संकटें । गेला
 वस्त्ररहीत टाकुनि दिलें पंचांग तेणें भटें ॥ ११ ॥ गेला यापरि तो त्व-
 रीत पळुनी सोडोनियां गोकुळा । मेळा लोक मिळूनि नंदवनिते भावार्थ
 हा पूसिला ॥ सांगे तें कुशला बरा धुमशिला, मेला असें बोलिला । बाळा
 टाकुनि द्या हणूनि काथिलें पंचांग तेणें मला ॥ १२ ॥ देवें गांजियलें भ-
 टावरि तदा तीं निर्जिवें धांवलीं । चाट्टू लाटणीं पाट काटिवटिहीं त्याची
 तनू कूटली ॥ वांचाया मग ठात्र नाहिच दिसे तो गाढवाचा पळे । गेलें
 धोतरहि गळोनि उघडा तैसाचि गेला बळें ॥ १३ ॥ ऐकूनियां परम का
 तुक लोक मानी । वारी अरिष्ट निजभक्तजनाभिमानी ॥ गाती सुखें
 स्तविति भूपति वृष्णनाथा । सद्भक्तिनें चढति सर्वहि मुक्तिमाथां ॥ १४ ॥

उपसंहार.

ईश्वर सर्वव्यापक आहे ही गोष्ट या चरित्रावरून चांगली पटते. ईश्वराशी द्वेष करून साधूंचा छळ करणारांस तो यःकश्चिताकरवीही शासन करवीत असतो. वानरांचे हातीं लंका । घेवविली ह्मणे तुका ॥ त्यानें मनांत आणिलें कीं लहानशा गवताच्या काडीचेंही वज्र बनतें. ऐश्वर्यानें मदांध झालेल्या कंसाला आपण अकुतोभय आहों, असें बरेंच दिवस वाटत असे; परंतु देवकीचा आठवा गर्भ तुझा नाश करील, अशी अशरीरिणी वाणी ऐकल्यापासून त्यास भय उत्पन्न झालें व तेव्हांपासून त्याचे दुष्ट वर्तनास सुरुवात झाली. आपणास भय देवकीच्या गर्भापासून आहे, हें समजतांच देवकीचा वध करण्यास तो प्रथम उद्युक्त झाला. परंतु त्या वेळीं तो पुरा दुष्ट बनला नसल्यामुळें वसुदेवाच्या सामोपचाराच्या बोलण्यास कबूल होऊन वसुदेवदेवकींस त्यानें बंदींत ठेविलें, व देवकीचे गर्भ नष्ट करण्याचा सपाटा त्यानें चालविला. परंतु ईश्वरी माया अघटित. कंसाचा शत्रु कंसाचे हातीं न लागतां यशोदा (यश देणाऱ्या) मातेच्या वात्सल्यानें गोकुळांत (इंद्रियाणां मनश्चास्मि) वाढत होता. यशोदेच्या गर्भास देवकीचा आठवा गर्भ समजून त्याचा नाश करण्यास कंस उद्युक्त झाला. आपला शत्रु गोकुळांत असल्याचें कंसास समजलें, तेव्हां कंस गर्भगळित झाला व शत्रु लहान असतांच त्याचा नाश करणें योग्य आहे, हें लक्षांत आणून परभारें शत्रुनाशाचें काम गवळ्यासारख्यांच्या धर्मभोळेपणानें होईल असें त्यास घाटलें. ह्मणून महाबळराक्षसास ब्राह्मण जोशी बनवून त्यास गोकुळांत पाठविलें. परंतु दुष्टपणाची शिष्टाई करण्यास आलेल्या महाबळभटाची कशी त्रेधा उडाली व तीही निर्जीव समजलेल्या वस्तूंकडून; यावरून, खोव्या पक्षाच्या सहायकारी लोकांची सर्बत्र फटफाजिती कशी होत असते, हाच बोध या चरित्रावरून ध्यावयाचा. अशी भावना बाळगून परमेश्वराचें चित्तशुद्धिपूर्वक चिंतन करावें ह्मणून सांगतात—॥ पद ॥ स्मर मानव हरिच्या पायां ॥

आपणहि हेंच मागणें मागूं कीं-॥ हेंचि दान दे गा देना ॥ आरती ॥
 हरिनाम गोड झालें ॥ काय सांगूं गे माये ॥ गोपाळ बाहताती ॥ वेणु-
 आरती पावे ॥ ध्रु० ॥ गेलें होतें वृंदावना ॥ तेथें भेटला कान्हा ॥ गो-
 पाळासी वेव माझा ॥ छंद लागला मना ॥ ह० ॥ १ ॥ आणिक एक
 नवल कैसें ॥ ब्रह्मादिकांलागीं पीसें ॥ उच्छिष्टालागुनीयां ॥ देव झाले जळीं
 मासे ॥ ह० ॥ २ ॥ आणिक एक नवलचोज ॥ गोपाळांसी सांगे गूज ॥
 आचवूं जळीं चोजबेना ॥ पाहतां नेत्र ते असूज ॥ ह० ॥ ३ ॥ आणिक
 एक नवलपरी ॥ करीं धरिली सिदोरी ॥ गोपाळांसी वाढीतसे ॥ नामयाचा
 स्वामी हरी ॥ हरिना० ॥ ४ ॥

नववें मौक्तिक. दामाजीपंतचरित्र.

पूर्वरंगानिरूपण.

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । अविरलजलमदानिवहं । भ्रमरकुलानीक-
सेवित-कपोलं । अभिमतः लदातारं । कामेशं गणपतिं वंदे ॥ १ ॥ वा कुंदेंदु-
तुषार-हार-धवला या शुभ्र-वस्त्रा-वृता । या वीणा-वरदंड-मंडित-करा
या श्वेत-पद्मासना ॥ या ब्रह्माच्युत-शंकर-प्रभृतिभिर्देवैः सदा वंदिता । सा मां
पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्या-पहा ॥ २ ॥ मूकं करोति वाचालं
पंगुं लंघयते गिरान् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानंदमाधवम् ॥ ३ ॥ पद ॥
धन्य तेचि कीं भजति हरीला ॥ ध्रु. ॥ देह गेह मोह सर्वहि टाकुनि । संत-
समागमीं गाति यशाला ॥ ध० ॥ तारक सर्वोत्तम हरि मानुनि । आठविति
मनि सगुण अजाला ॥ धन्य० ॥ दैवी भूषणें अंगीं लेवुनि भगवद्भावे
नमिति गजाला ॥ ध० ॥ दैववशें जें आलें भोगुनि । शोक हर्ष भय
हृदयिं न ज्याला ॥ धन्य० ॥ सर्वेद्रिय दास्यत्वीं योजुनि । घडि स्मरति पूर्ण
कृपेला ॥ धन्य० ॥ ध्रुपद ह्यणावे ॥ नंतर विठ्ठल विठ्ठल जय जय विठ्ठल इ-
भजन व पुंडलीक वरद हरि विठ्ठल असा गजर करावा.

आदौ कीर्तनारंभी सत्पुरुष भगवत्भक्तांची प्रशंसा करून लोकांना
हरिभक्ति करण्याविषयीं बोध करितात. गृह, धनदारा तुच्छ करून ज्यांनीं
संतसमागमांतच सुख मानलें व ज्यांनीं, भगवद्भजनांत काळ घालविला ते
खरोखर धन्य होत. त्यांना परमेश्वर निरंतर पाठीराखा असल्यामुळें कोणा-
पासूनहि भय राहात नाही. प्रत्यक्ष यमाचें सुद्धां त्यांना भय नाही. मग
इतरांची कथा काय ? ह्यणून ह्यणतात— धन्य तेचि कीं भजती हरीला ॥
ध्रु० ॥ आतां कोणी ह्यणतील कीं— ॥ सर्वथा शिव एवैकः सर्वलोकसमाश्रयः ॥
असें असतां 'कथं तर्हि भवता गोविंदपादारविंदभजन एवादरः क्रियते' ।
तर गोविंदाचा आश्रय करण्यास प्रत्यक्ष लक्ष्मीलाही लाळसा उत्पन्न झाली,

मग आपणासारख्या संसारी मनुष्यांनी लक्ष्मीपतीचा आश्रय करूं नये, तर कोणाचा करावा ? ॥ **श्लोक** ॥ पुंडरीकनयनं तु सुंदरी संनिरीक्ष्य विनिवृत्तदूषणं ॥ सौख्यसागरमनादरेष्यमुं नैव मुंचति कथंचिदप्यसौ ॥ १ ॥ परंतु-
श्लोक ॥ केचिद्वैष्णवदर्शनैकनिपुणा विष्णुं वरेण्यं सुरे-। ष्वन्ये शैवपुराण-भिन्नमतयो भर्गं परं मेनिरे ॥ अस्माकं तु न निर्णयो यदनिशं शंभोः पदांभोरुहं विष्णुर्ध्यायति धारयत्यथ परो मूर्त्नास्य पादोदकम् ॥ २ ॥
अर्थ ॥ वैष्णवदर्शनमतानुयायी सर्व देवांमध्ये विष्णुच मुख्य मानतात. शैवाभिमानी शंकर मुख्य मानतात. परंतु या दोघांत श्रेष्ठ कोण हा निर्णय आम्ही करू शकत नाही, कारण शंकराच्या पदकमलाचें ध्यान विष्णु करितात. तेव्हां शंकर श्रेष्ठ ह्मणावें, तर विष्णूचें पादोदक शंकर आपले मस्तकावर धारण करितात ! तेव्हां आतां श्रेष्ठ कोण व कनिष्ठ कोण ? दोघेही समानच होत. ॥ **श्लोक** ॥ एकस्त्रिजगदधीशो लौकिकवैदिकपरीक्षकाभीष्टः । भेदं वक्तुममुष्मिन्नहह विवृद्धिः कुबुद्धीनाम् ॥ ३ ॥ खरोखर त्रिजगत्पति असा ईश्वर एकच आहे व ही गोष्ट लौकिक वैदिक पांडितांनाही संमत आहे. असें असतां त्याचे ठिकाणीं भेद मानणें हें दुर्बुद्धीच्या वृद्धीचें प्रमाण होय. “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतातरात्मा” ॥ तसेंच “एक एव हि जगदात्मा भूते भूते व्यवस्थितः” ॥ असेंही प्रमाण आहे. सारांश, शंकर व विष्णु यांत भेद नाही. कोणी ह्मणतील नाही कसा ? स्पष्ट दिसत आहे. कारण— ॥ **श्लोक** ॥ यः कर्पूरसवर्णः स कथं नवघनसमानवर्णः स्यात् ॥ यस्य च मूर्ध्नि युनदी कथमिव तस्यैव सा पदांभोजे ॥ ४ ॥ **अर्थ**— शंकर कर्पूराप्रमाणें गौर, तर विष्णु घनश्याम ! एकाच्या मस्तकीं गंगा, तर दुसऱ्याच्या चरणकमळीं गंगा आहे ! तसेंच जर भेद नाही, तर शिवपुराणामध्ये केशवात्परमः शिवः । असें ह्मटलें आहे तें कां ? ठीक आहे. पण— ॥ **श्लोक** ॥ उक्तः शिवपुराणेषु केशवात्परमः शिवः । वैष्णवेषु पुराणेषु शिवादपि च केशवः ॥ ५ ॥ असें ह्मटलें आहे. आतां दोन्हीं पुराणें यथार्थवक्ता जो व्यास

स्थाने केली असून परस्परविरुद्ध प्रतिपादन कसे केले ? अशी शंका येईल तर येथे असे समजावयाचे की उभयतांच्याहि गुणांचे अनंतत्व असल्यामुळे व्यासांनी तसे वर्णन केले आहे. तसे नसते तर— **॥श्लोक॥**

यः खलु यस्योपास्यः स एव तस्यैव सेवको नैव । एवं यो यदुपासक एष निषेव्यो न तस्यैव ॥ ६ ॥ **अर्थ**—ज्याची जी उपास्यदेवता तीच त्याची सेवक होणार नाही. याप्रमाणे जो ज्याचा उपासक तो त्याचा उपास्य होणार नाही. परंतु **॥श्लोक॥**

शिवकेशवयोरेव त्रिजगति महद्भुतं भाति । यदिमौ सर्वाधिपती अन्यान्यस्य तु निषेवणप्रकृती ॥ ७ ॥ पण या सर्वाधिपती हरिहरांचा प्रकार त्रैलोक्यांत सुद्धा आढळणार नाही. कारण हे एकमेकांचे सेवन करितात. सारांश, हर आणि हरी एकच आहेत.

॥श्लोक॥ न शिवः केशवो वापि दशा केनापि दृश्यते । शास्त्रोक्तयुक्तिभिश्चैव भेदो वैशेषिकः स्मृतः ॥ ८ ॥ **अर्थ**— शिव अथवा केशव हे प्रत्यक्ष कोणीच पाहिले नाहीत. ग्रंथांतील वर्णनावरून त्यांची स्वरूपविशेषे मानावयाची. **॥श्लोक॥**

अथे कथय शंकरो विमळरीतवर्णांबरो । नवांबुधरसुंदरो भवितुमीश्वरो वा न वा ॥ न चेन्न जगदीश्वरो भवति चेत्कथं न स्वयं । स एव गिरिजापतिस्तव तु केवला दुर्मतिः ॥ तसेंच— सराज-

निलयाधरो रुचिरनागचर्मांबरो । विसप्रसवसुंदरो भवितुमीश्वरो वा न वा ॥ न चेन्न जगदीश्वरो भवति चेत्कथं न स्वयं । स एव गिरिजापतिस्तव तु मो-

हजा दुर्मतिः ॥ १० ॥ **अर्थ**—शंकराचे ठिकाणी पीतांबर नेसलेला व घनश्याम अशी कल्पना केली, तर तोच विष्णु होतो. तसेंच लक्ष्मीपतीचे ठिकाणी सुंदर गजचर्म परिधान केलेला व कमलतंतूप्रमाणे रुधिरकांती असलेला आहे, अशी भावना केली की तोच शंकर झाला. कारण तसे

न होईल तर तो मग जगदीश्वर कसा ह्यावावयाचा ? भगवंताला पाहिजे ते रूप घेतां आलेच पाहिजे. सारांश, हरिहरांमध्ये असलेला भेद हा काल्पनिक होय. तत्वतः त्यांमध्ये अभेदच आहे. भेद मानून वैष्णवांनी शैवांचा व शैवांनी वैष्णवांचा द्वेष करणे हा मुख्यपणा आहे. **॥अभंग॥**

हरिहरां

भेद । नाहीं करूं नये वाद ॥ एक एकाचे हृदयीं । गोडि साखरेच्या ठा-
 यीं ॥ भेदकांसी नाड । एक वेलांटीच आड ॥ उजवें वामांग ॥ तुका ह्म-
 णे एकचि अंग ॥ ११ ॥ याप्रमाणें उभयतांच्या स्वरूपाविषयीं ज्ञान हो-
 जन मग कोणाचीही उपासना करा, त्यांत दोष नाहीं. ॥ श्लो० ॥ सत्यं
 यद्विरिशः समस्तजगतामाद्यो महापुरुषो ये चान्ये नरसिंहवामनमुखास्ते
 चापि लोकोत्तराः ॥ अस्माकं तु मनोज्ञ-कं जनमन-त्रैलोक्यसंमोहन-श्री-
 गोविंद-पदारविंद-युगले लावण्य-लग्नं मनः ॥ १२ ॥ अर्थ—शंकर सर्व
 जगांत आद्य आहेत; तसेंच नारसिंहादि अन्य अवतारहि लोकोत्तरच आ-
 हेत; परंतु आमचें चित्त त्रैलोक्यसंमोहन व मनोज्ञ कंजनयन अशा श्री-
 गोविंदपदारविंदाच्या ठिकाणीच रमते. तसेंच—॥ श्लोक ॥ कृतबहुविध-
 पुण्याः सर्वथा पापशून्यास्तमनुसरत धन्याः शैलकन्याधिनाथम् ॥ यदुकुल-
 तिलकेन स्वीयपादे निबद्धा वयमिह कथमद्धा कुर्महेन्यस्य सेवा ॥ १३ ॥
 अर्थ—शंकराची उपासना करणारे हे महापुण्यवान् व सर्व प्रकारें निष्पाप
 असून धन्य होत. परंतु साक्षात् कृष्ण परमात्म्यानें आह्मांस आपल्या चर-
 णीं बांधून टाकलें आहे, तर आह्मीं दुसऱ्याची सेवा कशी करावी! असें
 कोणी ह्मणेल तर त्यानें दुसऱ्याची सेवा करावयास नको. तो स्वरूपतः
 कोणाची कां सेवा करीना? सरीं व ठुशी, गोट व तोडे हे स्वरूपतः व
 नामोपाधीमुळें भिन्न भासतात; परंतु तत्त्वतः सुवर्ण या दृष्टीनें एक आहेत,
 असें समजल्यावर मग इच्छेनुरूप ते वापरले असतां हरकत नाहीं; पण
 सरीं तेवढेंच सोनें व बाकीचें सुवर्ण नव्हे, अशा दृष्टीनें त्यांकडे पाहिलें तर
 मात्र नुकसानीला कारण होईल— ॥ श्लो० ॥ हरमथवा हरिमेव श्रयतां
 संसृतिपथच्युतिस्तुल्या । “एतावांस्तु विशेषो दुष्परिहरः” । शिरसि निषीदति
 सुरसरिदेकेषां पदसरोरुहेन्येषाम् ॥ १४ ॥ अर्थ—हर किंवा हरी कोणा-
 चीहि सेवा केली, तरी भवमार्गांतून मुक्तता सारखीच होते. मात्र दोघांत
 एवढाच विशेष आहे कीं एकाचे मस्तकीं गंगा आहे व दुसऱ्याचे चरण-
 कमलीं आहे. याकरितां— ॥ श्लोक ॥ नारायणं भजति निंदति नीलकंठं

यो वा शिवं भजति निंदाति केशवं च । शास्त्रोक्तिस्तु शिवकेशवयोर-
 भेदात्स्वामिद्रुहावित न सद्गतिमाप्नुयाताम् ॥ १५ ॥ अर्थ—कृष्णाची उ-
 पासना करून शिवाची निंदा करितात किंवा शिवाची उपासना करून
 कृष्णाची निंदा करितात, त्यांना सद्गति मिळत नाही. कारण शिवकेशव
 यांत भेद नाही, असे शास्त्रांतच सांगितले आहे. तेव्हां तो भेद मानणें ह्य-
 णजे स्वामिद्रोहच होय. ह्यणून-॥ **श्लोक** ॥ कस्यामपि एकस्यां मूर्तावनुरा-
 गमुत्कटं कृत्वा । एकं खलु जगदीशं सादरमनिशं निषेवध्वम् ॥ १६ ॥ को-
 णत्याहि एका मूर्तीचे ठिकाणीं दृढ श्रद्धा ठेऊन मोठ्या आदरानें रात्रंदिवस
 त्या एकाच जगदीशाचें चिंतन करावें. अशा रीतीनें भक्ति करणारे तेच
 धन्य होत. अशाच अभिप्रायानें कवी ह्यणतात कीं— ॥ धन्य तेचि कीं भ-
 जति हरीला ॥ ध्रु० ॥ अशा रीतीनें जे हरिभजनांत निमग्न झालेले अस-
 तात त्यांस पुत्र, कलत्र, अगर द्रव्य यांविषयीं आसक्ति नसते; इतकेंच नव्हे,
 तर त्या उपाधीतून सुटण्याविषयीं ते यत्न करीत असतात. खरोखर स्त्री ही
 केवळ पैशासाठीं व स्वतःचे सुखासाठीं आपणावर प्रेम करीत असते.
पद ॥ बाइल पैशाची पैशाची । विरळा गत पुरुषाची ॥ ध्रु० ॥ धनक-
 नकादिक गांठी । त्याला समान सांगे गोष्टी ॥ बाइल० ॥ नेसवि साडी लु-
 गडी । त्यासी लावी लाडीगोडी ॥ बाइल० ॥ भ्रतार वेडा पिसा । त्याशीं कलह
 करी कर्कशा ॥ बाइल० ॥ शिवदिन गुरुचे पायीं ॥ पैशाविण कांहींच नाहीं ॥
 बा० ॥ १७ ॥ असें असतांना स्त्रीलंपट होऊन किती फसले गेले आ-
 हेत पहा— ॥ **श्लोक** ॥ अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदाः मतनयां । प्रजा-
 नाथोऽयासीदभजत गुरोरिंदुरबलाम् ॥ इति प्रायः को वा न पदमपथेका-
 र्यत मया श्रमो मद्भागानां क इव भुवनोन्माथाविधिषु ॥ १८ ॥ मदन ह्यणतो
 हे रति ! माझा प्रभाव पहा, इंद्र सुरपति असून तो अहल्येसाठीं जार झाला,
 ब्रह्मदेव आपल्या कथ्येच्याच पाठीस लागले ! आणि चंद्रानें गुरुपत्नी
 तारा इच्याशीं गमन केलें, तेव्हां मी कोणाला कुमार्गाळा लावले नाही व

माझ्या शरप्रहारांच्या श्रमानें कोणांचीं मनें मर्दन केलीं नाहींत? तेव्हां असा सर्वांना मूढ बनविणाराहि कामाधिकार जिंकून स्त्रीपाशांतून मुक्त होऊन जे हरींचे दास झाले, ते धन्यच होत. तसेंच ज्यांनीं धनावरील आपला लोभ नष्ट केला, इतकेच नव्हे, तर परमात्मा सर्व भूर्ती आहे अशी भावना करून त्यांचें पालन केलें, त्यांची धन्यता काय वर्णावी? परमेश्वर स्वतः कष्ट सोसून त्यांचें रक्षण करीत असतो, अशाविषयी कवि दामाजीपंतचरित्र वर्णन करितात.

दामाजीपंतचरित्र.

॥ गीति ॥ प्रियकर विठ्ठल ज्याला मंगळवेढ्यांत भक्त दामाजी ।
साह्य असे यदुराणा यास्तव करुणा करी सदांमाजी ॥ १ ॥ साकी ॥
भक्तराज सद्विप्र दयाळु धर्ममूर्ति दामाजी । बेदरभूपके सेवा करके
विठ्ठलचरनसो राजी ॥ २ ॥ आर्या ॥ बेदरचे यवनानें पूर्ण कृपेनें
तयासि अधिकार । त्या देशाचा देतां वर्ते कपटीसि करुनि धिक्कार ॥ ३ ॥
॥ पद ॥ यवन बेदरिंचा तो अधिकारी त्याचे दरबारी ॥ दामाजीपंत
कारभारी बहुत खबरदारी ॥ जाणुनि मंगळवेढियाचें ठाणें दिधलें पूर्ण
कृपेचें ॥ वारी संकट हरि दामाजीचें ॥ कौतुक देवाचें ॥ ध्रु० ॥ ४ ॥ गीति ॥
दुष्काळ तांत्रि पडतां जन वदती आग लागली पोटा । दामाजीघरि धान्य
बहू यवनाचा त्यास धाकही मोठा ॥ ५ ॥ ओंवी ॥ झाला क्षुधेचा
कडाड । लोक मरती तडातड । तेव्हां दुष्काळाची धाड । पंतांकडे
पातली ॥ ६ ॥ गीति ॥ पंढरिचे विप्रांनीं दामाजीच्याच वेढिलें सदा-
ना । धान्यार्थ तो विलोकी कनवाळू आपल्या वधूवदना ॥ साकी ॥
पंढरपुरके दुर्जयर सब मिल दामाजीदरवाजे ॥ यांमिक बोलति खडे रहो

टीपा—१ मंगळवेढें परगणा बेदरचे बादशाहाचे ताब्यांत होता. हा दुष्काळ इ० स० १४६० या वर्षी पडला असून त्या वेळीं बेदरास हुमायून बादशाहा होता. हे बादशाहा आपणास ब्राह्मणी वंशाचे ह्मणवत. हा बादशाहा १४५० ते १४६१ पर्यंत गादीवर होता. २ सदस्+माजी=घरांत. ३ निष्कपटानें. ४ दामाजीच्या घरांत. ५ स्त्रीचे मुखाकडे पाहें ह्मणजे तिचा विचार घेई. ६ द्विजवर ७ पाहारेकरी. ८ उभे राहा.

तब विचार मंनमों पाये ॥ ८ ॥ हात जोडकर ठाडे विप्र सब दामाजी-
 दरवाजे । धन दौलत नहिं मागत दाता अन्न अनाथकूं दीजे ॥ ९ ॥
 ॥ पद ॥ पडला दुष्काळ पृथ्वीवरता ॥ ही ईश्वरसत्ता ॥ विप्र पंढरीचे
 झणती ताता ॥ दामाजीपंता ॥ धान्य देउनी तारीं आतां ॥ प्राण वांचवीं
 ब्राह्मणांचे ॥ वारी सं. ॥ १० ॥ घनाक्षरी ॥ द्वारापुढें कोल्हेहूंक ॥ लोक
 झणती भूक भूक ॥ पंतांकडे टुकटूक ॥ दीनवदनें पाहती ॥ ११ ॥
 साकी ॥ इतना सुनकरै दामाजी तब विकल होत अति मनमों । हात
 जोरकर कहे सांमि अब चलियो मेरे घरमों ॥ १२ ॥ आर्या ॥ मधुरोत्तरे
 वदे सति शिक्षा होईल उग्र यवनाची । परि विठ्ठल आठवुनी यांची
 स्वस्था करावि जिवनाची ॥ १३ ॥ ओंवी ॥ पांच सहस्र ब्राह्मण । धान्ये
 वांचतील त्यांचे प्राण । हें न होतां जाण । काय वांचुनी जर्गी य
 ॥ १४ ॥ पद ॥ विप्रसंघ भोजनार्थ आर्त जहाला ॥ ध्रु० ॥ दामाजी-
 पत्नि तया । रक्षि झणे करुनि दया । सोडुनियां राजभया । पति हो दयाळा
 ॥ १ ॥ अन्न अन्न करिति कसे । उदकाविण चातकसे । शुष्क सर्री मीन
 जसे । जगवीं तयांला ॥ २ ॥ १५ ॥ आर्या ॥ मानुनि पतिव्रतोक्ती पेवें उघडुनि
 समस्त धान्याचीं । लोकांहीं हरि विठ्ठल वदुनी लुटवीत या सुंधा न्याची
 ॥ १६ ॥ साकी ॥ हांतिन पांव बंधावे नहि तो तीखे-सुंल धरावे । उंडे
 दियो तोफनके मुखसें और बात नहिं भावे ॥ १७ ॥ छंद ॥ तुझी आक्षी
 वेंचूं तनु । विठुचरणीं वतनु । सकळ होतिल जतनु । प्राणां उदक सोडिलें

टीपा— १ मनांत. २ कोल्हेकुई. ३ श्रवण करुन. ४ कथी-सांगे. ५ स्वाामी. ६ दामा-
 जीचा बायको. ७ सोई. ८ जगण्याची. ९ पतिव्रतेचें लक्षण-॥ इलो० ॥-आतांते मुदिते
 हृष्टा प्रोषिते मालिना कृशा । मृते भ्रियेत या पथ्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ १०
 अमृत. ११ न्या-धान्यरूपी अमृत न्या. १२ हत्तीच्या. १३ पायांखाली. १४ नाहींतर. १५
 पोलादी सूळ. १६ उडवून देईल. १७ तोफेचें तोर्बां. १८ अन्य (येथें दामाजीपंताचा व
 त्याचे छात्राचा स्वार्थत्याग वर्णनीय आहे. आपल्या चैनीकरितां दुसऱ्यांस खड्यांत
 ढकलणारे लोकांनीं हें चरित्र वाचावें व श्रवण व रावें. वत्तयास हें स्थळ विषयविबेचनसां
 चांगलें आहे).

॥ १८ ॥ **साकी** ॥ हात जोरकर नम्र बचनसें भयो भगतजी ठारा ।
 पुरण करो जी साईं इच्छा लुटिये धान्यकुठारा ॥ १९ ॥ **ओंवी** ॥ गोण्या
 गाड्या त्या अपार । धान्य लुटिताती फार । सर्व करिती जयजयकार ।
 पुंडरीकवरदे ॥ २० ॥ **आर्या** ॥ शीघ्र मुजुमदारानें यवना लिहितां-
 चि भूतसा झाला । सेवकगण पाठवुनी नेला तत्काळ भक्त-
 राजाला ॥ २१ ॥ **छंद** ॥ भया पंत जबरदस्त सब दुनियामों मस्त ।
 सबहि धान्य किया फस्त । विप्रहस्त लुटाया ॥ २२ ॥ **साकी** ॥ ले
 आवो वह दामाजीकू हातिन पाव बधावो । उडा दियो तोफके मुखसे
 मांथे सूल धरावो ॥ २३ ॥ **पद** ॥ पंत कपटि हा खरा । वधितों बघ
 त्या नीच खरा ॥ ध्रु० ॥ धान्य लुटविलें समस्त यानें । मस्त जाहला बरा ॥
 पंत कपटि० ॥ हुकुमावांचुनि काम कराया । भीति न वाटे जरा ॥ पंत
 कपटि० ॥ तोफेतोंडीं बांधुनि उडवा । अथवा सूळीं प्राण हरा ॥ पंत० ॥
 ॥ २४ ॥ **ओंवी** ॥ आतां स्वामी तुह्मावांचून । सदन दिसतें घोर वन ।
 यालागीं मजला मारून । वेदरासि तुहीं जावें ॥ २५ ॥ **पद** ॥ विन-
 वित पतिव्रताशिरोमणी । वदे शब्द मंजुल सद्गुणखाणी ॥ ध्रु० ॥ घावें
 सर्वस्व तुहीं नच जावें । विषमकौळीं ॥ श्रीविठ्ठलासी ध्यावें । सर्वहि लज्जा
 वागवि हृषीकेशी । कर्म धर्म अर्पितां श्रीरंगासी । ऐसा आशय सांगुनी
 अंतरींचा । वंदुनि धरी मार्ग तो वेदरींचा ॥ २६ ॥ **अभंग** ॥ सर्वें दूत
 घेउनी आला राउळासी । नमन देवासी तेणें केलें ॥ २७ ॥ **आर्या** ॥
 पतीतपावन विठ्ठल विठ्ठल विठ्ठल वदे रमाकांत । ऐकानि हरि घाबरला
 झाला भक्तासि थोर आकांत ॥ २८ ॥ तो रुक्मिणीस मागे दे नग आ-
 तांचि भक्त दामाजी । संकटि भाकितसे तो मजसह तुमचे त्वरीत ना-
 माजी ॥ २९ ॥ जाउनि देवालयें तो ठेउनि चरणांवरी भुजा भाळ । य-
 वना-पराध-कृत मी सदया निज बिरुंद आजि सांभाळ ॥ ३० ॥ **पद** ॥

स्थिरचरव्यापका ब्रह्मानंदा संकटकाळीं रक्षिसि दासां सदा ॥ भु० ॥ तु-
जवीण कवणा शरण मी जाऊं रे । दुजा देवा तुजविणें कोण पाहूं रे ।
ऐसा आशय सांगुनी अंतरींचा । मार्ग धरी वंदुनी बेदरींचा ॥ ३१ ॥
अभंग ॥ आतां येतो आह्मी लोभ असों द्यावा । पुन्हां मी केशवा नये
येथें ॥ ३२ ॥ **पद** ॥ हृदयीं गुज कळलें श्रीरंगाला । सांगे रुक्मिणीला ॥
नेति धरूनि ते दामाजीला ॥ ही लज्जा मजला ॥ हिशेव घेउनि जातो व-
हिला । हे नग द्यावे अववे तुमचे ॥ वारी सं० ॥ ३३ ॥ **छंद** ॥ सवा-
ईनें अधिक मोल । पंतअक्षराचा डौल । कृत्रिमाचें पत्र फोल । लिहूनीयां
घेतलें ॥ ३४ ॥ **आर्या** ॥ काळा दोरा कंठी लंगोटी जीर्ण कांबळी
काठी । झाला तो जगजेठी वाहे पोतें त्वरें त्वरें पाठी ॥ ३५ ॥ **साकी** ॥
त्रिभुवनके पति भक्तनखातर नीच भेख है लीनो । हीन दीनसे दोनो क-
रसे प्रथम जोहरा कीनो ॥ ३६ ॥ **आर्या** ॥ गेला दीनदयाळू जोहार
वदे महारूपानें । बंदा दामाजीचा विठ्या पहावें मलाहि भूपानें ॥ ३७ ॥
दिंडी ॥ प्रथम जोहार करुनि विठु महार । उतरि स्कंधींचा तेथ द्रव्य-
भार ॥ ह्मणे ध्या जी मोजुनी द्रव्य दात्री । पंतलेखा पावती शीघ्र द्यावी
॥ ३८ ॥ **ओंवी** ॥ स्वमुखें राव पुसे उत्तर । कोण्या गांवींचा तूं महार ।
येरू बोले मायबाप जोहार । मंगळवेढ्याचा मी असें ॥ ३९ ॥ **आ-
र्या** ॥ चाकर दामाजीचा ऋणकरि आहे अनेक जन्मांचा । भाकरतु-
कडा खातो जितुका देईल भक्त नेमाचा ॥ ४० ॥ **दिंडी** ॥ रूप बघु-
नीयां हुमायून डोले । महार असुनी हा शुद्ध ह्मणे बोले ॥ अंगवर्णी या
अमित तेज दाटे । काय अल्लाची आजि मला भेटे ॥ ४१ ॥ **आर्या** ॥
मजला जोहार करी वंदावा जो हें मनीं मोहरा । भेटूं च या महारा ओं-
वाळा यावरुनि या मोहरा ॥ ४२ ॥ नांत्यज हा माधव हा भक्तार्था
धांवला असें मानी । धरिली यवनें बुद्धी दामाजीतें विशेष सन्मानी
॥ ४३ ॥ महर्गतेच्या भावें दिधली अर्जी लिहूनि यवनातें । द्यावी जी

केवज मला द्रव्याची या करूनि गणनातें ॥ ४४ ॥ अक्षर दामाजीचें ऐसें
 जाणूनि बोलला यवन । इतबारा सर करितो अभिलाषित सर्वही अती
 यवन ॥ ४५ ॥ **ओंवी** ॥ पत्रीं पाहातां द्रव्यमेळ । रायाचें विकसलें
 मुखकमळ । ह्मणे दामाजीपंत केवळ । विश्वासाचा मुकुटमणी ॥ ४६ ॥
 पहा कानडा कपटी चावटी । लोक ह्मणताती शेवटीं । यालागिं त्यासि दे-
 ऊनि सोडचिठी । दूर करावें सर्वेची ॥ ४७ ॥ पोतें फोडूनि जों पहात । तंब
 तें भरलें अपरिमित । मोजणारांचे थकले हात । आश्चर्य करित मनांमध्ये ॥ ४८ ॥
आर्या ॥ गणना केली यकनें बेरिज पाहूनि पावही आणा । नाहीं कमी मग
 बदे 'दौलतमें हैहि खुब दाणा' ॥ ४९ ॥ **साकी** ॥ बेदरभूपति करत अचं-
 बा छनं छन पल पल मनमों । सब दुनियाका स्वामी ये है वैसा आषा
 मनमों ॥ ५० ॥ **आर्या** ॥ देउनि कवज तयाला कृपा करूनि मग
 तयाच मुलखाची । सनद तयाचे नांवें दिधली तैशीच सर्व दरकाची
 ॥ ५१ ॥ **पद** ॥ वारी संकट हरि दामाजीचें । कौतुक देवाचें । ह्मणे
 मी पंतांचा बहुकामाचा ॥ विश्वासुक घरचा । बंदा शरमिंदा आहे त्याचा ।
 जन्मोजन्मींचा ॥ नाजुक जरूर अडलें भिडलें । कामचि तेथें मज नै पराचें ॥
 वारी सं० ॥ ५२ ॥ **पद** ॥ घेड तेरी सुरतकी छब न्यारी ॥ घेड तेरी
 ॥ धु० ॥ वैसो घेड कबू नहिं देखे । इतनी उमर हमारी ॥ घेड० ॥ मेरे
 मनमों येहि खुदा है । त्रिभुवनकी अखत्यारी । दामाजीको बडा भाग है ।
 चाकर कुंज-विहारी ॥ घे. ॥ ५३ ॥ **आर्या** ॥ यवनोक्ति श्रवण करी
 ह्मणे मनीं कीं तुझ्या न बापाचा । चाकर दामाजीचा झालों भक्तावनार्थ
 मी साचा ॥ ५४ ॥ **साकी** ॥ निकसे धुंडत दूत भूपके बन बन वोहि
 पुकारे । कही नजर न आवे तबही रोवत येह जन सारे ॥ ५५ ॥ **दिंडी** ॥
 राय बोले तो खुदा नव्हे ह्यार । पातित ह्मणुनी मज त्यजुनि जाइ पार ॥
 काय त्याची सुंदरा दिव्य काया । कोण ऐशी प्रसवेल मनुजजाया ॥ ५६ ॥
 तया बघुनी लागलें मला वेड । पहा गेला हो कुठें त्वरे घेड ॥ मुखी अंगीं

पाहुनी सुवर्ण । दिलें पंतें त्याजवळि तें सुवर्ण ॥ ५७ ॥ **ओंवी** ॥ वृद्ध
 ह्यणती नृपासी । शरण जावें दामाजीसी । तोच दाखवील विठ्या ह्यारासी ।
 निश्चय हाची जाणावा ॥ ५८ ॥ **अभंग** ॥ दामाजीपंतासी बेदरासी
 नेलें । राजा ह्यणे झालें कवतुक ॥ काल गेला विठ्या रसीद भरूनी ।
 हिशेब घेउनी जाब दिला ॥ कैचा विठ्या कोठें पाठविला कोणी । काढू-
 नियां तर्ही जाब दीला ॥ पाहतांची जाब हृदय फूटलें । आश्चर्य वाटलें
 मनामध्ये ॥ ५९ ॥ **साकी** ॥ सुन दामाजी नही सुज्ञत केलुं जुगुंत
 विचारहि धंदा । विठू घेड है कहां बर्तावों मैहूं तुमका बंदा ॥ ६० ॥
 ॥ **अभंग** ॥ नव्हे नव्हे तो महार । देवि रखुमाईचा वर ॥ ज्याचा न कळे
 वेदां पार । झाला मजसाठीं महार ॥ कैसा जन्मलों चांडाळ । शिणवीला
 तो दयाळ ॥ काय वांचूनियां आतां । दुःख दीलें पंढरिनाथा ॥ किति वर्णू
 पुरुषोत्तमा । जनी ह्यणे झाली सीमा ॥ ६१ ॥ **आर्या** ॥ महाररूपें देवें
 गीतेच्या पुस्तकांत मार्गांत । धरितां पाठअवसरीं पाहे तो श्रेष्ठ भक्तवर्गांत
 ॥ ६२ ॥ होउनि काष्टि वदे तो माझे कार्यार्थ देव हा श्रमला । हरिला श्रमद
 अशा ह्या नीचा प्रसवे किमर्थ माय मला ॥ ६३ ॥ **साकी** ॥ सब तरुवरकुं
 पुंछत है कहूं देखा अंत्यज बनमों । निशिदिनिं घडि पल चैन नहीं बहु
 बरखत जल नयनमों ॥ ६४ ॥ **अभंग** ॥ राउळांत जातां सन्मुख दे-
 खिला । विठूनें धरीला हृदयकमळीं ॥ ६५ ॥ ॥ **पद** ॥ कडवें ॥ देवें
 दामाजी हृदयीं धरिला । समजावी त्याला । बारे श्रम बहुत झाले तुजला ।
 श्रुत नाहीं मजला । अघटित करणी करूनी लपवी । कार्य साधुनी हरि-
 भक्ताचें । वारी संकट हरे दामाजीचें । कौतुक देवाचें ॥ ६६ ॥ **चौक** ॥
 मेरे पापिनका काज । आप आये महाराज । मैहू दुष्ट दगलबाज । मेरि
 लाज राखिये ॥ ६७ ॥ **श्लोक** ॥ ह्यणे देवा आतां विनति तुज ताता
 करितसें । हुमायूनें अनें अवन मज केलें जनैकसें ॥ तयाही उद्दारा प्रभु

नच तुझां कांहीं कठिण । पुरा उद्गारीछे ह्यणति तुझि पाषाण कठिण
 ॥ ६८ ॥ पद् ॥ कडवें ॥ यवन याच्या पै योगें तरला । मुक्तिस नेला ।
 होता पुण्याचा दोरा पहिला । तो कामा आला । यापरि चरित्र दामाजी-
 चें । श्रमण करितां भवभय कैचें । वारी संकट हरि दामाजीचें ॥ कौ-
 तुक देवाचें ॥ ६९ ॥

उपसंहारः

दामाजीपंतांनै ऐहिक सुखाचा अनुभव घेत असतांनाच आपल्या निस्सीम भक्तीने ईश्वरास आपल्यासाठीं अवतार घेण्यास भाग पाडलें. प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ करणारे पुरुष हे खरोखर थोर होत. सत्कार्यांत कितीहि संकटें आलीं तरी ह्यास प्रवृत्त झालें असतां अखेर परिणाम चांगलाच होतो. दामाजीनं आपल्या देशबांधवांचें प्राणरक्षण करण्याकरितां सरकारी धान्य दिलें. स्वतःचे चैनीकरितां तें खर्च केलें नव्हतें. आतां त्यास राजाचा हुकूम नसतां त्यानें तें दिलें खरें; पण त्यामुळें सरकारी द्रव्याचा अपव्यय केल्याचा त्याला दोष लागत नाहीं. कारण त्यानें राजाचे प्रजेचें संरक्षण केलें होतें. उगीच उधळपट्टी केली नव्हती. मुजुमदारास ही संधी आयतीच सांपडली. त्याला वाटलें कीं या वेळीं दामाजीपंताविरुद्ध अर्ज केला कीं आपणास दामाजीची जागा मिळेल. मुजुमदारास फक्त पगाराची चाड होती. देशबांधव मेले तर तो थोडीच पर्वा करीत होता. दामाजीपंताला आपल्या देशबांधवांचे प्राण स्वतःचे प्राणांहून जास्त वाटत. यामुळेंच भावी अनर्थ मनांत न आणितां त्यानें धान्य देऊन आपल्या क्षुधित बांधवांचा आशीर्वाद घेतला. आपला प्राण गेला तरी बेइत्तर; पण लोकांचें कल्याण करावयाचें ही दामाजीची इच्छा होती. वास्तविक एवढा भयंकर दुष्काळ पडला असतां प्रजेचें रक्षण करणें बेदर बादशाहाचें कर्तव्य होतें, पण त्या बादशाहानें तें केलें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर सत्कार्य करणारास पकडून आणून त्यास ठार

मारण्याचा हुकूम सोडला. नीतिमान् व दयाळू राजा असें करील काय ? प्रजा ह्मणजे राजाचीं मुलें. तेव्हां त्यांचें रक्षण करणें हें त्यांचें कर्तव्य होय. दयाळू राजे आपल्या प्रजेनें उपाशीं मरूं नये, ह्मणून प्रयत्न करितात. त्यांतून सुधारलेली राजनीति ज्यांस अवगत आहे असे राजे आपली प्रजा कोणत्याही धर्माची असली तरी दुष्काळापासून तिचा वचाव होण्यास फारच झटतात. असो, दामाजीपंतानें करड्या धन्याची नोकरी करीत असतां प्रसंगीं जी भूतदया प्रगट केली तीमुळें विठोबारायास आनंद झाला व दामाजीचे रक्षणार्थ तो स्वतः महार बनून त्यानें धान्याचे किंमतीची भरपाई केली. सत्कार्य करणाराचें ईश्वर असेंच रक्षण करीत असतो. राजा जेव्हां प्रजेचें रक्षण करण्याचें आपलें कर्तव्य करीत नाही, तेव्हां तें समाजाचे पुढाऱ्यांनीं बेलाशक करावें व लोकांचे आशीर्वादाची प्रीति धरावी, ह्मणजे ईश्वर त्यांचें व राजाचेंही धान्यानें रक्षण करील. मात्र सर्व भाग त्या ईश्वरावर ठेविला पाहिजे व अनन्य भावानें त्यास शरण गेलें पाहिजे. ह्मणून ह्मणतात— ॥ धन्य तेचि कीं भजति हरिला ॥ होंचि दान दे०इत्यादि ॥ **आरती.** ॥ गुण अष्टाविंसी विठेवरी उभा । वामागीं रखुमाई दिसे दिव्य शोभा ॥ पुंडलीका भेटी परब्रह्म आलें गा । चरणीं आहे भीमा उद्वरीं जगा ॥ जय देव जय देव जय पांडुरंगा । रखुमाईवल्लभा पावें जिवलगा ॥ १ ॥ तुळशीमाळा गळां कर ठेउनि कंठीं । कंसे पीतांबर कस्तुरि लह्याटीं ॥ देव सुरवर नित्य येती भेटी । गरुड हनुमंत पुढें उभे राहती ॥ जय० ॥ २ ॥ आपाढी कार्तीकी भक्तजन येती । चंद्रभागेमाजी स्नानें जे करिती । दर्शन देऊमात्रें तमां होय मुक्ति । केशवासी नामदेव भावें ओंवाळिती ॥ जय देव० ॥

सौ. रमाबाई तर्ते,

पुस्तकें विक्रणार व प्रसिद्ध करणार.

मुंबई, पोष्ट नंबर २.

आमचेकडे

सर्व प्रकारचीं पुस्तकें

सवलतीनें विकत मिळतील.

